

STIER MIKLÓS — SZÁSZ ZOLTÁN

A HELYTÖRTÉNETÍRÁS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

Új- és legújabb kor

HELYISMERETI KUTATÓK KÉZIKÖNYVEI

[Erdélyi Magyar Adatbank]

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT

STIER MIKLÓS — SZÁSZ ZOLTÁN
A HELYTÖRTÉNETIRÁS
MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

UJ- ÉS LEGUJABB KOR



Népművelési Propaganda Iroda
Budapest, 1980

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Szerkesztette
Stier Miklós

Lektorálta
Vörös Károly

ISBN 963 201 097 3 KMK
ISBN 963 562 707 6 NPI

Hu ISSN 0324 – 3923

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
MODERN KORSZAK – HELYTÖRTÉNET	7
A forrásbázis kiszélesedése (S. M.)	8
A helytörténet tárgyának és módszerének értelmezése a modern kor történetének kutatásában (S. M.)	10
A témaválasztás kérdéseiről (S. M.)	22
Helytörténetírás – társadalmi igény (S. M.)	24
UJ- ÉS LEGUJABB KORI TÖRTÉNELMÜNK FORRÁSAIRÓL	27
Tárgyi emlékek (S. M.)	27
Iratlan szellemi hagyaték {szóbeli források} (S. M.)	29
Nyelvi, nyelvészeti jelenségek (S. M.)	31
Irott emlékek (S. M.)	32
A történelmi eseményeket az utókor számára feljegyző források (S. M.)	32
A társadalom fejlődésének igényeit kielégítő irott emlékek	35
Törvények, rendeletek (Sz. Z.)	35
Az időszaki és a napi sajtó (Sz. Z.)	37
Egyéb nyomtatványok (S. M.)	40
Térkép, tervrajz, látkép, alaprajz (S. M.)	41
Statisztika (Sz. Z.)	41
Levéltári források – közigazgatás-történet (S. M.)	45
A polgári forradalom és ellenforradalom, valamint az abszolutizmus időszaka (1848–1867) (Sz. Z.)	47
A polgári kori magyar közigazgatás a dualizmus időszakában (1867–1918) (S. M.)	49
A proletárdiktatura állama (1919) (S. M.)	56
Az ellenforradalmi rendszer korszaka (1919–1945) (S. M.) .	58
A polgári közigazgatás felbomlása (1945–1949) (S. M.)	66
A szocialista államigazgatás kialakulása (1950–1971) (S. M.)	72
Foto- és filmdokumentumok, hangfelvételek (Sz. Z.)	75
A kép, fénykép (Sz. Z.)	75
A film (Sz. Z.)	76

A hangfelvételek (Sz. Z.)	77
GYAKORLATI, MÓDSZERTANI AJÁNLÁSOK	79
Gazdaság- és társadalomtörténet (Sz. Z.)	80
A jobbágyfelszabadítás (Sz. Z.)	86
Az önálló parasztbirtok vizsgálata (Sz. Z.)	92
A közös birtoklási formák (Sz. Z.)	98
A közmunkák (Sz. Z.)	100
A tőkés nagybirtok (Sz. Z.)	103
A szövetkezetek (Sz. Z.)	109
A tőkés ipari vállalat (Sz. Z.)	111
A kisipar (Sz. Z.)	118
A ma mezőgazdasági szövetkezetei (Sz. Z.)	121
Politikatörténet (S. M.)	123
Városi politika (S. M.)	128
Megyei politika (S. M.)	137
Kultur- ill. művelődéstörténet a helytörténetírásban (Sz. Z.)	149
JEGYZETEK	157

ELŐSZÓ

Közhelyszámba menő alapigazság: a tudomány rangjára minden studium akkor emelkedik, amikor már képes saját magas színvonalu elméletnek és módszertanának kidolgozására, valamint történetének tudományos feltárására.

Ismert kétély: minden mégoly becses elvi, módszertani fejtegetésnél is többet ér a szaktudomány színvonalas új produkciója. (Ez az észrevétel többször elhangzik egy-egy történettudományi elméleti, módszertani tanulmány kapcsán is.)

A helytörténetírás terén a fenti probléma – anélkül, hogy a jelen keretek között ennek mégoly rövid elemzését is adhatnánk – a következőképpen fest. A történettudomány maga – noha meg-megújuló igyekezettel, ám főként külső (s olykor illetéktelen) kényszerítésekre adott válaszként kell bizonyítania ezt – önálló elmélettel, szakszerű módszertannal, saját filozófiával és metodológiával rendelkező, magas színvonalu szaktudománnyá, a társadalomtudományok önálló tudományterületévé vált. Korántsem érvényes azonban ez maradéktalanul a helytörténeti kutató, feldolgozó munkára, jóllehet a helytörténet a történettudomány egyik sajátos szakága, s az elmúlt években számos kitünő helytörténeti mű is napvilágot látott. Az utóbbi két évtizedben, a helytörténetírás valóságos reneszánszának idején azonban számtalan nivótlan fércmunka is megjelent, nem kimélve anyagi eszközöket (pénzt, papírt, nyomdagépet és festéket), közreműködőket (kiadót, nyomdászt, szakértőt, lektort) valamint nem utolsósorban az olvasó idegeit sem.

Meggyőződésünk, hogy a feldolgozások szaktudományos színvonalának a javulása az elméleti és metodikai felkészültség fokozódásának messzemenő függvénye, s ugyanakkor az elvi, módszertani képzettség színvonala is nyerhet a kutató, feltáró gyakorlat során megoldott problémák tanulságai-ból. Miután azonban a helytörténetet zömmel nem szaktörténészek művelik, hanem történész képzettségű történelemszakos tanárok, vidéki levéltárak többnyire levéltár és történelem szakos levéltárosai, a muzeumok, a könyvtárak többnyire ugyancsak legalább egyik szakjuk után történész képzettségű munkatársai, általában az oktatás, a közművelődés és a népművelés szakavatott, hivatott, lelkes munkatársai és rajtuk kívül természetesen hobbyként amatőrök is, e lelkes, a legtöbb esetben valóban elhivatottságot érző rétegnek, továbbá éppen a kezdő kutatóknak szükségük van olyan szakmai, elvi és módszertani támogatásra, amely – néhány tiszteltreméltó, első próbálkozás kivételével – rendszerezett, összefogott módon még nem áll rendelkezésre.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Ezért is vállalkoztak a szerzők örömmel a Könyvtártudományi és Módszertani Központ felkérésére e kézikönyv megírására, az új- és legújabb kori helytörténetírás módszertani kérdéseinek összefoglalására.

A szerkesztő

MODERN KORSZAK – HELYTÖRTÉNET

Jóllehet a korábbi történeti korszakok vonatkozásában is nyilvánvaló, az új- és a legújabb kor időszakát tárgyalva még plasztikusabban bizonyosodhat be, hogy a helytörténeti témának a területi korlátozottságból származó látszólagos hátrányaiért történetirót és olvasót egyaránt bőven kárpótolhatják a lehető teljes forrásfelhasználásnak, és az ezen alapuló, mély és egy másfajta teljességet biztosító elemzésnek a lehetőségei. A modern kor forrásbázisa ugyanis hallatlan mértékben bővül tovább a korábbi korszakokhoz képest, új és új témák kidolgozásának lehetőségeit villantva fel a helytörténet vizsgálója számára. A megszaporodott forrásanyag azonban nemcsak a számításba jöhető, létjogosult témák tárházának bővülését sugallja, tehát nemcsak több részletkérdés adatszerűen jobb megértésére kínál lehetőséget, hanem a forrásfelhasználás olyan teljességét, s a feldolgozó munkában az elemző módszer alkalmazásának olyan lehetőségét biztosítja, amelyet az ugynevezett országos történet kutatója a maga szükségképpen kiterjedtebb kutatási területén alkalmazni soha nem tud (nem is szükséges), s amelynek eredményeként az országos fejlődés képe 8 belső lefolyása maga is sokkal érthetőbbé, világosabbá, realisabbá válhat. Mi több, esetenként annak lehetőségét is magában rejti ez a körülmény, hogy az országos történeti kép egészéhez szolgáljon a kibővült forrásanyagon alapuló analízis újabb és újabb elméleti tanulságokkal, országos szintű általánosításra is emelhető újabb megállapításokkal.^{1/}

Az országos történeti, nagyobb ivű, szükségszerűen bizonyos absztrakciót már magában foglaló, általánosabb érvényű megállapításokat hozó, s ugyanakkor szempontszegényebb, kevésbé sokoldalú – mert kevésbé részletező és egy részkérdésre vonatkozóan kevesebb forrást ismerő – összefoglaló munkákkal szemben a helytörténész olyan, a mindennapi élet valóságos tarkaságát, sokszínűségét és bonyolultságát jelző és hordozó forrásbázist nyerhet, amelynek szakszerű, módszeres eljárásokkal való megszólltatásával, a források „feldobta” számos új szempont kiaknázásával végül is a történeti valóság lehető leghűbb képét közelítheti meg.

Valójában tehát – s úgy véljük ezt már a fentiek alapján is előlegezhetjük – nem ellentmondásos megközelítése a történeti valóságnak az országos történet és helytörténet, vagy legalábbis látszólagosnak tűnik csupán, mint ahogy látszólagosnak ítélte meg a történészek többsége is a helytörténetírás „hátrányait”. A történeti feltáró munka e kétféle eljárása nem ellentétes, hanem egymást szükségszerűen kiegészítő és feltételező módszer, amely egymás eredményeire épít, egymás szempontjaitól mintegy

megtermékenyülve új és új összefüggések feltárásának lehetőségeit teremti meg.

A történeti valóság, a társadalom, vagy a társadalom kisebb egységei elmúlt életének megközelítése azonban nemcsak a már fentebb említett uton új és új létjogosult témák beiktatásával, tehát extenzív módon történhetik meg, hanem éppen a forrásbázis hihetetlen kiszélesedése következtében oly módon is, hogy leszűkül a vizsgált jelenség intervallumának nagysága is. Ugy is fogalmazhatnánk talán, hogy az adott téma nagyobb periódusban történő vizsgálata szükségszerűen kevesebbet nyújt a mélységet, vagy ha úgy tetszik, a részleteket illetően, s éppen ellenkezően; egy téma kisebb periódusban történő vizsgálata a történeti folyamatnak szükségszerűen csupán villanásnyi keresztmetszetét adja, de ezáltal válik lehetővé a teljes élet sokoldalú, legalábbis majdnem mindent felölelő, intenzív visszaadása, tükrözése. Ez pedig azt jelzi, hogy az új- és különösen a legújabb kor forrásadottságai sajátosan módosítják a helytörténeti vizsgálódás lehetőségeit, megközelítési módjait, azaz a kutató, feltáró munka intenzitásának növelésére több lehetőség kínálkozik mint a korábbi korszakok bármelyikében. A fentiek alapján teljesen létjogosult helytörténeti témának tűnik például olyan kérdés vizsgálata is, hogy hogyan reagál egy megye politikai közvéleménye, politikai mechanizmusa, egyes politikai erőinek taktikázása az országos, a központi kormánypolitikában beálló tényleges változásokra, jelentősebb fordulatokra. Ez a téma – amennyiben természetesen plasztikus forrásbázison ragadható meg –, még azt is megengedi, hogy akárha „csak” néhány hónapra terjedjen ki a vizsgálat. A téma nemcsak hogy létjogosult, hanem roppant fontos is lehet, amennyiben történeti szaktudományunk ismereteihez képest új motivumokra hívhatja fel a figyelmet. Fontos lehet, hiszen csakis oly módon írható meg pl. az országos belpolitikatörténet is, ha a központi kormányzat politikai működésének országos realizálódását, tényleges hatását is ismerjük, ha valóban tükrözni tudjuk, hogyan reagáltak az ország politikai mechanizmusának különböző faktorai egy-egy, a központi, az országos politikából fakadó „kihívásra”. Már csak azért is fontos lehet ez, mert a központi kormányzati politika – számos más, sok esetben ennél fontosabb tényező elsőrendű figyelembevétele mellett – nem utolsósorban belekalkulálta döntéseibe az országos hatást, a kiváltott reakciókat is. Természetesen, ha feladata magaslatán állott. (Nem célunk itt példatár felsorolása, az említett példa elégségesen mutat rá elképzelésünk lényegére.)

Modern kori helytörténetírásunk intenzív fejlesztését a kor forrásbázisának hallatlan kiszélesedése, a források mennyiségének óriásira növekedése teszi tehát mindenekelőtt lehetővé. Tekintsük át röviden, mely források különleges gyarapodása figyelhető meg a modern korban.

A FORRÁSBÁZIS KISZÉLESEDÉSE

Első pillantásra is szembeötlik, hogy mindenekelőtt a sajtótermékek mennyisége növekszik meg. A Horthy-korszakban 1936-ban pl. – egyetlen évben tehát – 1477 időszaki sajtótermék jelent meg.²¹ A sajtó, mint történelmi forrás nélkülözhetetlenné válik a korszak kutatója számára, fel-

használása két alapvető követelmény elé állítja a történezt: egyrészt különleges forráskritikai felkészültséget és jártasságot igényel, másrészt az alaposság mellett – pontosabban azzal együtt – célratörő, racionális gazdálkodást kíván meg az idővel. A sajtó ugyanis gyakran olvasmányos, érdekes, rengeteg kombinációra adhat alapot, csábit arra, hogy mást is olvassunk mint ami a tulajdonképpeni témánk, s ez esetben a kutató „eluszik” az anyagban, csuszik az idővel. Ugyanakkor valóban minden számát fel kell lapoznunk, s a fent mondottak ellenére mégis „mindent” meg kell benne néznünk, hogy az adott korszak egész atmoszféráját érezzük – karikatúráival, vicceivel, glosszáival, hirdetéseivel és apróhirdetéseivel együtt.

Csakis bizonyos gyakorlat alakíthatja ki a kellő érzéket ahhoz, hogy viszonylag gyorsan haladjunk az irdatlan mennyiségben, és ugyanakkor valóban érezzük azt, hogy lényegében az „egészet” ismerjük, ami a sajtóból egyáltalán megismerhető.

A modern kori társadalom manipulálásának, politikai szervezésének fontos eszközei a röpiratok, röplapok, plakátok. Forrásbeli jelentőségük hasonló a sajtóhoz, folyóiratokéhoz.

A sajtótermékek ugrásszerű mennyiségi növekedése mellett hatalmasra duzzad a korszak közigazgatásának hivatali iratanyaga is. Ha igaz az, hogy a polgári átalakulásnak, a kapitalista viszonyok kibontakozásának, a modern államhivatalnoki rendszer dualizmus kori kiépülésének idején – a feudalizmus időszakához képest – megnövekedett hivatali irásbeliséggel kell számolnunk, méginkább igaz az, hogy a két világháború közötti Magyarországon, amikor közel megháromszorozódik az egy lakosra jutó közigazgatási tisztviselők száma,³¹ egy méginkább felduzzadt közigazgatási apparátussal találkozunk, amelynek irattermelése – a bürokrácia egyébként is tendenciaszerű, modern kori terebélyesedésével – minden korábbi képzeletet felülmúlt. Szaporodó szervek, intézmények = megsokszorozódott irattermelés. A közigazgatásban keletkezett iratok rendkívül becses forrásai a helytörténetnek, s bizonyos fajtái – mint látni fogjuk – kifejezetten értékesek még abban a vonatkozásban is, hogy számai – éppen az irattermelő szervnek az országos, a központi hivatalokkal való intézményi, hivatali kapcsolatai révén – nagyon sok (szerencsés) esetben a köztörténet „országos” forrásbázisát képező, országos hatósugaru hivatalainak forrásaihoz, a történeti feltárás síkján pedig az országos történeti jelenségekhez vezetnek. Már itt is előlegezhetjük talán: a közigazgatás helyi egységeinek forrásai különös lehetőségét rejtik magukban annak, hogy révükön az országos történet sokszor jelentős problémáinak felderítéséhez a helytörténetírás is figyelemre méltóan hozzon új, az irodalomban addig ismeretlen megállapításokat, tárjon fel igen lényeges jelenségeket.

Az új- és a legújabb kor politikatörténetének feltárását illetően Glatz Ferenc hívta fel újabban a vidéki („helytörténeti”) forrásanyag jelentőségére és ennek a központi forrásanyagokhoz való kapcsolódására a figyelmet. Rámutat arra, hogy a legújabb korban a technika, a tömegkommunikációs eszközök fejlődésével a politikai események sodrása is mind szélesebb körű (gyorsabbak, pontosabbak a vidék értesülései, valamilyen módon szinte mindenre azonnal reagálnak), a politikai élet központja és a vidéki politika nem válik már annyira el mint a korábbi évszázadokban. Különösen erősödő jelenség ez a kormányzati szisztéma centralizációjának fokozódása idején. Mindez természetesen tükröződik a korszak irattermelésén is: Ahogy

a központi és vidéki irattermelő szervek kapcsolata rendezettebb, szorosabb és mind több ügykörre kiterjed, úgy a különböző szervek iratanyagai között is mind több a szervesen egymáshoz kapcsolódó szál.⁴⁷

A sajtó és a közigazgatási hivatalok anyagainak terebélyesedése mellett – már előljáróban is – jelezniünk kell a hivatalos statisztikai anyagok körében a statisztikai felméréseknek s ezek kiadásának a korábbi időszakhoz képest is rendszeresebbé, gyakoribbá és a vizsgált területek, jelenségek körét tekintve is kiterjedtebbé válását. A kiadott statisztikák mellett felhívniánk a figyelmet a legkülönfélébb kiadatlan, kéziratot statisztikákra, és az ún. zugstatisztikákra is, amelyeket a legkülönözőbb forráslelőhelyeken kutathatunk fel.

Megnövekszik a száma korszakunkban az évkönyveknek, cím-táraknak, lexikonoknak is. Fontos forrásaink – ugyancsak a modern korban tapasztalható a megszorodásuk – a különböző (főként az üzemtörténet forráskörében jelentős) kiadott évi jelentések, alapszabályok, kompaszok, prospektusok stb. Ugyancsak, főként az utóbb említett témakörben, jelentősebb mennyiségűvé válnak az iparvállalatok iratanyagai is.

A korábbi korszakok feldolgozásának forrásbázisához képest a közelmúlt történetének nélkülözhetetlen – egyben valóban speciálisan új, az előző korszakok történetét feldolgozó munkálatokban ismeretlen forráscsoportját a szájhagyomány útján fennmaradt, magnetofonra vehető, írásba foglalható vagy éppen „kicédulázható”, akárha interjú módszerrel lejegyezhető visszaemlékezések képezik. Ebben a forrástípusban különös forráskritikai éberségre van szükség, és ugyanakkor nagyon sok esetben hézagpótló jelentőségűek, hiszen az írott források – számuk bármilyen hatalmasra is rug a legújabb korban – töredékesek, sokszor éppen a leglényegesebb adatok, döntések, történések lerögzítése maradt vagy veszett el az idők viszontagságai miatt. És végül, a XX. század technikai fejlődését is tükröző, korszakunk talán legsajátosabb típusú forráscsoportjává válik a foto, a hangfelvétel és a film. Egész vidékek, városok, falvak nagyarányú és gyors változásainak egyik leghűbb tükrét képezik, a későbbi kor számára egészen plasztikus forrásokat jelenthetnek ezek a dokumentumok.

A fentiekben – nem térve ki az egyes forrástípusok módszertani szempontból részletesebb elemzésére – csupán arra törekedtünk, hogy röviden jelezzük, milyen nívót hoz mindennekeelőtt a forrásbázist illetően az új- és legújabb kor történetének kutató, feltáró munkája a történetés, a helytörténetés számára.

A továbbiakban arra a kérdésre keressük a választ, milyen szempontok alapján tűnik számunkra indokoltnak, létjogosultnak a téma, a helytörténeti vizsgálódás tárgyának körülhatárolása a modern kor történetében.

A HELYTÖRTÉNET TÁRGYÁNAK ÉS MÓDSZERÉNEK ÉRTELMEZÉSE A MODERN KOR TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSÁBAN

Még a rövid, kifejezetten vázlatos historiográfiai áttekintés is arról tanuskodik, hogy a helytörténet kérdéseivel tudományos igénnyel foglalkozók

jelentős része (főként a történészek természetesen) különböző indítékok következtében a helytörténet legideálisabb műfajának, változatának a falutörténetet tartotta és tartja mind a mai napig.

A tudományos igényű helytörténetírás kibontakoztatása érdekében a XVIII. század végén és a XIX. század első felében valamint az abszolutizmus időszakában megtett első lépések után a Magyar Történelmi Társulat vállalkozott az első nagyobb szabású kísérletre. 1868-ban „Felszólítás a községi évkönyvek ügyében” c. felhívásában a községi és városi krónikák írásának megkezdését szorgalmazta.^{5/} Keleti Károly, a kutató statisztika egyik első hazai meghonosítója már a gazdasági társadalmi viszonyokra vonatkozó adatokat gyűjtötte elsősorban, s az 1871-ben megjelent „Hazánk és népe” c. munkájában hangsúlyozta, hogy a társadalom vizsgálatának a községekig kell lehatolnia. Fraknoi Vilmos és Pesty Frigyes „A vármegyék történeti monographiájának tervrajza” c. cikkében^{6/} a sokszempontú megyetörténet írásában jelöli meg a helytörténetírás feladatát, de Tagányi Károly („Vélemény a megyei monográfiák tervrajza ügyében”) nem vetvén el ugyan a megyetörténet létjogosultságát, azt hangsúlyozza, hogy a legfontosabb feladat – éppen a fenti cél érdekében – az egyes községek történetének megírása.^{7/}

A század végén mindenekelőtt társadalmi, politikai indíttatásra a gróf Karolyi Sándor alapította Magyar Gazdaszövetség kezdeményezett mozgalmat a magyar községi monográfiáirás fellendítésére.^{8/}

A kutató, feltáró munka sajátos területét képezte a korszak helytörténeti vállalkozásaiban a forráskiadói tevékenység. Ezen a területen sajátos módon elsősorban megyei érvényű forráspublikációk születtek. Szépszámuak és színvonalasak.

A két világháború közötti korszakban is mind a politikum, (a kulturpolitika) mind a szaktudományosság a falutörténet műfaját helyezte előtérbe.^{9/} A helytörténetírás fejlődéséhez ebben a korszakban a legtöbbet a település- és népiségtörténet s mellette a társadalom- és gazdaságtörténet-centrikus „agrártörténeti iskola” nyújtotta. Mályusz Elemér több cikkében, de talán legkiérleltebben „A népiség története” c. tanulmányában^{10/} irt a helytörténetírás feladatairól, módszeréről. Mereven ugyan nem foglal állást kérdésünkben, de a helytörténetírás akkori helyzetének elemzéséből kiindulva a modern falutörténetet részesíti előnyben, mondván, hogy „egy nép történetét úgy lehet a legpontosabban megismerni, ha az alkotórészek, a gyökérszálak egyenkint vizsgálat alá vétetnek. E mikroszkópikus kutatás során nyílik ugyanis a legjobb alkalom, hogy az egyes népcsoportok életének azon legsajátosabb, tipikus vonásai is előtűnjenek, amelyek az összesség, az egész nép vizsgálatánál rendszerint elmosódnak.”

A megyetörténet mint műfaj művelését sem utasítja kategorikusan el, de úgy véli, hogy a történetkutató a kutatás folyamán maga is kényszerűen rájön, „hogy a megyén belül előbb keresse ki azokat a kisebb-nagyobb gazdasági egységeket, pl. uradalmakat vagy geográfiai tényezőket, pl. völgyeket, fennsíkakat, amelyek története összefüggő egészet tesz ki. 15–20 község élete olvad fel egy-egy ilyen egységben, és a monográfiáiról, mihelyt megyéjét szétbontja e természetes alkotóelemekre, s azt ezek szerint tárgyalja, egyre inkább megtanulja értékelni a tulajdonképpeni összefüggő társadalmi és gazdasági erők jelentőségét.”

Kring (Komjáthy) Miklós 1941-ben írott kis tanulmányában – azon meg gondolás alapján, hogy „megyetörténetírásra csak akkor kerülhet sor, ha már jó néhány községnek, esetleg tájnak multja alapos kutatások nyomán megvilágosodott előttünk” – a helytörténetet egyenesen azonosítja a község- illetve várostörténettel.^{11/}

Ugyancsak – mint említettük – sokat nyújt a helytörténetírás számára a Domanovszky Sándor alapította agrártörténeti iskola is. Domanovszky és tanítványai munkáiban a falu és a dolgozó nép gazdálkodásának, társadalmának történeti jelenségeire irányították a figyelmet. Tulnyomórészt uradalomtörténeteket írtak, amelyekben e birtokok és népek XVI-XVIII. századi gazdálkodásáról, társadalmáról, birtokformáiról gazdálkodási rendszeréről, a gazdálkodás technikájáról adtak képet.^{12/}

Kérdésünk szempontjából figyelemre méltónak tartjuk, s ezért kissé részletesebben foglalkozunk vele, Váczy Péternek „A helytörténeti kutatás problémái”-ról szóló 1931-ben írott, módszertani kérdéseket elméleti igény nyel először felvető, ám azóta kissé feledésbe merülő tanulmányát.^{13/} Váczy Péter abból a megfigyelésből indul ki, hogy a helytörténet lehetőségeit szinte korlátlanak értékelők maguk is kényszerűen ismerik el a dilettantizmus térhódítását, azt, hogy a helytörténeti kutatások, s ezek addigi eredményei, a különféle monográfiák a történettudomány egészében – a hozzájuk fűzött óriási reményekhez képest – a vártnál szerényebb produktiót eredményeztek. Véleménye szerint a fogyatékos kutforrását nem egyedül a helytörténész szerzők felkészületlenségében, szakmai képzettségének hiányosságában kell keresni – mint ezt a kritikus történész közvélemény mindenekelőtt teszi –, hanem alaposan meg kell vizsgálni magának a helytörténeti módszernek a lehetőségeit, előnyeit és hátrányait.^{14/}

Nem minden szellemességtől ment, módszeres elemzése vizsgált problémánk körében valóban elgondolkodtató, eredeti kérdésfeltevéseket eredményezett. Esmefuttatásában ugyanis a helytörténeti kutatások tárgyát és módszerét illető kérdések egész sora egyáltalán nem a hagyományos – s a fentiekben is jelzett – formában és tartalommal fogalmazódik meg. Noha elemzésének kiindulópontjául a megyetörténetet választja, s ebből arra a következtetésre juthatnánk, hogy számára a megyei monográfia természetesen létjogosult téma, fejtegetéseiben odáig jut, hogy egyaránt megkérdőjelezi mind az általunk komplexnek nevezhető megyetörténetet, mind a falutörténetet. Véleménye szerint ugyanis a helytörténet formális értelmezésén (az adott hely minden forrását kutatandónak hirdető felfogáson) tul kell lépni, s minden esetben a rendelkezésre álló forrásokból kiindulva kell eldönteni a követendő módszert. A hagyományos szemlélet szerint ugyanis az anyag válogatása a területi elv alapján történik. Az adott terület anyaga így mindig eleve zárt, körülhatárolt forráskészlet. Ami a terület határán tul fekszik, az nem képezi vizsgálódás tárgyát, s ugyanakkor az adott területre vonatkozó minden ténycsoport kivétel nélkül a kutatás körebe esik. „Kifelé kutatásom területe tulságosan szük, befelé tulságosan tág.” A megoldást az jelentené, ha olyan történeti anyag feltárása révén folya a kutatás, „amely e két szempont szerint könnyen formálható.” Az az ideális – folytatja a gondolatot –, „ha a helytörténeti válogatás önkényesen nem szaggatja szét a történeti anyagot, hanem azt, mint egészet vonja vizsgálat alá, s nem bolygatja meg az adatok természetes (Kiem. tőlünk – Szerzők) kapcsolatait. Az olyan történeti módszer, amely külső tagolás folytán meg-

bontja az anyag egységét, csak hátráltatja a kutatást. Egyfelől az anyag zártsága, másfelől a terület elvének érvényre juttatása, ha rossz helyen, nem megfelelő anyagon hajtjuk végre, külső, önkényes tagolást eredményezhet. Ideális ezért helytörténeti szempontból az a forrásanyag, vagy az a ténycsoport, amelynél a zártság egyben az anyag vagy ténycsoport szerves egységét szemlélteti.” Igazán nagyszerű eredményekre, az élet teljességének, s nem kiszakított darabkájának tanulmányozására a helytörténész éppen azáltal jut el, ha kutatásában „a területiség elve egy jelenséget sem rekeszt a vizsgálatból ki.”

Ilyen ideális helyzet azonban „csak kivételesen található fel a valóságban.” A helytörténésznek számolnia kell azzal, hogy a forrásanyag nem mindig alkalmas helytörténeti kutatásra. „Abból még, hogy valamely helység multjára anyag található, nem következik az anyag helytörténeti használhatósága.” Nem azáltal lesz helytörténetivé valamely anyag – hangsulyozza Váczy –, hogy „egy helység vagy terület történetére vonatkozik, hanem mert történeti becse a helytörténet módszerével gyümölcsöztethető a legalkalmasabban. Helytörténészeink azonban külső, irodalmi szempontokból választják egy-egy város vagy megye történetének megírását. Ragaszkodás a helyi röghöz, érdeklődés a lakóhely multja iránt, jubileumi ünnepélyek adják a tollat helytörténészeink kezébe. Ezek lehetnek indítékok, amelyek a tudományos érdeklődést valamely terület történeti multja felé irányítják, de nem lehetnek vezető szempontok. Annak eldöntésére, hogy melyik város vagy megye, s ezen belül is micsoda kérdések kerüljenek tudományos feldolgozás alá, kizárólag a történeti anyag problematikus értéke lehet az irányadó.” Ebből a szempontból óvja a helytörténészt attól, hogy hézagos, töredékes, jelentéktelen forrásanyagra építsen – legyen az bármennyire is zárt anyag – mert ez a körülmény szükségszerűen nem kecsegtet sok eredménnyel. A sok hipotetikus megfogalmazás jogossá teheti a kérdést: „minek arról könyv, amire nincsen megfelelő forráskészlet.”

Végül pedig arra figyelmeztet, hogy az „egy bizonyos területen lejátszódó jelenségek nem állnak föltétlenül egymással mélyebb, szoros kapcsolatban... A terület nem képvisel még egyben szerves egységet.” Ilyen esetben, amikor tehát vagy az áll elő, „hogymár maga a tényleges történeti valóság is egymáshoz lazán tartozó ténycsoportokra hullott szét”, vagy az a helyzet, hogy „bizonyos tényekre a forrásanyagban egész adatsorozatok hiányoznak” – ilyenkor az egy területen, de sokféle tárgykörben végzett kutatás helyett vizsgálatunkat egy kérdés körül, de különböző területeken folytassuk le. Ez lehetővé teszi, hogy a kérdésnek minden részletébe belemélyedjünk, „hogyma történeti valóságot lényegében ragadjuk meg. Ha a helytörténet az élet egészét az adatokból nem tudja szemléltetni, fel kell adnia a nagy, rendszeres koncepciót. Nincs semmi szükség arra, hogy megyék, városok egész történetét adjuk, ha ilyen ábrázoláshoz nincs kellő anyagunk. A területiség elvének hiánytalan keresztülvitele helyett elég részjelenségek ábrázolása. Keressük a terület történeti tényei közül azokat ki, amelyek egységbe tartoznak, amelyeknek teljes az anyaga.” Ha egy városi levéltárban – mutat rá példaként Váczy Péter – kevés, jelentéktelen adat maradt fenn a jogviszonyok történetére, annál komplettebb viszont a források köre a városi gazdálkodás jelenségeire, akkor nincs sok értelme a város komplex története megírásának.

Váczy Péter álláspontja a helytörténeti kutatás témájával, módszerével kapcsolatban tehát az, hogy ahol nem biztosítható az az általa ideálisnak nevezett állapot – azaz az adott terület s a rá vonatkozó szerves történeti jelenségeket megőrző források szinkronja, egysége – ott kerülni kell az érdektelen adatok feldolgozását, ott nincs értelme egy meghatározott hely teljes multja sokoldalú, komplex ábrázolásának – hiszen jelentéktelen, egymással szervesen össze nem függő adatok felsorolásán, vagy sokszor alaptalan hipotéziseken kívül másra nem juthat a történész. Ilyen esetben a szaktudományos eljárás feladata az, hogy a hely, a vidék történetéből olyan kérdéseket dolgozzon ki, amivel a történettudományi megismerés előbbre jut. A problémakörre összpontosított vizsgálat a helytörténeti anyag értékeit maradéktalanabban aknázhatja ki, s éppen mert más vidékek anyagával is összehasonlítva, kiegészítve, a kérdés szakembereként járhat el kutató, feltáró, feldolgozó munkájában a helytörténész, világosabban ismerheti fel „az egyes vidékek változó sajátosságait, helyi jegyeit is... Az ilyfajta helytörténeti kutatás szabatosabb, inkább lát problémákban; következőleg eredményesebb, tudományosabb.”

Váczy Péternek a helytörténetírás problémáit ilyen kritikai tónusban felvető tanulmányára Mályusz Elemér fejtette ki ellenvetéseit a Századok hasábjain: „Lehetetlen egyetértenünk fejtegetéseivel, mivel azok egész sajtóosan egy, már letűnt korszak mechanikus felfogását tükrözik vissza... Váczy a történeti problémákat csak a forrásanyagon keresztül látja... Nem mechanikusan és az anyagból kell kiindulnunk, hanem az embereket és az életet kell magunk előtt látnunk, s gondolkodásunknak, felfogásunknak organikusnak kell lennie.”

Váczy Péternek azt a tételét pedig, hogy az egyes jelenségeket, a szak- (ágazati) problémákat kell egy-egy szaktörténésznek kutatnia a helytörténeti anyagon, gyakorlati érvekkel cáfolja. A helytörténetet – mint mondja – a vidéki tanár, levéltáros stb. műveli, nem pedig a hivatásos, tudós szaktörténész – márpedig ez a helyes –, ezért Váczy igényei irreálisak, s ő maga leszükíti a helytörténetet.^{15/} (E vitát itt helyben nem célunk elemezni, csupán a Váczy Péter tanulmányra adott visszhang ismertetése volt szándékunk.)

1945 után, különösen az 1960-as évek elejétől, helytörténetírásunk hallatlanul megélnélt, a honismerettel együtt szinte társadalmi mozgalommá vált. Nagy szerepet játszott ebben az a tény is, hogy a történelmi évfordulók kiváló lehetőséget nyújtottak a kutató, feltáró munka számára.

Kitolódott, közelebb került a jelenhez mindenekelőtt a történeti vizsgálódások záró terminusa. Egyre több helytörténeti munka jelenik meg, amely szinte napjainkig tárgyalja az eseményeket. Bővült emellett a vizsgált jelenségek köre is, a legkülönbözőbb témákról születtek monográfiák, tanulmányok, cikkek, forráspublikációk. Változatos a kép abból a szempontból is, hogy milyen területre vonatkozik e nagyszámú feldolgozás. Jelentek meg komplex falutörténetek (a korábbi arányokat tekintve viszonylag csökkenő számban), várostörténetek, járás- és megyetörténetek, sőt egy-egy sajátos vidék története is. Napvilágot láttak az életnek csak egy-egy jelenségkörét vizsgáló művek megyei, járási, városi vagy községi keretben, ugyanakkor kronológiai szempontból teljesen átfogó, nagy ivű tárgyalásban, s publikáltak részkérdésről szóló tanulmányokat viszonylag rövid

periódusra vonatkozóan – ugyancsak megyei, járási vagy éppen községi, esetleg városi keretben tárgyalva. Kétségtelenül megnövekedett igények, bátor (vagy talán sok esetben nem kellően átgondolt?) témaválasztás jellemzi ma a helytörténeti irodalmat. A kritikus szakmai közvélemény, megértve a megnövekedett érdeklődést és a társadalmi, politikai, ideológiai közélet fokozott várakozását, több fórumon foglalt már állást a helytörténetírás különböző kérdéseiben, sőt a helytörténetírás iránt megnövekedett általános érdeklődés szükségszerűen maga után vonta az elvi, módszertani kérdések felvetődését is. Ezuttal azonban nincs módunk részletesen kitérni a szaktudomány jeles művelőinek ezekre a megnyilvánulásaira, csupán a legfontosabb szempontokra hivatunk fel a figyelmet.

A különböző fórumokon, ankétokon, konferenciákon, történelmi társulati vándorgyűléseken elhangzott előadásokban, a módszertani utmutatókban majdnem egyértelműen tapasztalható, hogy helytörténeti feldolgozásra egyaránt jogosult témának, vizsgálódási keretnek tartják történelemszűkítést a falu, a város, a járás, a megye vagy éppen egész táj történetét.^{16/} Az Országos Helytörténeti Bizottság megalakulásakor Székely György elnök pedig egészen széles értelmezésben kezelte a helytörténet tárgyát. A helytörténeti keretben kutatók témáikat a következőképpen sorolta fel: „a falutörténet, várostörténet, üzemtörténet, iskolatörténet, a munkásság és munkásmozgalom helytörténete, a dualizmus, a két világháború közötti kor, a Magyar Tanácsköztársaság öröksége és a felszabadulás, a felszabadulás népi intézményei, a felszabadulás utáni társadalmi fejlődés sajátosan helytörténeti problémái.”^{17/}

Hanzó Lajos – maga is a helytörténet jeles művelője – elméleti igényű tanulmányában, historiográfiai áttekintés után a ma helytörténet fogalmának kialakítására így fogalmaz: „Ma már a helytörténet fogalma alá községek, városok, szervesen összefüggő területek belső életének kérdései, életfolyamatának eseményei tartoznak. Annak a fejlődési folyamatnak tudományos elemzése, ismertetése nevezhető helytörténelemnek, amelynek során a megvizsgált város, község, üzem, szerves egység, intézmény azzá lett, ami ma. A közösségek monográfiái tehát helytörténeti művek. A társadalmi közösségek élete rendkívül gazdag, így ezek életének kutatása, feltárása a feladat. Egy-egy ilyen község (lehet ez például faluközösség, üzem, forradalmi szerv) gazdasági, társadalmi, politikai, alkotmánytörténeti, jogi, településtörténeti, kulturtörténeti stb. fejlődésének útját kell nyomonkövetni... Figyelemmel kell kísérnie az emberek, a dolgozó ember aktív tevékenységét, építő munkáját... Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy a helytörténet tematikailag rendkívül kitérő, feladata megsokasodott. Ennek következtében az itt folyó munkának is differenciálódnia kell.

Valóban a lokális problémákat is széles síkon, tartalmi gazdagságban, elmélyülten kell feldolgozni és elemezni.”^{18/}

Szabad György a Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztályának első elnöke a helytörténeti kutató, feltáró, feldolgozó munka feladatát a következőképpen fogalmazta meg: „... a kellő szinten művelt helytörténetkutatás a történettudománynak olyan a többivel egyenrangú szakága, ami azért érdemli meg, hogy a többi szakterületről támogatást kapjon, mert azt egyenértékű teljesítménnyel viszonyozhatja. A helytörténeti kutatásnak, mint a helyi keretek közt kialakult szerves történeti összefüggések vizsgálatára hivatott szaktudománynak nem az a feladata, hogy adalékokat,

még kevésbé az, hogy kuriózumokat szolgáltatson a történettudomány szakágai, illetve szintézisei számára. Éppen ellenkezőleg, az a feladata, hogy olyan teljes átfogásra törekvő fejlődés vizsgálatokat folytasson, amelynek csupán a helyhez kötött, szerves kötelékekkel egybefűzött társadalmi képletek és intézmények mikrokozmoszainak a mozgásterében végezhető el... a helytörténetkutatás fejlesztése korántsem lokális érdek csupán, hiszen nagyon fontos szerep vár rá történettudományunk szakágainak módszeres munkamegosztásra olyannyira rászoruló együttesében.”^{19/} Szabad György ebben a kis írásában nem foglal kimondottan állást abban a kérdésben, hogy milyen helytörténeti keretben, történeti-közigazgatási egységben tárgyalassék a helytörténeti téma. A szakosztály terveinek, programjának felvázolásából azonban egyértelműen az derül ki, hogy az országos történeti szintézis igényeinek ismeretében kialakított, s a helytörténészeknek ajánlott témakörök kutatását és feldolgozását egy-egy település vagy akár nagyobb közigazgatási egység, esetleg valamely táj, tehát mindenképpen adott terület keretében látja leginkább lehetségesnek.

Ugyanő egy másik – már tanulmányunk írása közben megjelent – előadásában a helytörténet kérdéskomplexumából a valóban élő problémák közül is a legsúlyosabbakat exponálva, a helytörténet és az országos történet viszonyával foglalkozik.^{20/} Gyakorlati megfigyelésből, a helytörténet-írás elvi, módszertani kérdéseit s magát a műfajt kiválóan ismerő szakember azon tapasztalataiból indul ki, hogy a helytörténeti művek nagy többségének szakmai elégtelenségét – amely vagy primitív dedukció következtében előálló durva sematizmusban vagy terméketlen provincializmusban mutatkozik meg – mindenekelőtt az országos történet és a helytörténet viszonyának egyfajta mechanikus munkamegosztás értelmezése eredményezi. Néhány példán keresztül rámutat arra, hogy a helytörténet alapfeladata: „A helyi keretek között kialakult szerves összefüggések módszeres vizsgálata”, tehát: „nem az adott helyen történt országos jelentőségű események megismerése”. A továbbiakban pedig példák sorát hozza fel annak bemutatására, hogyan feltételezi a szakmailag igényes helytörténet az országos történet beható, pontos ismeretét. Csak ennek révén lehetséges ugyanis állandó viszonyítás; a helyi jelenségeknek összefüggésekben való megragadása, „a hajdani kölcsönhatás-viszonyok rekonstruálása”. A viszonyítás, az összehasonlítás fontosságának, elengedhetetlenül szükséges voltának hangsúlyozása, a helytörténeti szintézisek megalkotásának szükségességére utaló gondolatmenete Szabad György helytörténet módszertanáról kialakított koncepciójának leglényegesebb elemei közé tartozik.

Orosz István egyenesen azt hangsúlyozza, hogy vannak olyan témák, pl. a XVI–XVIII. századi parasztságtörténet, amelyeknél kifejezetten kívánatos a helytörténeti kutatás, mert itt megnyugtató szintézist csakis a sok-sok részletvizsgálat után készíthet a történész. Csak ily módon lehet „a feje tetején álló kutatást talpaira visszahelyezni”.^{21/}

A helytörténet fogalmáról, tárgyáról szólva Glatz Ferenc új szempontból közelíti meg a kérdést. A kialakult történetirói gyakorlattal szemben a helytörténetírást „a történeti megközelítés egyfajta módjaként – szemléleti kérdésként” fogja fel. „A helytörténeti munkát nem az különbözteti meg az országos eseményeket tárgyaló munkáktól elsősorban – írja –, hogy forrásbázisa vidéki levéltári anyag, vagy tárgya helyi politikai, gazdasági

esemény”, hanem az, hogy az élet teljességét képes megközelíteni, aprólékos megfigyeléseket tesz lehetővé, olyan mikrovizsgálatokat, amilyent az országos történet szükségszerűen és természetesen nem végez. Glatz Ferenc eszmefuttatása – véleményünk szerint – ott hoz új szempontot, amikor arra a következtetésre jut, hogy tulajdonképpen minden új- és legújabb kori történeti részkérdéseket tárgyaló munkának un. „helytörténeti szempontu” munkának kellene lennie. Ez „azt jelenti – írja –, hogy a történeti megismerésben a számunkra adott forráscsoport mögött rejtőző történeti valóságot minden részében, meghatározottságában, egyediségében alaposan ismerjük – tehát a helyi tényezők összhatásában –, azt jelenti, hogy a történeti megismerés során feltáruló ténycsoportokat a kor valós fő kérdéseire tudjuk viszonyítani; megfogalmazhatnánk úgy is: világosan csak akkor látjuk az adott ténycsoportok egyediségét vagy ismétlődését, még inkább törvényszerűségét, ha az érvényesülés hatókörével, a létezés minden apró körülményével tisztában vagyunk.”^{22/}

Rövid historiográfiai áttekintésünkben két kérdéskört vizsgáltunk eddig. Az egyik a helytörténeti kutatások tárgyát vetette fel, tehát azt, milyen téma feldolgozásának van igazán létjogosultsága; ha úgy tetszik: melyik az ideális műfaj. A község- illetve várostörténet-e, vagy az ennél nagyobb egységek (járás, megye, táj) története? A másik pedig legszélesebb értelemben véve a helytörténet módszerét boncolgatta. A hazai helytörténetírás elvi és módszertani kérdéseivel foglalkozó, nem éppen bőséges irodalom tanulmányozása arról győz meg, hogy a helytörténet tárgyat és módszertanát illetően, noha eléggé szerteágazónak és tarkának tűnő megállapításokkal találkozunk, alapjában mégis kétféle megközelítés tapasztalható.

Az egyik – és ezt nevezhetnénk klasszikus értelmezésnek főként a német „Ortsgeschichte” illetve „Territoriumgeschichte” mintájára helytörténeten adott helység vagy vidék története egészen, esetleg egy részének feltárását érti. Klasszikus műfaja a helységtörténet (falu-, illetve várostörténet), módszere az adott helység lehetséges forrásanyagának teljes feltárása, komplex, lehetőleg mindenoldalú, legalábbis sokoldalú vizsgálat, s mint ezt már idéztük „olyan teljes átfogásra törekvő fejlődésvizsgálatok folytatása, amilyenek csupán a helyhez kötött, a helyi keretek között kialakult szerves kötelékekkel egybefűzött társadalmi képletek és intézmények mikrokozmoszainak a mozgástengerében végezhetők el.”^{23/}

E felfogás híveinek többsége lehetségesnek tartja természetesen a nagyobb területek (járás, megye vagy egész táj) történetének feltárását is, főként induktív építkezés formájában, akkor ugyanis, ha már az illető nagyobb egységet alkotó helységek többségének történetéről rendelkezünk feldolgozással.

E klasszikusnak nevezett mellett létezik a helytörténet értelmezésének másik felfogása is, amely a helytörténet e hagyományos kérdésfeltevéseit elvetve, nem ragaszkodik az adott terület története mindenoldalú feldolgozása szükségszerűnek való beállításához, hanem lényegében az egyes történeti jelenségek teljes feltárását szorgalmazza a lehető teljes forrásanyag alapján, a lehető teljes részletességgel. (Váczy Péter problémafeldolgozó, Glatz Ferenc pedig „helytörténeti szempontunak” nevezi az ilyen megközelítést.)

A következőkben arra keresünk választ, hogy a helytörténet tárgyának és módszerének melyik felfogása az, amely – megítélésünk szerint – legtöbbet nyújthat mai marxista történettudományunk fejlődéséhez, azaz, hogy végül is mi módon járulhat hozzá a helytörténetírás a történettudomány egészének további érdemi gyarapodásához.

Álláspontunk kialakításához a következő gondolatokon keresztül jutottunk el:

- a) A történetírás több évszázados története azt mutatja, hogy viszonylag kései jelenség a helytörténetkutatás és írás elválása az un. országos történettől. Genezise, művelésének kezdetei mind a nyugat-európai államokban, mind Magyarországon a feudalizmus bomlásának időszakára, a polgári átalakulást kísérő szellemiség kibontakozásának idejére tehető.^{24/}
A korábbi idők történetírásában tehát nem beszélhetünk ilyen jellegű specializálódásról, a történetírás egységes volt. Pedig az akkor keletkezett művek – tárgyukat tekintve, mai felfogásunkat visszavetítve – ugyancsak relative nevezhetők az országos, vagy központi történet termékeinek. Az országos történet, helytörténet megkülönböztetésének kérdése mégsem merül fel. S a messze utókor (a jelen) történésze nemcsak a „helytörténeti” jellegű krónikát, történelmi elbeszélést és feljegyzést nem tekinti helytörténetnek, hanem ha a régmúlt idők emlékének oly töredékesen, esetlegesen, itt-ott írásos megörökítést nyert és fennmaradt forrására bukkan – vonatkozzék ez az ország bármely területének valamely egyedi jelenségére – e kincset is – szintén nem helytörténeti forrásként értékelve – a szaktudomány követelményeinek megfelelő módszertani eljárással az általános történeti összkép megrajzolása eszközének tekinti.
- b) Milyen okok következtében került sor az országos történet és helytörténet differenciálódására?
Mindenekelőtt talán az a tény magyarázza, hogy az írásbeliség megnövekedésével, a modernebb hivatalszervezet kialakulásával párhuzamosan egyre gyarapodó forrásmennyiséggel állunk szemben. Nem lehet véletlen például az, hogy Franciaországban, Németországban oly fejlett a területi történetírás. Mályusz Elemér írja, hogy ezekben az országokban a középkori forrásanyag mennyisége oly nagy, hogy egy kutató legfeljebb egy-egy terület levéltárakban őrzött okleveles anyagának megismerését tűzheti ki céljául, az egész állam történetének okleveles anyagon való teljes megismerése lehetetlen. Magyarországon ezzel szemben jóval kevesebb középkori forrás keletkezett, és főként maradt is fenn, aminek következtében „a kutató ugyanannyi fáradsággal, amellyel nyugaton egyetlen területi levéltárban lehet tájékozódni, az egész állam életét szembe elé idézheti.”^{25/}
Az elkülönülés másik, a fentivel szorosan összefüggő oka a történettudomány belső fejlődésében rejlik. A helytörténeti munka ugyanis a történettudomány specializálódásának, a megismerés kifinomulásának, a részletekben való elmélyedésnek, végső fokon a történeti szintézis mindig új és magasabb szintű létrehozásának elengedhetetlen követelménye

és utja is egyben. A szétválás tehát a történettudomány belső fejlődésének törvénytörő jelensége is.

És végül harmadik okként kétségtelenül nagy sullyal jelentkezik a társadalmi igény. Az egyes közösségek érdeklődése szűkebb honuk története iránt, az egyes korok, uralkodó osztályok vagy éppen az elnyomott osztályok mozgalmainak kulturpolitikája maga is mindig elősegítette és ma is elősegíti a helytörténeti kutatás és írás fellendülését.

(Ez utóbbihoz egyetlen megjegyzést legyen szabad fűznöm: bármennyire is becsülendő a lokálpatriotizmus, azaz végül is a helytörténetet megrendelő társadalmi igény kielégítése, mégsem hisszük azt, hogy a történettudomány fejlődését egyértelműen és optimális mértékben segítené elő az, ha ad absurdum az ország közel minden helységről monográfia írására kerülne sor. Ez ártana az egyes művek színvonalának, ártana az egész szaktudománynak. Áttekinthetetlenné, követhetetlenné válna az óriási könyvészeti anyag, s az igazán értékes is elveszhetne az értéktelen között.)

- c) Az országos történet és helytörténet elkülönülésének fentebb áttekintett okai önmagukért beszélnek, evidenssé teszik e szétválás bekövetkeztének szükségességét, a történettudomány eme sajátos területének létjogosultságát, és utalnak arra is, hogy itt a történeti valóság megközelítésének nem két ellentétes utjáról van szó, hanem egymást szükség-szerűen kiegészítő és feltételező, egymással egyenrangú módszerekről. Éppen ezért merülhet fel a már érintett kérdés: meddig célszerű a történettudomány fejlődésének egésze szempontjából a történetírás atomizálódása, a helytörténeti irodalomnak a mikrovilág felé szinte a végtelenségig is viheto aprózódása.

A helytörténet tárgyát és módszerét illetően melyik az a felfogás, szemlélet, amelynek alapján készülő munkák a történettudomány egészének gazdagodását eredményezik, mely szemlélet és módszer jegyében született művek képesek magát a történeti valóságot leghivebben megközelíteni, reprodukálni.

- d) A kérdésre adandó feleletünkben szakítani óhajtunk az előbbieken ismertetett – s természetesen a maguk módján következetes – válaszokkal. Ugy véljük, ez esetben is a történetiség elvét kell követnünk.

A fentebb ismertetett eltérő két felfogásban volt lényeges közös motívum. Ez a lényeges közös: az egymással szerves kapcsolatban történő események, organikus jelenségek szerves forrásanyagokon való vizsgálatának motivuma, amelyet legkiválóbb történetészeink, a helytörténet módszerét hagyományosan értelmezők és a problémakutatást vagy un. helytörténeti szempontu vizsgálódást szorgalmazók egyaránt első helyen hangsúlyoznak. Szerves történetet kér számon a településmonográfia híve, és szerves történetet irat a területi elvet elvető történész is.

S ha most végiggondoljuk, mely korszak története produkálta a legtisztábban a szerves helyi közösségeket, viszonylag elzártan, atomizáltan, főként a maguk belső gazdasági törvénytörőseiktől meghatározottan, amikor ezek a közösségek kimutathatóan a közösségnek, az összetar-

tozásnak határozott tudatával, saját organikus egységgel is rendelkeztek, akkor világos, hogy ez az időszak általában a feudalizmus időszaka, legalábbis addig, amíg az árutermelés nem kezdi feszegetni, majd pedig a kapitalista országos piac nem kezdi szétörni a helyi kereteket. Nálunk a XIX. század közepéig is a legtöbb ember látókörre a falu vagy a város határáig terjedt. Ugy véljük tehát, hogy a feudalizmus időszakában a község (a város) természetes egysége, kerete a helytörténeti tanulmány tárgyának, a kutatás térbeli körülhatárolásának, de egyre kevésbé az, ahogyan a XIX–XX. századhoz közeledünk. A kapitalizmus térhódítása után aligha marad zárt egység a falu, magát a helytörténetet is aligha lehet az új- és a legújabb korban pusztán a helyi közösségek keretei között tárgyalni. A földrajzilag, közigazgatásilag körülhatárolt helyi közösség történetének komplex kutatása, feltárása mindenekelőtt az ipari forradalom előtti társadalmak állapotának, változásainak tükrözésére célszerű. Az ipari forradalom Lezajlása után, a hagyományos falu felbomlását követően, az egyes vidékeknek a kapitalizmus vérkeringésébe való szervezett bekapcsolódása után, amikor az emberi közösségek, a szerves társadalmi kötelek is más erővonalak mentén rendeződnek mint a mozdulatlanabb középkorban, a feudális világban, a történeti valóság adekvát megközelítésére is más, új jelenségek vizsgálata válik véleményünk szerint egyre alkalmasabbá mint a korábbi korszakokban.^{26/}

- e) Csak egyetlen konkrét példával érzékeltetnénk a fentiekben kifejtetteket:

Alsógalla, Felsőgalla, Bánhida – a mai Tatabánya történeti előzménytelepülései – a XIX. századig éltek a maguk község-életét. Igazán szerves kapcsolat e települések egymás közötti életében a XIX. század végétől jelentkezik, a bánya megnyitásától, a kapitalista ipari vállalat megindulásától, majd fejlődésétől, terebélyesedésétől. A bányauzem hamarosan sarkaiból fordítja ki a három település életét. Átalakítja a három község gazdaságát, átformálja a falu társadalmát, az ottlakó nép egész életmódját.

Új erővonalak, a kapitalista ipari üzem megszabta új feltételek (tőkés kizsákmányolás, munkásmozgalom, szakszervezet, proletársors, proletáréletmód stb.) köré idomul az élet ezen a tájon. A három község népének munkája, maga a termelési szféra most már nem a mezőgazdasághoz, nem a volt falusi keretekhez igazodik, hanem a tőkés ipari termeléshez kötődik, s attól válik alapvetően meghatározottá. A vidék népének alapvető tevékenysége kivonul a falu kereteiből. Amíg tehát a helytörténet klasszikus műfaja, a falutörténet, tényleg adekvát kifejezését, ábrázolását képezhetette a feudális világ dolgozó népe történelemformáló munkájának is,^{27/} addig a kapitalizmus korában a leglényegesebb, a történelmileg is újat jelentő, uralkodó és meghatározó tényezővé váló jelenség s összes következményei – adott esetben a bányauzem a tatabányai medencében – adekvát megjelenítésére, rekonstrukciójára már kevésbé a falumonográfia műfaja és keretei a legalkalmasab-
bak.

Nem a falut tennénk tehát a történelmi vizsgálat centrális kérdésévé és keretévé, hanem a kapitalista ipari vállalkozás dinamikus térhódi-

tását s ennek következményeit vizsgálánánk az adott vidéken. (Nem jelenti ez természetesen azt, hogy a falutörténetet egyszerűen az üzemtörténettel váltanánk fel.) Ez a megoldás, pontosabban ez a szemlélet, úgy véljük, történetibb, hiszen, gondoljuk meg, hogy maga az új tényező sem a falu belső, szerves fejlődésének a következménye, hanem az általános, országos kapitalista fejlődés eredménye, kívülről jön, úgy „robban bele” a hagyományos falusi világ életébe. A kérdések ilyen kezelésével és ábrázolásával – úgy véljük – lényegesebb faktorokat, összefüggéseket tárgyalhatunk, szervesen és a valóságnak megfelelőbben tehetjük helyére az adott vidék történetét, s ábrázolhatjuk a tényleges országos összefüggések láncolatában is, miközben minden, az adott helysége kiváltott hatását, magának a falunak az átalakulását is maradéktalanul tisztázhatjuk.

Összegezve a fejtegetéseket: úgy véljük, hogy különösen az új- és legújabb kor történetének kutató, feltáró munkájában a klasszikus értelemben vett helytörténeti, a területi elvet valló szemlélet és módszer mellett az ún. problémakutató, adott jelenséget országos és helyi anyagon egyaránt vizsgáló módszer is teljesen létjogosult, sőt magának az életnek bonyolultabbá válása következtében talán még eredményesebb is, a történet-tudomány egészének talán még többet is képes nyújtani, összefüggések látatására talán alkalmasabb is. Ez a szemlélet és módszer már eleve is csak egyetlen történeti valóságot feltételez, szellemesnek tartva egy angol professzor kérdését: vajon tényleg óriási különbség van-e helytörténet és helyi vonatkozású országos történelem között.^{28/} Ha az országos történetet és a helytörténetet mint egymást kiegészítő módszerek egységét tekintjük, abból is az következik, hogy nem választható szét merre-ven a kettő egymástól. A megkülönböztetés pusztán módszertani, a történeti ábrázolás mikéntje, hiszen a helytörténet az országos történeti folyamatoknak egy konkrét területre való kivetítődése, a folyamatok, jelenségek érvényesülési területén való realizálódása. S a helytörténeti módszer lényege éppen ennek a vizsgálatnak a biztosítása, miként realizálódnak egyes történeti folyamatok és jelenségek a helyi tényezők összhatásában, a legapróbb konkrét körülmények meghatározottságában. Ha mégoly sok sajátosat és különlegeset, csak az adott területen, tájon vagy településen tapasztalható jelenséget fedezünk is fel valahol, az meg mindig nem azt jelenti, hogy az adott területen élők története nem lüktetne együtt a történelem érverésével, hogy nem kötődne ezer és ezer szállal a nagyobb hatósugaru történeti folyamatokhoz. Kétségtelen, hogy e kötődések ereje a különböző korszakokban különböző, s az is kétségtelen, hogy a modern korhoz közeledve válik egyre nagyobbá, s válnak erővonalai egyre bonyolultabbakká. Ezért hisszük, hogy az új- és legújabb kor multjának feltárásában az segíti a lényeges faktorok és folyamatok lehető leghűbb feltárását, aki nem elsősorban a jelenségek földrajzi zártságát, közigazgatási, politikai stb. tehát végül is mesterséges területi körülhatárolását tekinti (hely)történetiszemlélete alappilléreinek, hanem az, aki magát a jelenséget – a történeti tényeket és a folyamatokat – kutatja, szükségszerűen természetesen azon a területen és azzal a területtel együtt, ahol a jelenségek valóban hatottak.

Elméleti, módszertani fejtegetésünk után térjünk át röviden, éppen a fentiek figyelembevételével, néhány gyakorlati kérdésre.

A TÉMAVÁLASZTÁS KÉRDÉSEIRŐL

Mint arra már utaltunk, a modern kor bőségesen el van látva forrásokkal, s ezért e korszakban egész tárháza alakulhat ki a történeti vizsgálódás tárgyának. Az egyre újabb és újabb témák beiktatása extenzív, a vizsgálatok mind rövidebb időtartamra szükülése pedig egyre intenzívebb kutató, feltáró munkát eredményez. A bőség azonban megteremti a maga zavarát e tekintetben is. A témaválasztás nem könnyű dolog, mert az óriási forrásmennyiség rendkívül szerteágazó, ritkán adódik valóban szervesen összetartozó, olyan komplett és komplex anyag, amelyben az elsődleges források történeti értéke valóban becses és a kutató számára nagy jelentőségű. Ezzel összefüggésben válik a témaválasztás a helytörténeti kutatómunkának első komoly erőpróbájává.

A téma kitűzése s az erre irányuló konkrét kutatások megkezdése előtt az első és legfontosabb teendő a rendelkezésre álló forrásanyag sokoldalú és alapos számbavétele, mennyiségi és minőségi feltérképezése.

A források körének, minőségének bizonyos foku előzetes megismerésével, a téma körvonalazásával egyidejűleg vetődik fel annak a kérdése is, hogy adott területre vonatkozó, vagy éppen tematikus, tehát az adott történeti jelenség helyi viszonylatban gyökerező meghatározottságának az összes helyi tényezővel való összefüggése feltárását célzó legyen-e történeti vizsgálódásunk. (A legújabb korban egyébként igen gyakran találkozunk azazal az esettel, amikor a „mesterségesen” zárt területi egység legalábbis néhány történeti jelenségre vonatkozó szerves egységű forrásanyagot is magában foglal.)

- a) Ha bármilyen meggondolás alapján (megrendelés, lokálpatriotizmus stb.) a klasszikus értelemben vett helytörténeti, feldolgozás készítése a cél, az első feladat annak eldöntése, milyen területi egységre terjedjen ki a vizsgálat. A megfelelő forrásanyag létét és kutathatóságát már feltételezve, itt most azokra a legfőbb szempontokra hívni fel a figyelmet, amelyek az adott területi egység kiválasztását leginkább motiválhatják.

Ha tájegység történetének kutatására vállalkozunk, legfőbb kritériumunk az legyen, hogy olyan területi egységet jelöljünk ki, amelynek népe az országos (makro)strukturán belül egyazon típusú szociális és ökonómiai (mikro)strukturák részeseként képezett organikus egységet. Az ilyen táj többnyire egyben földrajzi egységet is jelent, hiszen egy táj képét a rajta élő nép termelő munkáján kívül alapvetően meghatározzák (természeti és gazdasági) földrajzi viszonyai is. A földrajzi táj természetesen a történész szemléletében mindig elsősorban történeti tájat jelent. Kiterjedését tekintve relatív fogalom. Sajátos történeti-földrajzi tájat alkothat nézetünk szerint egy folyó völgye, vagy az olyan régió, mint pl. a Kisalföld, vagy a Hajduság (mint a hajdúvárosok összessége), vagy a szénmedencék (Tatabánya és környé-

ke, a salgótarjáni bányavidék). Hazai viszonylatban a legnagyobbak a Dunántul, az Alföld. A történeti (földrajzi) táj mindig lényegében azonos természeti-földrajzi adottságokkal rendelkező, azonos termelési ágakkal foglalkozó, történeti multjában azonos gazdasági és társadalmi strukturában fejlődött és élő ökonómiai szociális egység. A kisebb területi egységek történelmi vizsgálatának sorában bizonyos célszerű szelekcióra van szükség.

Ha olyan kisebb tájegység területén belül választjuk ki valamely helység történetét témának, ahol nyilvánvalóan számos nagyon hasonló, vagy éppen majdnem azonos fejlődésű települést találunk, akkor a forrásadottságok alapján természetesen ajánlatos annak történetét feltárni, amely minden előzetes tapasztalásunk szerint a leginkább, szinte tipikusan reprezentálja a nagyobb régió összes lényeges vonásait. Vagy éppen ellenkezően. Annak a helységnek a multját érdemes megírni, amelyik a leginkább eltérő fejlődési sajátosságokkal rendelkezik.

Érdekes szempontja lehet a terület megválasztásának az is, ha éppen nem homogén gazdasági-társadalmi viszonyok uralkodnak, hanem eltérő termelési övezetek, különböző tájegységek találkozási pontjában fekszik a terület. (Pl. a Pest környéki „kétlaki” emberek tömegeit kibocsátó községek, járások zöme, amely az un. budapesti agglomerációs övezetet képezi.) A területi elven alapuló falu- vagy város-történetek, a járás- vagy megyetörténetek és a régiótörténetek egyaránt képezhetik komplex területi vizsgálódás tárgyát, amelynek eredményeként a monográfiában a település földrajzi viszonyaitól a gazdaság-, a társadalom-, a politikai és a művelődéstörténetig minden fejezet megtalálható, s lehetnek olyan, lényegében tanulmánygyűjtemények, amelyek a történelemnek csak bizonyos korszakait s csak bizonyos problémáit tárgyalják.^{29/}

Az egyes jól körülhatárolt területek történetének feldolgozása folyamán a legfontosabb módszertani követelmények egyike az összehasonlítás. A történeti vizsgálódás nem szűkülhet sohasem csak az adott területre. Szükségszerűen elszürkül, provinciálissá válik az a munka, amely csak adott területének forrásait kutatja, amelynek szerzője nem rendelkezik széles körű történelmi ismeretekkel az országos történet, sőt az egyetemesség irányában. Ebben a történeti műfajban csakis akkor nyújthatunk értékeset történettudományunk egészének, ha feldolgozásunk mind szemléletében, mind módszerében, mind tárgyaló anyagában, mondanivalójában szervesen – s nem kívülről körülírtan, az országos történet legfőbb mozzanatait egy-egy bevezető fejezetben vázolván, tehát szemléltetésként szervesen hozzáfűzve, csak úgy „megemlítve” – kapcsolódik, ötvöződik az országos történet egészéhez. A helyi jelenségek tényeit és belső törvényszerűségeit csak oly módon értékelhetjük reálisan, tényleges jelentőségüknek megfelelően, a valóságos folyamatok szerves egységében, ha az országos történet folyamatainak ismerete, történetírásunk kérdéshelyezései és egész szemlélete át-meg átszövik a helyi jelenségeket tárgyaló gondolatmenetünket. Az összehasonlító (komparatív) módszer így válik egyik legfontosabb biztosítékává annak, hogy a történeti valóságot a lehető leghivebben rekonstruáljuk.

b) Ha – indítva és ihletve esetleg éppen az országos történetírás néhány problémája által – bizonyos témára, adott történelmi jelenségre kutatunk vidéki forrásanyagban, akkor a források felmérése után, azok ismeretében kell témánk körülhatárolásához látnunk. A téma lehet gazdaság- vagy társadalomtörténeti, politika- és kultúrtörténeti egyaránt. Míg az előbbieken a területi egység kiválasztásához nyújtottunk egy-két szempontot, majd az összehasonlító módszer fontosságát emeltük ki, most eleve hangsúlyozzuk, hogy itt az összehasonlítás igényét illetve követelményét immanensnek tekintjük, hiszen csakis összehasonlító szemlélet alapján juthatunk el magához a témához, annak körülhatárolásához is. Tudniillik eleve csak az országos történetírás adott eredményei, helyzete és problémái alapos ismeretében láthatjuk, milyen témák, mely történeti jelenségek tisztázására van szüksége az országos történeti szintézisnek. Ha vannak un. „fehér foltjai” történetírásunknak (márpedig még mindig viszonylag sok van), akkor ezek ismeretében érdemes olyan részfeldolgozó-sokra vállalkozni, amelyek egy-egy jelenségnek a teljes meghatározottságát, mind az országos viszonyokba ágyazottságát, mind pedig a helyi tényezőkkel való minden oldalú kapcsolatát, a teljes realitást igyekeznek feltárni. (A fehér foltokhoz: nem rendelkezünk legfeljebb csak egyes korszakokra olyan témák szintetikus feldolgozásával, mint pl. az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem, a hitelélet, a közlekedés, a parasztság, a polgárság, az értelmiség, a nemesség, az egyházak, az oktatás stb. történetc. Vagy a kisebb témakörökből: a növénytermesztés, a kézműipar, a külkereskedelem, az uthálózat, a vasutak, a hivatalnoki réteg, az egyházi oktatás stb.)

A helyi viszonyok részletes feltárását végző ilyen jellegű munkákban a legfőbb módszertani követelmény az, hogy itt a helyi és a központi szervek forrásanyagait egyszerre és a maguk tényleges, szerves kapcsolódásaiban kell kutatnunk és felhasználnunk. Ily módon biztosítható ugyanis szinkronszemlélet; az országos és a helyi történet tényleges, valóságos összefüggéseinek együtt látása és együtt láttatása. Enélkül torz, és nem lehet teljes sem az un. „országos” történetírás, hiszen eltekint a tényleges országos realizálódástól, és féloldalas marad a történeti kép akkor is, ha a helyi jelenségeket nem az országos történetek, összefolyamatok egészében vizsgáljuk és ábrázoljuk. (Ez utóbbiak szellemében értendő a bevezetőnkben említett belpolitikatörténeti példa is.)

HELYTÖRTÉNETÍRÁS – TÁRSADALMI IGÉNY

Végezetül egészen röviden szólunk a helytörténeti témák, tanulmányok, kötetek, monográfiák születését inspiráló egyéb – a tudományon kívüli – tényezőkről is. Természetes, hogy nem feledkezhetünk meg a helytörténetírás előtt álló társadalmi, politikai, ideológiai igényekről sem. Korunk a szocialista átalakulás, a szocialista társadalmi rendszer építésének korszaka. Átalakuló, formálódó, új jelenségeket képező világ, amelyben különösen nagy jelentősége van a tudati jelenségek, az ideológiák, a politikai gondolkodás megújulásának, homogén szocialistává válásának. Lassu folya-

mát ez, ellentmondásos. Sok esetben gyötrelmes az ut, amelyen a gondolkodás tartalmi megújulása végighalad. Korántsem mondhatjuk, hogy a régen megcsontosodott szemléleti maradványok minden vonatkozásban feloldódtak, vagy átadták volna helyüket a szocialista közgondolkodás megtisztultabb, jövőbe mutató, a jövő társadalmának leginkább megfelelő tartalmának, formáinak.

Az MSZMP – tehát a politikai vezetés – e vonatkozásban a szocialista hazafiságra való nevelés egyik lényeges eszközének tekinti a honismereti, helytörténeti mozgalmat. „A szocialista hazafiság... magában foglal minden igazi értéket, melyet évszázadok során a magyar nép teremtett” – szól a X. kongresszus határozata. Nem is véletlen, hogy pontosan a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején éli helytörténetírásunk újabb reneszánszát. A vidéki párt- és tanácsai szervek éppen ez uton váltak fellendítőivé a helytörténetírásnak. Anyagilag, erkölcsileg egyaránt támogatták, sőt kezdeményezően léptek és lépnek fel a helytörténeti érdeklődés és igények kielégítésére. Egyik oldalról tehát a politikai vezetés aktív elvi támogatása, másik oldalról pedig a társadalom egészséges igényei – a természetes lokálpatriotizmus – azok a jelenségek, amelyek a helytörténetírás újabb megélénküléséhez vezettek.^{30/}

E fellendülés során hihetetlen sok helytörténeti munka született. Számuk gyarapodásában lényeges szerepet játszott a megrendelés motivuma, amely természetesen mint anyagi ösztönző, kétségtelenül egyik alapvetően meghatározó tényezője a témaválasztásnak, az adott terület kiválasztásának stb. , tehát mindazon kérdésnek, amelyet a fentiekben csupán a szaktudomány oldaláról közelítettünk meg. A gyakorlatban megrendelés és tudományos meggyőződés az esetek egy részében konfliktusokhoz is vezethet. Módszertani útmutatónk ebből a szempontból is segítséget jelenthet, hiszen számos kérdésben érvet adhat a kutatónak arra vonatkozóan, hogy mire vállalhat kötelezettséget úgy, hogy a megrendelő igényeit is kielégíthesse, s ugyanakkor a tudományosság feltételeinek is eleget tehessen. Lehet megrendelésre, ünnepi alkalmakra pl. évfordulókra szaktudományos szempontból is kitűnő tanulmányokat vagy monográfiákat írni. Ezeknek a helytörténeti munkáknak – véleményünk szerint is – óriási szerepük van, és kell is, hogy legyen a szocialista politikai tudat formálásában. Valóban propaganda erőt is jelentenek a tudatformálás terén. De mély meggyőződésünk az is, hogy a helytörténeti kutató, feltáró munkának tudományos eszközökkel kell megvívnia a maga küzdelmét, mert ebben az értelemben aligha akadhat nagyobb erejű s jobb hatású propaganda a valóságot feltáró tudománynál.

ÚJ- ÉS LEGÚJABB KORI TÖRTÉNETÜNK FORRÁSAIRÓL

Bevezetőnkben bizonyos vonatkozásban már érintettük új- és legújabb kori forrásaink néhány kérdését. Most kísérletet teszünk arra, hogy vizsgáljuk ezek körét anélkül természetesen, hogy a részletekben tulságosan elmélyednénk. Szükségesnek érezzük azonban, hiszen mindenfajta helytörténeti megközelítés első alapvető feladatát abban jelöltük meg, hogy a kutató mindenekelőtt a rendelkezésére álló forrásokat térképezze fel.

Új- és legújabb kori helytörténelmünk forrásait – módszertani hagyományainknak megfelelően ugyanugy, mint a történelmi forrásokat általában – öt nagy csoportba oszthatjuk:

1. tárgyi emlékek (épületek, műemlékek, településforma, falukép, munkaeszközök, lakberendezési tárgyak, pénzek, érmék, tárgyi néprajzi emlékek, a művészetek termékei, a munkásmozgalom tárgyi emlékei, zászlók, emblémák, ajándéktárgyak, egyenruhák, fegyverek, nyomdai berendezések, fényképek, parkok, kertek, temetők stb.)
2. iratlan szellemi hagyatékok: szóbeli források (visszaemlékezések, versek, népmesék, anekdoták, viccek, népdalok, népzene)
3. maga a nyelvi fejlődés és a nyelvészeti vizsgálódások körébe vonható jelenségek (földrajzi nevek, személynevek stb.)
4. írott források (a történeti eseményeket az utókor számára céltatosan feljegyző és a gazdasági, társadalmi fejlődés szükségletei során létrejött írásos dokumentumok két fő csoportja).^{31/}
5. a fotó- és filmdokumentumok, a hangfelvételek (magnószalag, lemez), (Ezt a forráscsoportot korábbi módszertani irodalmunk nem különíti el. Ugy véljük, mint ezt már említettük is, hogy éppen jelenbe s jövőbe torkolló korszakunknak leginkább speciális forrása, s ezt a közelmúlt helytörténetirői gyakorlata részben már fel is ismertc. Alig jelent meg az elmúlt években olyan helytörténeti kiadvány, amelyben például a fénykép jelentős szerepet ne játszana.)

TÁRGYI EMLÉKEK

A tárgyi emlékek csoportja s közülük is a régészeti leletek igazán jelentős szerepet a korábbi történeti korszakok nagy problémáinak eldöntésében játszanak. A modern kor történetében az írott emlékek hatalmas adatában ez a centrális szerep háttérbe kerül, bár teljesen sohasem lesz mellőzhető. A történeti kor atmoszférájának belső, szinte empirikus meg-

közelítését könnyíti meg a történész számára, s éppen azon a területen, – a mindennapi élet, a társadalom különböző rétegei egyszerű életkörülményeinek szférájában –, amelynek bemutatása valójában marxista történetírásunkban is meglehetősen szegényes.

Milyen emlékekre és kérdésekre hívnánk itt fel a helytörténész figyelmét? Mindenekelőtt magára a falu- vagy városkép egészére. Milyen településformát állapíthat meg, milyen volt a helység bel- és külterülete az adott korszakban. (A település formája, a házak alakja, az utcakép, a beltelkek beosztása, megülési rendje, az egész határ, a település nagysága, alakja, elhelyezkedési rendje stb. A legújabb kori faluképet a községrendezések, a vasutépítés, a vízszabályozások, a tagosítás, a földreform és a termelészövetkezeti gazdálkodás alakították tovább.) Melyek voltak a település legjellegzetesebb épületei, melyek épültek az adott korszakban? (Egyházi, katonai és polgári épületek: templom, harangláb, helyi védelmi művek, parkok, temetők, emlékművek, szobrok, városháza, községháza, kulturház, kocsmá, bolt, malom, iskolák. Egészségügyi létesítmények: kórházak, szegényházak, gyógyszertárak. Arvizvédelmi, közlekedésügyi beruházások: utcaburkolat, hidépítés; bérkaszárnnyák, nyomortelepek, paloták, villák stb.) A munkaeszközök, lakásberendezések, szerszámok, fegyverek, ruházati cikkek, edények, ékszerek, érmék, népművészeti alkotások, rajzok, hangszerek – megannyi tárgyi emlék, amely más forrásokkal összevetve egy település történetében beszédesen vall az ott élő nép gazdasági, szociális, kulturális viszonyairól, a helyi vezető testületek gazdagságáról és gazdaságpolitikájáról, önkormányzati működéséről, emberi sorsokról, szórakozásról, műveltségéről, munkamódszerekről, technikai képzettségéről, tehát a termelőerők állapotáról, sőt magukról a munkaformákról is, a társadalmi élet sok-sok aspektusáról. A jelenkor változásait mérhetjük le, új falutípusok és új városkép kialakulása zajlik szemünk előtt új épületekkel és üzemekkel (kulturház, gépállomás, tanácsház, modern vasbetonépületek, tárolók, víztornyok stb.), új szociális berendezésekkel, parkosítással, vízművekkel, áruházakkal, presszókkal stb.^{32/}

A régi pénzek tanulmányozása a legújabb kori és jelenkortörténeti vizsgálódások szempontjából természetesen szintén inkább csak hangulatfestő, korhangulatot, szituációt felidéző jelentőségű. Az inflációs idők érzékeltetését jól szolgálhatják a numerikus értékek, érdemes akár a helytörténeti munkákban is ezek fotómásolatainak közzélése. Talán még érdekesebbek a régi pénzek kultur- és ideológia-történeti szempontból. Kiknek arcképét hozzák, milyen táj fotóját, vagy kinek milyen tárgyú festményét adták nap mint nap a lakosság kezébe. (A korábbi korszakokban a nemzetiségi politikára vonatkozóan érdekes szempont lehet a pénzfeliratok egy-egy vagy éppen soknyelvűségének kérdése.)

A tárgyi emlékek sorában sajátosan elkülönülnek a munkásmozgalom tárgyi emlékei. Legnagyobb részük egyedi darab. Ilyenek a tagkönyvek például, vagy a szakegyletek, a szakszervezetek, a pártok névtáblái, serlegei, zászlói, pecsétjei, az illegálisban, a börtönökben, a lágerekben készült és használt tárgyak stb.^{33/}

ÍRATLAN SZELLEMI HAGYATÉKOK (SZÓBELI FORRÁSOK)

„Élő forrásoknak” is nevezhetjük azt az ismeretanyagot, amely a lakosság körében él, vagy hagyományozódik akár nemzedékről nemzedékre szűkebb környezetének távolabbi vagy közelebbi multjához kapcsolódóan. A nép körében élő iratlan, szájról-szájra szálló történeti hagyományokról van itt szó. Első pillantásra úgy tetszik, nincs lényeges jelentősége a szóbeli forrásoknak a történetírásban. Ez azzal függ össze, hogy a szóhagyomány akusztikai rögzítésének és megőrzésének majd kellő alkalomkor való felidézhetőségének technikai feltételei csak a legutóbbi néhány évtizedben értek igazán meg, s a tudományos feldolgozásokban csak mintegy 15–20 éve kezdi „polgárjogát” elnyerni. Mint történeti forrás különösen a legújabb kori feldolgozásokban válik igen jelentőssé.

E szubjektív jellegű forrásanyag – amely lényegében a történelmi köztudat egyik alkotó eleme is – igen sokféle formában él tovább. A történeti néphagyomány kereteibe sorolható a történeti népmonda, az eseményekhez, személyekhez fűződő egyéb szájhagyományok, szólásmondások, anekdoták, népmesék, népdalok, a népzene maga is, sőt ugyancsak jelentős forrásértékű lehet adott korszakra a vicc is. A legújabb kor kutatója számára azonban a források közül a legfontosabbak a visszaemlékezések, a szemtanu jelentések. Ennek a forráscsoportnak azért van nagy jelentősége, mert – természetesen más régebbi korszakhoz hasonlóan, csak azzal a különbséggel, hogy az elmúlt néhány évtized szereplői még élnek – nagyon sok tényről, eseményről, sőt fontos döntés mikéntjéről egyáltalán nem készült írásos feljegyzés, vagy ha igen, nagyon sok elpusztult az idők viharáiban. (Háboru, gondatlan iratkezelés, tudatos megsemmisítés, körültekintést hiányoló selejtezés stb.) Nélkülözhetetlenek e források már csak azért is, mert a személyes élmények élővé tehetik a történész számára a mult eseményeit, fényt deríthetnek bizonyos esetekben olyan összefüggésekre, mozgató elemekre, amelyek ma már örökre a feledés homályába burkolóznak, adalékot kaphatunk belőlük a szereplő személyek máshol soha meg nem örökölt, sokszor lényeges tulajdonságaira, a személyiség néhány esetben döntő vonásaira, s mindezek ügyes felhasználásával élvezetesebbé, színesebbé, gazdagabbá, szemléletesebbé tehető a történeti feldolgozás.

Az „élő források” megszólaltatásának külön szabályai vannak. Tekintve, hogy az összes többi forrás a történész számára már „objektívizálódott” (leírták, forrásörző helyek – levéltárak, könyvtárak, muzeumok stb. – őrzik), e szubjektív jellegű forrásokat is az elfogadhatóság, a mások által is ellenőrizhetőség szintjére kell hozni. Nem elég ugyanis a történeti feldolgozásban csupán megjegyezni, hogy „XY szóbeli közlése”. Ennek forrásértéke, vagy netán éppen bizonyító ereje nagyon kicsiny, ezért hitelesíteniük is kell.

A visszaemlékezéseket meg kell örökíteni, hiszen saját kutató munkánk mellett a későbbi történeti munka számára is sok értékes, és az emberi halandóság miatt később már meg nem szereshető ismeretanyagot tartalmazhatnak.^{34/}

A történetírónak a szóbeli emlékek megörökítésében játszott szerepe szerint a visszaemlékezéseknek két nagyobb csoportját különböztethetjük meg:

1. Már levéltárakban, muzeumokban, könyvtárakban, vagy egyéb társadalmi szerv, intézmény, esetleg magánszemély birtokában lévők, amelyek tulajdonképpen már az irott források köréhez tartoznak, ezért ott foglalkozunk velük részletesen.
2. Olyan visszaemlékezések, amelyeket kutató, feldolgozó munkánk során magunknak kell gyűjtenünk.
Ez utóbbi esetben gondosan fel kell készülnünk a megfelelő visszaemlékező személy kiválasztására, s a vele való beszélgetésre.

Célszerű, ha már a kutatás megkezdésekor majd szinkronban azzal, összeállítjuk azoknak a számba jöhető személyeknek a listáját, akik a községben, városban, járásban stb. élnek. A jegyzék nyilván bővülni fog, hiszen egyik a másikra hívhatja fel majd figyelmünket. Fontos, hogy azokról, akikkel beszélgetni akarunk, minél több adat álljon már előzetesen is rendelkezésünkre. A személyi adatok mellett feltétlenül szükséges multbeli funkciójuk évköre, annak megállapítása, hogy milyen területen (politikai pártban, a gazdasági élet valamely jelentősebb helyi posztján, a közigazgatásban, a kulturális életben stb.) fejtették ki elsősorban tevékenységüket. Így tudni fogjuk, hogy milyen jellegű visszaemlékezést várhatunk s alaposan felkészülhetünk a beszélgetésre.^{35/} (A felkészülés tehát az első mozzanata a visszaemlékezések gyűjtésének.)

A kutatónak tisztában kell lennie a korszak történetével általában, az illető személy funkcióival, helyével az adott történeti szituációban. Általános tapasztalat, hogy a visszaemlékezés színvonala elsősorban attól függ, milyen kérdéseket és kinek teszünk fel.

A visszaemlékezés felvételének három módja lehetséges:

1. Megfelelő kérdésekre írásos válasz kérése.
2. Személyes beszélgetés a visszaemlékezővel – jegyzeteléssel vagy magnetofon felvétellel.
3. Csoportos beszélgetés – jegyzőkönyvvel vagy ungyancsak magnetofon felvétellel.

Mindhárom módszernél fontos követelmény az, hogy a nyert anyagot írásos formába foglaljuk, s hitelesítsük a visszaemlékezővel vagy visszaemlékezőkkel. (Csoportos beszélgetés esetében minden résztvevővel alá kell íratnunk a jegyzőkönyvet.)

Forráskritikai szempontjaink ez esetben már teljesen azonosak az irott forrásoknál tárgyalandó visszaemlékezésekével. Itt csupán csak azt az eléggé közismert tényt jegyeznénk meg, hogy az emberi emlékezőképesség eléggé korlátozott, s a mult megítélésébe messze belejátszanak a mindenkori jelen viszonyai is, hogy tehát visszaemlékezések esetében a történésznek kettős forráskritikát kell alkalmaznia. Vizsgálnia kell az elmondottaknak a maguk idejére vonatkozó hitelességét, valamint azt is, hogy az elbeszélő adott jelene miként befolyásolhatja multa vonatkozó értékeléseit, itéleteit, beállításait stb.^{36/}

NYELVI, NYELVÉSZETI JELENSÉGEK

Természetes, hogy a kutató történész számára ez a forráscsoport többnyire az írásban megörökített források szférájában jelentkezik. Mégis érdekes, hogy módszertani irodalmunk többnyire az iratlan hagyományok között tárgyalja.^{37/} Véleményünk szerint azonban jogos a nyelvi, nyelvészeti jelenségek külön csoportban tárgyalása, mert ugyan maguk a nyelvi jelenségek mint az élő nyelv jelenségei vesznek körül bennünket, tehát mint egyfajta iratlan hagyomány a történettudomány számára is sokat mondó forráskészletet képeznek. A nyelv a történettudomány számára azonban mégis elsősorban nem mint a jelen kifejezője, hanem mint a múlt rögzítője játszik szerepet, s főként azok a nyelvi jelenségek, amelyek valamilyen formában leírást is nyertek. (Földrajzi nevek, családnévek stb.) Jelenségeivel, még történeti magyarázatával is a nyelvtudomány foglalkozik elsősorban, s ebben a vonatkozásban mint segédtudomány bocsátja eredményeit a történettudomány rendelkezésére is. A nyelvi forrás tehát elsősorban a nyelvtudomány forrása, s rajta keresztül válik a történettudományban is a megismerés egyik, bizonyos korszakokra vonatkozóan elengedhetetlen eszközévé. Korszakunk kutatásában természetesen csökkenő szerepük van a nyelvi jelenségeknek, mint forrásnak. A legtöbbet az összehasonlító nyelvtudomány révén az őstörténethez, a népek származásának kérdését eldöntő tudományos munkálkodáshoz nyújt, de nem lebecsülendő szerepe van a középkorkutatásban sem, ahol a földrajzi nevek (helynév, helyirati név, dülönév, határnév, hegységek, hegyek, dombok, sziklák, völgyek, árkok, gödrök, utak, utcák, terek, udvarok, hidak, folyók, patakok, tavak), és a személynevek (vezeték- és keresztnévek) révén számos fontos információhoz juthat a történész.^{38/}

Az új- és legújabb kor bizonyos jelenségeire vonatkozóan is becses eredményekhez juthatunk nyelvészeti vizsgálatok révén. A szókincs változásai például sokat mondanak a társadalomban végbemenő változásokról. Érdekes elemzések képzelhetők el pl. egy helység lakóinak műveltségi viszonyait illetően az új- és legújabb kori különböző beadványokból, kérelmekből. Ugyancsak élethű képet kaphatunk a falu politikai vezető garnitúrájáról, ha stilisztikai, nyelvészeti szempontból végignézzük azokat a gyorsírói feljegyzéseket, amelyek valamely politikai népgyűlésen készültek szó szerint megőrizve a helyi szónokok felszólalásait stb. Az ilyen fajta vizsgálatok fényt deríthetnek arra is, mennyire mentek át a politikai köztudatba a korszak hangoztatott eszméi, rádió, és újságpropagálta „divatos” szólamai, terminológiái. Egyáltalán bizonyos eszmék hatékonyságának mértékéről tájékozódhatunk. Vagy akár arról, hogy milyen történelmi példák, mely történeti hősök szerepeltek legtöbbet a nép száján.

Külön kérdése lehet a helytörténetírásnak – nyelvészeti jellegű vizsgálatok révén – a marxista munkásmozgalom, a szocialista ideológia terjedésének és a tömegek tudatába való behatolásának felmérése. Itt is elsősorban írott források; részletesebb bizalmas jelentések, információk, rendőrségi és csendőrségi helyzetképek nyelvészeti, stilisztikai vizsgálata látszik célravezetőnek. Ezek ugyanis sokszor idézik szó szerint a faluban, városban, kocsmákban, egyéb nyilvános helyen kifürkészetteket, elhangzott keresetlen megnyilatkozásokat.

A névanyagban folytatott vizsgálatoknak is van értelmük. Egyrészt a korszak nemzetiségi viszonyaira, asszimilációra, erőszakos magyarításra stb. engedhetnek következtetni, másrészt arról is árulkodnak, milyenek érezték adott időszak és helység lakosai a „politikai széljárást”. (Lásd a 30-as évek feltűnő névmagyarosítási hullámát stb.)

ÍROTT EMLÉKEK

A történelem számára természetesen az írott források óriási tömege jelenti az elsődleges, a legfontosabb forrásanyagot. Ezeknek két fő csoportját különböztetjük meg:

- a) a történeti eseményeket alapvetően az utókor számára feljegyző források és
- b) a gazdasági, társadalmi fejlődés során döntő mértékben az adott viszonyok belső szükségleteit kielégítendő céllal létrejött írott emlékek csoportját.

E két fő csoportban – úgy véljük – végül is minden forrást el tudunk helyezni, felesleges lenne itt átmeneti kategóriákról beszélni.^{39/} Csupán azt kellene talán hangsúlyoznunk, hogy mindkét kategóriában természetesen úgy értelmezzük a fő szempontot (célzatosan az utókor számára, vagy szükségszerűen az adott jelen számára), hogy elsősorban, hogy mindenekelőtt, hogy döntően az érvényesül-e, amikor adott forrásunk hovatarozandóságát állapítjuk meg. A források fenti szempontok alapján való megkülönböztetése egyébként hallatlanul fontos a történeti feldolgozás során. Alapvetően megszabja az adott forrás forrásértékét, a történészek a forrást vállatóra fogó kérdéseinek természetét, szakszerű eljárásainak mikéntjét, a történeti feldolgozó munka egyik alapkövetelményét, a történettudomány módszereinek „alappilléret”^{40/} jelentő forráskritikai eljárásunk egész menetét.

A TÖRTÉNETI ESEMÉNYEKET AZ UTÓKOR SZÁMÁRA FELJEGYZŐ FORRÁSOK

E források közé tartoznak természetesen a tudományos polgári történetírás kialakulásának koráig a historiográfia termékei is. Korszakunkat ezek azonban egyáltalán nem érintik. Az új- és legújabb kor történetéről vagy történetének bizonyos részproblémáiról szóló tudományos munkák már a történeti irodalom, vagy történeti feldolgozás fogalmába tartoznak, kritikájuk a tudományos szakkritika.^{41/}

Az új- és legújabb kor történetére fontos forrásanyagok számíthatnak a különböző memoárok (emlékiratok), önéletrajzok és visszaemlékezések, s talán idesorolhatjuk a naplót is. Az emlékirat és az önéletrajz mint történelmi forrás igen erős forráskritikával használható csak. Azt is mondhatnánk, hogy valójában kétszeres forráskritikára van szükségünk. Mert igaz ugyan, hogy ezeket a történeti forrásokat az írott források azon csoportjába soroltuk, amelyben az utókor, a történelem számára adott feljegyzés szándékát látjuk döntőnek, mégis azt kell mondanunk, hogy azért valójában a jelennek, az írás-

mű születése jelenének szólnak e források is. Saját kora társadalmának közvéleményét akarja befolyásolni, tájékoztatni, meggyőzni, formálni a szerző. Ezért is szándékozik művét megjelentetni. Kritikával kell ügyelnünk tehát azokra a vonatkozásaira is, amit a multról mondanak a szerzők (az emlékek pontosságának kérdésétől a szereplők és jelenségek beállításáig, értékeléséig), de ezzel szinkronban azzal is állandóan tisztában kell lennünk, hogy mire készíti a szerzőt jelene, hogyan szabják meg multat láttató igyekezetét jelenének az írás idején előtérbe kerülő, sok százból összefonódó érdekei. A szerzők ugyanis többnyire saját életművük igazolására, gyakran egyenesen védelmére írják ezeket a műveket. Beállításuk ezért rendszerint célzatos, saját volt vagy jelen pártállásuk szempontjából ítélik meg az eseményeket. Használatuk mégis nélkülözhetetlen, mert gyakran egészen ismeretlen összefüggéseket tárnak fel, vagy máshol el nem érhető adatokat közölnek.

Csak egy hajszálnyival különböznek az emlékirattól és az önéletrajztól a visszaemlékezések. Ezeknek többsége ugyanis ki-mondottan a történelem számára íródik, hiszen a visszaemlékezőt vagy maga a történész, vagy valamely tudományos intézmény kéri fel emlékeinek elmondására, rögzítésére. A közlő tehát tisztában van azzal, hogy adataira a tudománynak, a történetírásnak van szüksége. Ez esetben, úgy véljük, kevesebb a valószínűsége az adott jelen társadalmi, politikai viszonyait befolyásoló szándéknak, az adott jelen akár tudati sikon történő manipulálására tett kísérletnek. (Fennáll azonban annak a veszélye, hogy a visszaemlékező esetleg saját maga számára akar konkrét előnyökre szert tenni, és éppen a történészhez való közvetlenebb kapcsolata révén jobban érzi azt, hogy sikere érdekében mit kell mondania, mit várnak tőle. A visszaemlékező esetleg a kérdezőt és a benne megtestesülő jelen igényeket lesi.) A fő feladat mindenesetre a visszaemlékező (az adatszolgáltató) memóriájának ellenőrzése, s ezenkívül az, hogy egyes szereplőket (saját magát), s ezeknek tetteit hogyan igyekszik beállítani. Menti-e, vagy éppen tulságosan is nagy szerepet tulajdonít-e azoknak? Különösen fontos a munkásmozgalmi multa vonatkozó visszaemlékezések gyűjtése. A levéltári anyag a háborus pusztítások, irattári selejtezések miatt meglehetősen hiányos. Számolnunk kell azzal is, hogy fontos, lényeges megbeszélések nem kerültek írásos rögzítésre. Ha jó volt a konspiráció, nem született dokumentum, s a közigazgatási, bírósági, rendőrségi szervek iratképzésében nem csapódhattak le, legfeljebb esetenként, utalásszerűen, s a dolog természetéből fakadóan fordítva. E visszaemlékezésekben becses adatok válhatnak ismertté, megeleveníthető a mozgalom légköre, segítségükkel sokoldaluban ábrázolhatóvá válik az egyéb forrásokból megismert valóság. Különösen így van ez egy-egy helység, szűkebb terület vonatkozásában, amikor az írásos dokumentumok csekélyisége miatt alig bontakozik ki a kutató előtt a munkásmozgalom képe.

A visszaemlékezések felhasználása igen gondos forráskritikai munkát igényel. Először is arra kell törekednünk, hogy egy-egy eseményről, irányzatról több, egymással összehasonlítható, egymást kiegészítő illetve ellenőrző, korrigáló visszaemlékezést használhassunk fel. A visszaemlékezést mindig össze kell vetnünk más források adataival. Forrásértékük megállapításánál figyelembe kell vennünk a következőket. Kitől származik

a visszaemlékezés, milyen funkciót töltött be szerzője a tárgyalt időszakban? Mi az, amit saját tapasztalatából tudhat, mi az, amit csak hallomásból? Milyen párthoz tartozott akkor, milyenhez a jelenben? Változtak-e politikai nézetei, befolyásolja-e a visszaemlékezőt az életében, társadalmi helyzetében a felszabadulás óta bekövetkezett változás? Van-e írott anyag arról, amiről a visszaemlékezés beszél, szerzője tud-e ezekről, ismeri-e azokat? Milyen viszonyban van a visszaemlékező az események ma élő tanuival? Felkérték-e visszaemlékezés megírására, vagy magától határozta-e el? Lényeges szempont a megírás műfaja is. Szépirodalmi-e, tehát publikálás céljából írta-e, vagy kifejezetten a történettudomány céljaira?^{42/}

Egészen sajátos helyet foglal el ebben a forráscsoportban a napló, mert a napló a jelent tisztázza, az emlékirat pedig a múltat. A napló a legritkább esetben készül azzal a céllal, hogy belőle egykor kiadvány legyen. Olyan rendeltetése gyakran van, hogy írójának majdan memoárja megírásához szolgáljon alapanyagul. Ilyen esetben írója maximális adatszertű pontosságra törekszik, sőt viszonyok, szituációk megörökítésében is hű ahhoz, ahogyan akkor látta, ahogyan akkor, tehát szinkronban a történéssel értékelte az eseményeket. Az ilyen napló esetében tehát főként azt kell a történésznek tudnia, hogy a naplóíró az adott időszakban milyen szerepet töltött be az általa ábrázolt eseményekben, milyen kapcsolatai voltak az adott időszak szereplőivel stb. Naplóírásra az is vezethet, ha a feljegyző legbensőbb érzéseit, véleményét mintegy lerögzíteni óhajtja, írásban tisztázva látni szeretné. Ezekben az esetekben a naplót írója nem a jövőnek szánja, nem óhajt belőle emlékiratot írni, nem akarja kiadatni, s még csak nem is jelenére akar hatni, csupán önmaga „szórakoztatására”, az idő eltöltésére írja, vagy egyszerűen úgy válik teljessé egy napja, ha „kiírja” magából problémáit, ha legalább néhány gondolatának papírra vetése közben önmaga megvalósítását érzi. Sőtér István mondja Széchenyi István Naplójához írott előszavában: „Széchenyinek a naplóírás az önismeret, az önmagávali szembesülés, az önminősítés, sőt a tökéletesülés lehetősége volt, vagyis gyónás, de még inkább a lélek magánbeszédének az a kényszere, amelynek az egyházi gyónás csak az egyik formája.

Széchenyit naplóírásra nemcsak az önbírálat és a belső szembesülés vágya készítette, hanem lényé összefogásának, lelke és szelleme összpontosításának szándéka is, ami egyet jelent a megható vággyal, mely a tünő időt és ennek dolgait, tárgyait akarná visszatartani. E naplók emiatt váltak önmaga keresésének és néha önmaga megtalálásának is eszközeivé.

Az emlékirat mindig megformált írói műalkotás, a napló, és különösen Széchenyié, megformálatlan alkotás, és leginkább ez a formátlansága is az igazi erénye, amiért is a modern regény belső monológjához áll legközelebb.^{43/} Az ilyen típusu napló kétségtelenül a legőszintébb, mert szerzője saját magának írja, de az ilyen típusu napló az, amelyikből sajnos a legkevesebb akad.

Van példánk olyan naplóra is, amelynek írója nem politikus, nem közéleti alkat, amely tehát nem „jelentős” eseményekről szól, hanem az átlagember, a kis- és középszerű ember világáról, a hétköznapiokról vall az utókornak, úgy ahogy az valójában írójának egykor nem is állott szándékában.^{44/}

A TÁRSADALOM FEJLŐDÉSÉNEK IGÉNYEIT KIELÉGÍTŐ ÍROTT EMLÉKEK

Törvények, rendeletek

Kétségtelen, hogy a törvényeknek az új- és legújabb kori kutatásokban csökken az a központi jelentőségük, amely megvolt a középkori kutatások vonatkozásában. Forrásértékük háttérbe szorul, másodlagos jelentőségűvé válik, általában azonban továbbra is igen fontos a történész számára a törvények, a rendeletek, a jogszabályok pontos ismerete.

A törvények ugyanis a legfőbb törvényhozó szervek, a polgári korszakban rendszerint a parlament által hozott azon legfontosabb jogszabályok, amelyek az adott politikai és gazdasági rendszer szempontjából a legjelentősebb társadalmi viszonyokat szabályozzák.

A törvény kötelező érvényű általános magatartási formákat tartalmaz, tehát a társadalomban kialakult normákat foglalja rendszerbe. Miután azonban a törvények minden társadalmi rendszerben más és más törvényhozási mechanizmus útján, az állam közreműködésével, az adott uralkodó osztály érdekeinek megfelelően szabályozzák a társadalomban cselekvő egyének jogait és kötelességeit, a jogszabályok nemcsak az adott, már meglévő viszonyokat tükrözik, hanem a törvényhozóknak a társadalmi szokások, normák megváltoztatására vagy éppen konzerválására irányuló célkitűzéseit is.

A polgári forradalom után a törvények száma hallatlanul megnő, részben a modernizáció általános követelményei miatt, másrészt azért, mert a polgári parlamentarizmus fő feladata az uralkodóosztályok érdekeinek képviseletében (és belső ellentéteinek ütköztetésével) törvényekben szabályozni a gazdaság és a társadalom mindennapi gyakorlatát. Az következik ebből, hogy egy törvény egyszerre tükrözi az uralkodó osztály kívánásait, s az uralkodóosztályon belüli harcok során kialakult kompromisszumot. Belső erőeltolódások, átcsoportosulások eredményeitől függően válik aztán a törvény tényleges gyakorlattá, vagy marad esetenként csupán papirtörvény.

A helytörténész a kapitalizmus kori törvényeket természetesen a legkülönbözőbb forrásokban is megtalálhatja munkája során, célszerű azonban mindig a törvénytárakat, tehát a közvetlenül az erre a célra szolgáló gyűjteményeket használni. A Magyar Törvénytár, a Corpus Juris Hungarici c. sorozat az 1000–1948 közötti törvényeket tartalmazza, s jegyzeteiben mindig utal az előzményekre és a későbbi törvényekre, módosításokra. A XX. század elejétől megtaláljuk benne a miniszteri indoklást is, ami nagyon lényeges könnyítés a törvények megértésére vonatkozóan.

Az abszolutizmus korának jogviszonyaihoz használjuk a „Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifesztumok és szövegeknek, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott hirdetményeknek” c. füzeteket (1. 1848. szept.–1849. júl.; 2. 1849. júl.–dec. 31.), az Ideiglenes polgári perrendtartást... (Bécs, 1852, 1871.), az Osztrák általános polgári törvénykönyvet (Wien, 1853.). Az abszolutizmus

un. császári nyiltparancsokkal és rendeletekkel kormányzott. Ezek az Országos Kormányalap egyes számaiban és mellékleteiben található meg, köztük pl. az urbéri pátens, a földtehermentesítési pátens, az urbéri bíróságok felállításáról szóló miniszteri rendelet stb. Az abszolutizmus korának kezdeti bírósági gyakorlatát szakszerűen ismerteti Császár Ferenc: A magyarországi bírósági szerkezetet, perlekedési rendet, telek es betáblázási könyveket... ideiglenesen szabályozó rendeletek magyarázata c. munkája. (Pest, 1850. 163. 1.) Az 1849-től 1861-ig tartó időszakban életbe léptetett törvények és rendeletek felsorolását megtalálhatjuk a Corpus Jaris 1838–1868-as törvényeket tartalmazó kötetében, s ugyanott található azon ideiglenes törvénykezési szabályok szövege, amelyet az 1861. évi országbírói értekezlet határozott el.

A törvényekhez gyakran külön szakirodalom kapcsolódik. Legfontosabb ebből az egykoru utmutató, törvényt magyarázat. Ilyen pl. Kecskeméthy Aurél: Az új törvények népszerű magyarázata. I–III. Pest, 1853–1857.; továbbá igen jól hasznosítható Tóth Lőrinc: Elméleti és gyakorlati utmutató urbéri ügyekben. Pest, 1857. 532 l. vagy későbbi példaként A birtokreformtörvény. Az 1920. XXXVI. tc. Magyarázatokkal ellátta Éber Ernő stb. Bp. 1920. 125 l. Nem tekinthetjük fölöslegesnek a bibliográfiákból kikereshető azon szakirodalom ismeretét sem, amely az egyes törvények (büntetőtörvény, perrendtartás, váltótörvény, uzoratórvény stb.) bírálatát tartalmazza.

A magyarországi politikai gyakorlatban mindig nagy jelentőségük volt a miniszteri rendeleteknek. A dualizmus korának különös kettősségét jelzi, hogy az alapjában liberális törvények mellett a mindennapi életben már kevésbé liberális miniszteri rendeletekkel kormányoztak. Ezek forrása a Rendeletek Tára vagy a Budapesti Közlöny (1848-ban Közlöny). A vonatkozó rendeletanyagot mutatókkal közlik az egyes minisztériumok közlönyei (Belügyi Közlöny, Pénzügyi Közlöny stb.) Akárcsak a miniszteri rendeleteknél, a legfelsőbb bíróság döntéseinél is a törvények képezték a formális jogalapot. A Magyar Döntvénytár tartalmazza a Curia semmitőszéki osztályának elvi jelentőségű határozatait, amelyeket azután az alacsonyabb szintű bíróságoknak mintegy kötelező törvényeknek kellett tekinteniük. Helytörténeti szempontból fontos a Dárday-féle Közigazgatási Törvénytár.

A helytörténet kutatásában jelentős szerepet kaphat a megyék, városok szabályrendeleteinek feldolgozása. Ezek a helyi hivatalos jellegű lapokban is és külön kiadványokban is megjelentek. Ilyenek pl. Győr szabad királyi város szabályrendeletei. Hivatalos kiad. Kiadja Győr város közönsége. Győr, 1902. 646 l. vagy Máramaros vármegye szabályrendeletei, Máramarossziget, 1884. 283 l. stb. A helyi hivatalos lapok, kiadványok nemcsak helyi vonatkozású jogszabályanyagot tartalmaznak, hanem igen sok fontos információs illetve statisztikai jellegű adatot is. Egy városvezetés jelentéseit pl. ha nem külön kiadványban tették közzé, akkor ezekből ismerhetjük meg.

Végül megemlíthetjük, hogy mind a törvények, mind pedig a kiadott rendeletek végrehajtását jelentősen befolyásolták a minisztériumoknak az egyes főispánokhoz küldött bizalmas rendelkezései. Ezek gyakran tartalmaztak a törvény betűjével ellenkező utasításokat is, vagy pedig, ami gyakoribb volt, bizonyos politikai feladatok megoldására „szabad kezet” biztosítottak

a főispánoknak. A rendeletekkel és bizalmas utasításokkal való kormányzás jelentősége különösen a két világháború közötti ellenforradalmi korszakban nő meg, ahol már sokkal nagyobb mértékben érvényes a konzervatív Apponyi Albertnek a dualizmusra vonatkozó megállapítása, „a jogát lám biztosítékaitól nem tulságosan korlátozott, sőt inkább a lehetőség határáig diszkrecionális kormányhatalmat építettek ki.”

Az időszeri és a napi sajtó

A polgári korszak történetének vizsgálatához alapvető forrásnak tekintjük a különféle sajtótermékeket, mindenekelőtt a napilapokat és a folyóiratokat.

A sajtó Európa-szerre a felnövekvő polgárság, majd a polgári társadalom politikai és gazdasági tájékoztató eszközének, a közös osztálytuda, a nemzetté alakulás előmozdítása és megszilárdítása eszközének indult. Viszonylag korán, általában még a polgári forradalmak előtt bekerült az ujság az alapvetően feudális érdekeltségű politikai csoportosulások, majd a polgári rendszerrel szembeforduló demokratikus irányzatok és a munkásmozgalom fegyvertárába is. A sajtó minden kutató számára nyilvánvaló sokoldalúságának ez az egyik alapvető oka. A polgári sajtó maga sem egységes, általában a politikai pluralizmus tükrözője, tehát a burzsoázian belüli irányzatok, csoportosulások szerint további elkülönülések megjelenítője. A sajtóközlések történeti értékét, forrásértékét csak úgy lehet meghatározni, ha előbb – vagy munka közben – tisztázzuk az illető lap tulajdonosi viszonyait, szerkesztőinek politikai hovatartozását, illetve a lap irányvonalát időnként befolyásoló vagy megváltoztató érdekcsoportosulásokat. A helytörténeti kutató munkáknál azért fontos ezt külön is hangsúlyozni, mivel a helyi lapoknál sok esetben a nagy országos politikai pártlapoknál rendszerint gyakrabban következnek be hirtelen változások, un. politikai „pálfordulások”. Ezek a fordulatok aztán nem csupán az illető lap politikai cikkeiben jelentkeznek, hanem a többi, a késői szemlélő számára első látásra politikai tartalommal nem bíró információkban, adatközlésekben is. Miután a sajtó általában nem csupán osztályálláspontot képvisel, hanem mindenkor bizonyos világfelfogást, magatartásformát igyekszik kialakítani, ennek a felfogásnak a jegyében szelektál, csoportosít a közvetlenül nem politikai jellegű tények esetében is. Ebből a kutató számára két következtetés adódik. Az egyik az, hogy minden sajtóinformációt az adott lap közléseként, s lehetőleg ne többnek értékeljen. A másik: a sajtó elemzése útján a vezető osztályok vagy politikai csoportosulások álláspontját és tömegebefolyásolási kísérleteit, módszereit is feltárhatja. A sajtó tehát nem csupán a közölt tények hasznos forrása, hanem annak is, hogy milyen tényeket közöl, illetve miért közli azokat. Ezek a szempontok a gazdasági lapokra is vonatkozhatnak. Megjegyzendő, hogy a minél inkább részletkérdésnek számító un. apróadatok esetében a legnagyobb a valószínűsége a sajtóinformáció megbízhatóságának.

A lapok politikai pártállása mellett (az alcimekben büszkén szereplő „független ujság” megjelölés inkább vágyat, s nem valóságot fejez ki) a szubvenció és a hirdetés is befolyásolja a sajtótermék tartalmát. A me-

gyei politikai életre vonatkozó levéltári iratokban, néha a többi lapokban rendszerint találhatunk utalást a szubvencióra, az un. „szürke eminenciásokra.” Tekintettel kell lenni arra is, hogy a lapok egy része kezdetben kevésbé, később növekvő mértékben üzleti vállalkozás volt, ami ugyancsak befolyásolta az ujság jellegét.

Az abszolutizmus korában a lapok csak kormányengedéllyel jelenhettek meg, s igen kemény cenzura nehezedett rájuk. Az önálló irások érthetően kishatárúak, annál több viszont a hivatalos, köztük számos helyi vonatkozású rendelkezés, közlés. A kiegyezéssel ujjászülető sajtószabadság hatására egyre több lap indult, megszorodtak a helyi lapok. A XX. században jött létre az un. Est Lapok konzern, amely az ujságkészítést mindenekelőtt tőkés üzleti vállalkozásnak tekintette, s az olvasóközönség különböző rétegei számára azok igényeit gondosan számontartó, különböző színvonalú lapokat adott ki (Az Est, Pesti Napló, Magyarországi).

A munkásmozgalom sajtója csak a Szociáldemokrata Párt illetve később a Kommunista Párt tevékenységének ösztönzői értékéből kiindulva érthető meg a maga részleteiben is. A korai munkásmozgalmi sajtó rendkívüli nehézségekkel, ideológiai, anyagi, személyi problémákkal, ismétlődő hatósági üldözéssel és nacionalista erkölcsi nyomással, vagy éppen közönyös közönyt képviselve képviselte a proletariátus érdekeit. Információtartalmának vizsgálatánál tehát mindig szem előtt tartandó, hogy a polgári sajtószabadság határán állt, sok mindent nem tehetett közzé, a közzétett anyagok viszont mindenkor a lényegi vagy a lényeginek tekintett kérdésekre koncentrálnak. Az állásfoglalások időnkénti egyoldalúsága, egyes vezércikkek a mai szemnek bántó élessége a munkásmozgalom adott szintjének természetes velejárója volt. A még nyomasztó fölényben lévő polgári világfelfogással szemben a munkásmozgalmi állásfoglalásának kialakítására volt szükség.

A munkásmozgalmi sajtó felhasználásánál is tisztázni kell a kutatónak, hogy az adott lap, vagy a vizsgált idő különböző tartalmaiban az elemzett irások milyen irányzat, melyik frakció álláspontját tükrözik, vagy melyikhez közelítenek.

Jellegében a munkásmozgalmi sajtóval rokon a XIX. század végétől kibontakozó plebejus-kispolgári mozgalmak (Mezőfi Vilmos, Várkonyi István, Achim András pártkiszármazéi) sajtója. Vezetői érveiket és bírálatuk fő elemeit a Szociáldemokrata Párttól kölcsönözték, mozgalmuk történeti távlatból nézve a munkásmozgalmak mintegy a „bolygóit” képezték.

Az ellenforradalmi korszakban mint már említettük, különösen megnövekszik a sajtóanyag. A legfontosabb országos napilapok anyagát a helytörténészek is ismernie kell, hiszen azokban kiszámíthatatlanul ugyan, de sok esetben található olyan cikk, amely az adott hely történetéhez kapcsolódik. Ennél is fontosabb azonban az a forrásanyag, amit a tárgyalt időben ugyancsak bőven jelentkező, különböző politikai és szerkesztési elveket követő helyi lapok kínálnak. Aligha fogadható el olyan helytörténeti mű, amely a helyi, megyei, tájegységi lapok teljes ismeretéről nem tesz tanúbizonyságot. A helyi sajtó még kiindulópontként is mindenképpen jó, mert általában képet ad a korabeli nemzetközi politikáról, az országos eseményekről, a legfontosabb kormány- illetve törvényhatósági rendeletekről, az

egyres pártok határozatairól, népgyűléseiről, politikai irányvonaláról, a helyi párt szervezeteknek az országos irányvonalat értelmező (néha megváltoztató) és végrehajtó tevékenységéről, a különböző pártok egymás közötti harcáról, megegyezéseiről. (Ez utóbbi annál is fontosabb, mert az egyes pártok tevékenységéről saját, elsődleges pártiratanyag csak nagyon szórványosan, itt-ott kerül elő.)

Ezeken túlmenően is pótolhatatlan forrása a helyi sajtó a megye, a város, a járás és a község területén lezajlott, főként társadalmi, politikai eseményeknek, a különböző gyűlések, párt megalakulások, értekezletek ideje és tárgya megállapításának. Sokszor a legeldugottabb hírek adnak tudósítást az egyes községek, települések eseményeiről. Lehet, hogy ezek a tudósítások igen keveset nyújtanak az események tartalmáról, mégis igen fontosak, mert általuk ellenőrizhetők sok más forrás pl. a visszaemlékezések adatai. Sok esetben a levéltári anyagban talált keltezetlen, vagy aláírás nélkül maradt irat dátuma, vagy szerzője is ilyen módon állapítható meg.^{45/}

Alapvető forrásanyag a sajtó arra nézve is, milyen eszmék, nézetek hatottak az adott terület lakosságára. Ehhez természetesen a különböző sajtótermékek elterjedésének vizsgálata is feltétlenül szükséges, amelyre egyébként a két világháború közötti korszakban a főispáni iratokban is találunk bizonyos felméréseket.

Tapasztalataink szerint célszerű a kutatást a ritkábban megjelenő kiadványokkal pl. a hetilapokkal kezdeni, mert az első megközelítésű, átfogó kép nagyobb időszakról így alakulhat ki a kutatóban. Ezután érdemes áttérni a napilapokra, amelyekből már a részletekben is jobban tájékozódhatunk. (Természetesen párhuzamosan is elképzelhető a kutatás, és fordítva is, gyakorlati tanácsunk főként a kezdő helytörténész kutatónak szól.) Jelentős sajtója van ez időszakban magának a munkásmozgalomnak is. A pártok, szakszervezetek központi és helyi lapjai felbecsülhetetlen értékűek a helytörténész számára is, ezek az újságok ugyanis sok apró hírt közölnek a szakszervezeti helyi csoportok életéről, és rendszeresen közzétesznek statisztikai adatokat is a taglétszám, a propaganda-előadások számának alakulásáról. (A Népszava és a Szakszervezeti Értesítő ismerete nélkül el sem képzelhető munkásmozgalomtörténeti téma kidolgozása.) A forráskritika szabályai természetesen vonatkoznak a munkásmozgalmi sajtóra is. Az egyes megállapítások, közlések értékelésekor mindig tisztában kell lennünk az adott párt adott időben érvényesülő elméleti irányelveivel és politikai gyakorlatával.

A napilapoktól részben eltérő jellegűek a folyóiratok. Kifejezetten helyi érdekeltségű már kevesebb akad közöttük, tanulmányozásuk, még a központi folyóiratoké is, igen fontos a helytörténész számára. Ezekből a folyóiratokból ugyanis rendszerint a tematikából, a jellegzetes szerzői gárdából nagyszerű, elsősorban ideológikus jellemzést készíthetünk az illető folyóirathoz kötődő, kapcsolódó mozgalomra, politikai áramlatra, művészeti irányzatra vonatkozóan. Nem is beszélve arról, hogy tudományos igényű feldolgozásaik, egyes tanulmányaik pedig már a tudományosság szintjén segethetnek hozzá a történeti mult jobb megismeréséhez.

Egyéb nyomtatványok

A könyvészeti jellegű, eredeti, korabeli keletkezésű, kiadott publikált anyagokat talán két csoportra oszthatjuk:

- a) Kisnyomtatványok (rölapok, röpiratok, plakátok, brosurák, egykoru nyomtatott jelentések, jegyzőkönyvek, alapszabályok, üzleti jelentések, értesítők, prospektusok, árjegyzékek stb.)
- b) Korabeli könyvészet (évkönyvek, címtárak, lexikonok, enciklopédiák, kompaszok, nagy összefoglaló évi, vagy éppen több évről szóló jelentések, almanachok stb.)

A kisnyomtatványok tanulmányozása a legujabb kori munkáknál feltétlenül szükséges. Sok esetben, különösen vidéken nagyobb szerepet játszottak a lakosság széles köreinek tájékoztatásában, a politikai nézetek formálásában, az emberek szervezésében, csoportok, társadalmi rétegek manipulálásában mint maga a sajtó. Sokszor a történész számára is plasztikusabban tárják fel ezek a források az egyes pártok programját, egész politikai irányvonalát mint a napilapok. Közülük éppen az itt említett szempontból a legfontosabbak a brosurák.

Szinte különálló témát is képezhet a brosurairodalom tanulmányozása és feldolgozása. E forráscsoport őrző helyei a muzeumok, a könyvtárak, s egyes levéltárak. Az üzemtörténet, a gyár- és ipartörténet készítőjének ugyancsak fontos forrásai a különböző prospektusok. Segítségükkel jól illusztrálható egy-egy vállalat, üzem, vagy iparág műszaki fejlődése.

A korabeli könyvészet hatalmas áradatában elsődlegesen történeti forrásként mindenekelőtt az olyan kiadványokat kezelhetjük, amelyeknek nem egyfajta történeti feldolgozás, tudományos módszerekkel történő történeti feltárás a célja, hanem sokkal inkább adott helyzet, vagy éppen elmúlt rövidebb periódus szinte empirikus jellegű leírása vagy tükrözése.

(Történeti forrás persze végső fokon a szépirodalmi könyvkiadás minden terméke is, de ilyen legtágabb értelemben minden forrásnak tekinthető, ami az elmúlt korokból maradt ránk.) Szűkebb értelemben forrásként kezelhetjük az évkönyveket, címtárakat, lexikonokat, enciklopédiákat, kompaszokat, alapszabályokat, a nagyobb terjedelmű összefoglaló évi, vagy éppen több éves periódusról szóló jelentéseket, a nagyobb jelentőségű eseményekről, konferenciákról, kongresszusokról kiadott jegyzőkönyveket, az almanachokat stb.

Különös jelentőségűek pl. a munkásmozgalomtörténet szempontjából az MSZDP kongresszusi jegyzőkönyvei, a párt és a szakszervezetek évi jelentései, a rendőrség évi jelentései stb. A társadalom- és politikai történet számára nélkülözhetetlen az egyesületek, pártok alapszabályainak, illetve programjainak tanulmányozása. Ugyanebben a nagy témakörben, valamint az intézménytörténet területén alapvető jelentőségűek a tiszti címtárak. Az üzemtörténészek és általában a gazdaságtörténészek számára alapvető jelentőségűek a nagyipari és nagykereskedelmi egyesülések évkönyvei, a különböző címtárak, az üzleti jelentések, zárszámadások, a vállalati és nyugdíjpénztári alapszabályok, értesítők.

Térkép, tervrajz, látkép, alaprajz^{46/}

Tekintve, hogy bizonyos topográfiai tájékozódás mindenekelőtt éppen a helytörténeti feldolgozások egyik elengedhetetlen kelléke, a régi térképek, látképek, község- és városlaprajzok és tervrajzok felkutatása és feldolgozása igen fontos feladata a helytörténészeknek. Ezen alapvető funkciója mellett azonban ez a forráscsoport sokkal többet is jelenthet a mult feltárásában. Az írásos forrásokkal szemben ugyanis az egykoru kéziratok vagy később már nyomtatott, esetleg modern sokszorosító eljárással készült térképábrázolások, tervrajzok, látképek, alaprajzok, gazdasági, tagosítási, arányosítási, erdészeti, folyószabályozási stb. térképek a történeti mult forrásaiként a valóságot leegyszerűsített, stilizált, kicsinyített ábrában adják vissza. S ha olyan sorozat maradt fenn belőlük, amelyek azonos településről, tájegységről, vagy általában azonos tárgyról különböző egymást követő időben készültek, akkor a változások sok olyan mozzanatát tárhatják fel számunkra, amelyet semmilyen más írott forrás nem képes kifejezni.

A térkép hiteles okmány, mely összefoglalást és elemzést tartalmaz együtt, széles körű írott és tárgyi forrásanyagot dolgoz ki. Széles körű politikai, jogi, gazdasági, művelődési, hadtörténeti, műszaki, mezőgazdasági, vízrajzi, néprajzi, régészeti, művészettörténeti és más ismeretanyagot foglal magában. Megismertet a község települési formájával, topográfiai változásaival, határának kulturájával. Feltünteti a politikai és közigazgatási határokat. A gazdasági kulturát, a művelési formákat, a népességi és népesedési viszonyokat, a lakosság vallási, nemzetiségi etnikai megoszlását tükrözi hallatlanul szemléletes formában, pontos statisztikai adatok alapján. Jelentős szerepe van a hadtörténész munkájában is, hiszen szemlélteti az e célból készített térkép a hadászati fontos helyek védelmi berendezését is. Plasztikus képet ad a közlekedési viszonyokról, az úthálózatról, a vasútvonalokról, feltünteti a postajáratokat. A vízrajzi térképek a mederveviszonyokról, a folyók árterületéről és ezzel a partmenti lakosság mindennapi életének egyes részleteiről is tájékoztathatnak. A térkép forrása a helyneveknek, a telekosztódásnak, a talajviszonyoknak (erdő, homokos és szikes területek stb.).

Sok régi térkép iratok mellékleteként szerepel. Általában azonban külön a levéltárak térképtáraiban, a megyei, járási, városi és községi tanácsoknál, illetve azok mérnöki hivatalaiban, a telekkönyvi hivatalokban, a bíróságoknál, a földrajzi kutatóintézetekben, könyvtárakban, muzeumokban és magánosoknál található.

Statisztika

A modern történetírásnak nélkülözhetetlen forrásává válik a statisztika, mind nagyobb jelentőséget kapnak a statisztikai módszerek, eljárások. Jóllehet a statisztika mindig adott, nagyjából tehát statikusnak felfogott társadalmi állapotot tükröz, mégis mivel a modern statisztika – kialakulása óta – viszonylag rendszeresen ad számunkra időben egymást követő statikus társadalmi képeket, kiválóan alkalmas arra, hogy alkalma-

zásával, adatainak matematikai módszerekkel történő tudományos elemzése és ábrázolása révén bizonyos viszonyszámok kiszámítása és alkalmazása útján, a társadalmi fejlődés, a történeti tendenciák rekonstruálása megfoghatóbbá, egzaktabbá váljon. A modern statisztikai intézmények által publikált forrásanyag (évkönyvek és folyóiratok) történeti kutatások számára való hasznosítása elsősorban a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet és a történeti demográfia számára fontos. Ezekben a területeken a statisztikai anyagok kutatása és feldolgozása nélkül ma már aligha lehetséges elfogadható tudományos eredményekre jutni.

A statisztikai források csak részben kiadott források. Ezekben természetesen igen sok statisztikai anyagot találhatunk a különböző levéltári források között is. (Birtokstatisztikák, adótáblázatok, a lakosság számára, összetételére vonatkozó kimutatások, a napilapok elterjedését, előfizetését tükröző táblázatok, listák stb. pl. éppen a főispáni iratok között.) Ezeket a helyi jelenségeket tükröző forrásokat mindig kívánatos összehasonlítani az országos, a tájegységi eredményekkel, mert csak így állapíthatók meg a helyi fejlődés sajátosságai, s így ellenőrizhető adott forrásunk hitelessége is.

Érdekesesek lehetnek a történész saját statisztikai összeállításai, számításai is. Sokszor igen fontos jelenségek válnak érthetőbbé egy-egy statisztikai, matematikai számítás során. Érdemes lenne pl. a helyi vezető elit, vagy egy párt szociális összetételének ilyen jellegű vizsgálata. Megfoghatóbbakká, érthetőbbé válnak ilyenformán egy-egy testület vagy párt politikai döntései, állásfoglalásai.

A XIX. század közepére lényegében két statisztikatípus terjedt el. A korai, hozzánk német közvetítéssel eljutó ún. leíró statisztika tulajdonképpen nem más, mint adatgazdag írásos beszámoló egy vidékről, vagy országról. Ilyennek tekinthetjük Fényes Elek: Magyarország 1859-ben statisztikai, birtokviszonyi és történelmi szempontból (Pest, 1865.) c. munkáját és Galgóczy Károly: Magyarország, a Szerb vajdaság, a Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája (Pest, 1855.) c. ismert adattárát. Az Angliából kiindult kutatóstatisztika (Keleti Károly) már a termelési viszonyok egyes összetevői között fennálló, számokban kifejezhető összefüggésekkel, jelenségekkel foglalkozik. Ennek fejlettebb változata a matematikai statisztika, melyről Magyarországon csak a múlt század végétől beszélhetünk.

A helytörténet statisztikai forrásai között tartjuk számon Fényes Elek munkáit, köztük a legismertebb a Magyarország geográfiai szótára, melyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratik c. alatt jelent meg 4 kötetben 1851-től. Fényes Elek esetenként a határ megoszlását is feltünteti, közli az urbéri szántó, a majorsági szántó, az erdő, a közös legelő stb. terjedelmét. (Adatait a szakkutatók sok szempontból problematikusnak tartják, valószínű, hogy jóval korábbi adatokat is újként használt, mindazonáltal ma még munkái alapvető fontosságúak.) 1865-ben jelent meg Budán a hivatalos adóösszeírások, az 1857-es osztrák népszámlálás alapján készített Magyarország művelési ágak szerinti terjedelmi- és földjövödelme c. kiadvány. Tartalmazza az egyes községek birtokosainak számát, a rét, a legelő, erdő, szőlő megoszlását, az egész földterület, terjedelmét és a földművelésből származó (nyilvántartott) tiszta jövödelmet.

Az MTA abszolútizmus kori kiadványai közül rendszeresen használjuk a Statisztikai Közleményeket (1861–1864) és a Statisztikai és Nemzetgazdasági Közleményeket (1865–1871).

A dualizmus korától kifejlődő magyar statisztikai tevékenység ismeretése külön tanulmány tárgyát képezné. Itt csupán néhány felmérést emelünk ki, rámutatva a statisztika használatának bizonyos nehézségeire is.

A Statisztikai Hivatal gondozásában rendszeresen jelent meg hivatalos helységnévtár („a honismertető statisztika egyik kiváló ága” – ahogy akkoriban számontartották), amely a községek hovatartozását, lakóinak számát, a népesség fő adatait feltünteti. A magyar korona országainak helységnévtára 1873. évi kötete bevezetőjében megadja a korábbi korszakok topográfiai forrásait is. 1892-től Jekelfalussy József szerkesztésében a helységnévtár teljesen hivatalos kiadvány lett, ebben már szerepel az 1890-es népszámlálás egész sor adata is (házak száma, nemzetiségi megoszlás stb.), továbbá az egyházi, törvényhozási, csendőrségi beosztás, a mezőgazdasági szervek, gyógyszerterek stb. hálózata. Az 1881-től rendszeresen megjelenő Magyarország tiszti cím- és névtára c. kiadvány, mely a tisztségviselőket a lehető legrészletesebben csoportosítva név szerint felsorolja. A címtár legfőbb jelentőségét a mi szempontunkból a helyi vagy regionális intézmények bemutatása, a személyi állomány mobilitásának érzékelhetővé tétele adja meg. A címtár a helységnévtárral együtt használva számos rész kérdés gyors megválaszolását teszi lehetővé.

1870-től minden évtizedben nagyszabású népszámlálásra került sor, s ezek 1880-tól lényegében egységes rendszer szerint történtek, adataik tehát összehasonlíthatók. Hiányosságuk azonban, hogy adataik jó részét csak megyei, esetleg járási bontásban adják meg, községi bontásban nem. A Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozatában jelentek meg azok a népszámlálási anyagok, amelyek községekre is nyújtanak adatokat. Így az 1900-as népszámlálásból az 1–2 k., 1910-ből a 42., 48., 1920-ból a 69., 71., 1930-ból a 83., 86. kötetek a fontosabbak. Az 1941-es népszámlálás adatait 1947-ben összesítve kiadták, majd 1975–1976-ban a Történeti Statisztikai Kötetek sorozatban (a mai országterületre vonatkozó) teljes községi népmozgalmi, illetve foglalkozási adatsorait is megjelentették. A demográfiai változásokra összehasonlítás szempontjából jól hasznosítható a Magyarország történeti demográfiája (szerk. Kovacsics József) Bp. 1968. c. kötetének 1867 utáni korszakkal foglalkozó része.

Az 1890-es népszámlálási összeírás fő eredményeit tartalmazó kötetben már találunk házstatisztikát (hány és milyen ház, milyen tetőszerkezet stb.), ezek az adatok azután évtizedenként lényegében megismétlődnek. Hasonló a helyzet a foglalkozási statisztikával. A leggyakrabban használt forrás az 1893-ös és 1935-ös mezőgazdasági statisztika, amely a terület, az állatállomány, a művelési ágak, a felszerelés főbb adatait összesíti. A gazdaságok kategóriánkénti megoszlását azonban községen belül nem adja meg, csupán megyénkénti összesítésben, s a nagy erdőgazdaságok is kimaradtak belőle. Ilyen az 1911-es állatszámleltári statisztika is, amely az állatállomány gazdaság-kategóriánkénti megoszlását már csak megyei bontásban adja. A kutatóknak minden esetre módjában áll a 100 hold alatti és feletti birtokkategóriákat

egymástól elválasztani, mivel a 100 holdon felüli birtokok területére vonatkozó adatok megvannak (ezeket a Gazdaczimtárak is tartalmazzák 1.: A magyar korona országainak gazdacimtára. Bp., 1897. vagy Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Bp. 1937.), így a 100 hold alatti – mint egész – kiszámítható.

1900-tól kezdődően használhatjuk (a Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat c. kötetéből) a terménystatisztikát. Minden kötete közli a korábbi évek legfontosabb adatait is. A terménystatisztika feltünteti a bevetett területeket, terményfajtákat, az elemi csapásokat, az aratási és szüreti eredményeket, a gabonaárakat, a cséplési statisztikát. Adatai azonban csupán megyei bontásban szerepelnek. Itt kell megemlíteni Keleti Károly: Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873 c. gyűjteményét (Bp. 1875.) ezt a rendkívül alapos, az 1872. évi nagy felvétel alapján készült szőlészeti statisztikát, melynek különös érdekességét az adja meg, hogy a szőlődézsma utolsó 12 évének adatait is közli, hogy több ezer kiküldött kérdőív alapján reprezentatív felmérést végzett a valóságos terméseredmény és a bevallott termés közötti különbségekre.

A hivatalos statisztikai kiadványokban az egyes megyék és községek hivatali gazdálkodása is megragadható. A községek háztartására és pótdóójára a 80-as években a Hivatalos Statisztikai Közleményekben, majd a Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozatában (pl. 39. köt.) találunk adatokat.

1909-ben jelent meg a statisztikai hivatalnak a választójog reformját előkészítő tervezethez 1904-ben végzett felmérése, mely a 20 éven felüli népesség foglalkozási és társadalmi megoszlását, anyagi körülményeit volt hivatott összefoglalni. (Az 1906. évi... országgyűlés képviselőházának irományai XXVIII, köt., Bp. 1909.) Ugyancsak 1909-től rendelkezünk hitelstatisztikával, melynek adatai a helyi viszonyok ismeretében községekre is használhatók.

A statisztikai kötetek részletes ismertetése helyett itt csupán arra kívánunk utalni, hogy az 1871–1911 közötti statisztikai munkálatokat, kérdőíveket részletesen bemutatja a Statisztikai Közlemények Új Sorozatának 36. kötete, mint ahogy az Új Sorozat egyes kötetek végén megtalálható az addigi teljes kiadványanyag felsorolása.

Láthatjuk tehát, hogy új- és legújabb kori történelmünk egyik jellegzetes, a történész számára nélkülözhetetlen forrásanyaga a társadalmi, gazdasági jelenségeket számokban visszatükröző statisztika, amely mindenkor az adott jelen gazdasági vagy politikai követelményeinek megfelelően alakított rendszerben regisztrálja az adatokat.

A statisztika használata alapos körültekintést igényel. A történész számára pl. gyakorta válik szükségessé, hogy az egykoru statisztika adatait új rendszerbe állítsa, mivel számára az eredeti rendszer csupán másodlagos forrást jelent, s az elsődleges információt maga a regisztrált adat képezi. A másik problémát az jelenti, hogy miután a statisztika számszerű adatokat közöl, a kutató könnyen hajlik ezen adatok kritikátlan átvételére. Itt is áll azonban az a megállapítás, hogy „egy adat nem adat”, ti. a statisztikai adatokat mindig egybe kell vetni egyéb forrásokkal, meg kell próbálni ellenőrzésüket. Az ellenőrzés elemi, de hasznos formája az egyes kötetekben található előszó gondos tanulmányozása, mely a felvétel fő

szempontjait, célkitűzéseit ismerteti. Ennek alapján derülhet ki, hogy az egyik felvétel másként értelmezi mondjuk a vasekét, mint a későbbi felvétel, az összehasonlítás tehát megnehezül. Kiderül pl. az is, hogy a mezőgazdasági gépstatistikába nem vették fel azokat a cséplőgépeket, amelyek tulajdonosai nem voltak mezőgazdák, következésképp számos gép kimaradt a nyilvántartásból, mert más forrásokból tudjuk, hogy sok gép egyszerű vállalkozó (pl. gépész) kezén volt. Nagyvállalatok és magánosok számtalanszor közöltek hamis adatokat, s a kutatónak ezzel is számolnia kell. Végül a statisztikai sorozatok leglényegesebb problémája a mi szempontunkból az, hogy természeténél fogva nagy átlagokba mossa össze az egyedi jelenségeket, holott a helytörténeti kutatás feladata éppen az, hogy a nagy átlagok által elfedett mozzanatokot, tendenciákat elemezze.

Éppen ezért a helytörténész a statisztikai kiadványokat csak a helyi forrásokkal való együttes vizsgálat segítségével tudja eredményesen felhasználni. A statisztikák történetirői hasznosítását kívánta előmozdítani a Történeti Statisztikai Közlemények c. folyóirat, mely azonban mindössze két évig jelent meg. Ezt követte a Történeti Statisztikai Kötetek, s megemlítendő, hogy a Központi Statisztikai Hivatal jelenleg Történeti Statisztikai Tanulmányok cím alatt is kiad egy sorozatot.

Levéltári források

A történelem írott forrásainak legnagyobb hányadát, a kutató, feltáró munka legfontosabb elsődleges (un. primer) forrásbázisát a levéltárakban őrzött, kézzel vagy (később többnyire) géppel írott szövegek, a levéltári források képezik. Legtágabb értelemben minden olyan forrást – s az lehet spontán feljegyzés, napló, levél, térkép, (kivételes esetben még nyomtatott könyv is) kézirat, hivatali szervek működése közben keletkezett ügyirat, vagy iratdarab is, továbbá személyi és családi iratok egyaránt –, amelyet ma levéltárban (illetve irattárban) tárolnak, s a multa vonatkozóan a történelem számára felhasználható adatokat tartalmaz, levéltári forrásnak nevezünk. Döntő többségét különösen az új- és legújabb korban a hivatalok, intézmények iratai adják. Levéltári forrás természetesen egy család uradalmi, gazdasági levéltára is. Ha valamely forráscsoportunkra érvényes az a megállapítás, hogy a gazdasági, társadalmi fejlődés során az éppen adott szükségletek, igények kielégítésére szükségszerűen jön létre, akkor ez igazán vonatkozik a levéltári (irattári) források döntő többségére. Úgy is mondhatnánk, hogy minden ma már levéltárban, vagy még működő szerv kurrens ügyeként irattárban őrzött akta (ügyirat), vagy egyszerűen egyes irat is a társadalmi, politikai fejlődés egy adott pillanatában vagy szakaszában az akkor adott, tehát a mindenkori jelen szükségleteit, igényeit elégítette, vagy elégíti ki.^{47/}

A levéltári forrásanyag jellege természetesen – mint ez az eddigiekből is kiderülhetett – az évszázadok során, a gazdasági alap, valamint a politika, az ideológia, az intézményi, tehát a felépítményi viszonyok alakulásának, fejlődésének megfelelően, nagy változásokon ment át. A XVI. századtól kezdve a levéltárakban található anyagok egyre nagyobb mennyisége Európában is és Magyarországon is már nem oklevél, hanem akta.

Az akta (ügyirat) már a hivatali ügyintézés során keletkezett irat, s a teljes akta az illető ügy elintézésének módját, annak minden fázisát tartalmazza.

Ahhoz, hogy a történész fel tudja mérni, milyen levéltári forrásoktól várhatja a legtöbb anyagot munkájához, feltétlenül alapos tájékozottsággal kell rendelkeznie az aktatermelés és a hivatalszervezet fejlődése, a hivatal- és intézménytörténet problematikájában is. Egy akta keletkezése, forrásértéke, forráskritikai megítélése szempontjából ugyanis nélkülözhetetlen a hatóságok, a hivatalok szerepének, funkciójának, sőt a hivatal ügyviteli rendjének ismerete is. (A hivatal ügyviteli rendjét és később szervezeti felépítését a hivatal működése közben keletkezett iratoknak az a rendje mutatja meg általában, amit a hivatal irattára (regisztraturája) kialakított. Ezért nem szabad a levéltárosnak, de a kutatónak sem ezt a rendet, az egy ügyre vonatkozó akták sorát megbontania.

Mint fentebb említettük, a XVI. századtól kezdve az okleveles anyag helyét a levéltárakban egyre fokozottabb ütemben váltja fel az akta. Maga a szó is a XV–XVI. században válik közhasználatúvá Európában és Magyarországon egyaránt. Ebben az időszakban kerülnek előtérbe a polgárosodó társadalmakban a polgári ideológia elemei, a jog területén a római jog, s vele a szó az „acta” is, ami a római eléggé bonyolult ügyintézésben, közigazgatási szervezetben a „megtörténtekeket” (actum, acta) jelentette, s az ezek során keletkezett feljegyzéseket nevezték „acta”-knak.

Ezek a változások (s ebben: vizsgált területünk, a levéltáraknak ez idő tájtól felhalmozódó óriási aktaanyaga is) szoros kapcsolatban állanak a gazdasági, társadalmi fejlődéssel. A rendi képviseleti államból a centralizált, majd ebből az abszolút monarchiává fejlődő birodalmakban (országokban) az adózási, pénzügyi rendszernek, az államszervezet felső irányításának szakszerűbbé és egyre bonyolultabbá válása, a központi igazgatás kiépítése szükségessé tette állandó jellegű hivatalok szervezését. Ezekben a hivatalokban szükségszerűvé vált az ügyeknek egyre nagyobb szakképzettséggel rendelkező hivatalnokok által való intézése. A korábbi, a feudális igazgatással szemben az új igényeknek megfelelően nem váltogatták már az ügyeket ténylegesen intézők személyét, s fokozatosan állandóvá vált a hivatalnokszervezet. Az állandó jellegű hivatal-szervezet, az állandósuló hivatalnoki kar (a hivatallal megbízott, legtöbbször ezért fizetést huzó, s egyre inkább ebből élő tisztviselők szervezete) a XVI–XVIII. század folyamán Európa minden olyan országában megerősödött, ahol kialakult a központosított, s még inkább ott, ahol az abszolút monarchia államszervezete. Magyarországon a hivatalszervezet „egységesülése” és „modernizálódása” (sajátos történeti fejlődésünknek – három részre szakadt ország – következtében, viszonylag későn) a XVIII. század folyamán ment végbe.

Újabb jelentős, s most már korszakunk szempontjából alapvető változást a XIX. század közepe hozott Magyarországon. Az 1848–1849. évi polgári forradalom a jobbágyfelszabadítással véget vetett a magyarországi feudalizmusnak, és megnyitotta a kapitalizmus kibontakozásának útját. Megváltozott az államszervezet és ennek megfelelően a hivatalszervezet is. Az 1848. évi törvények megteremtették a polgári kori magyar közigazgatás alapjait.

A magyar polgári állam intézményeinek, a polgári kor magyar közigazgatásnak a története az 1848. évi polgári forradalommal kezdődik, s majd a Magyar Népköztársaság alkotmányának megszüntetésével 1949-ben záródik. E nagy korszak hat periódusra bontható: A) 1848-tól 1867-ig a polgári forradalom és ellenforradalom, valamint az abszolutizmus időszaka; B) 1867-től 1919-ig a Tanácsköztársaság kikiáltásáig, a polgári parlamentarizmus s a polgári demokratikus forradalom korszaka; C) 1919. a proletárdiktatura állama; D) 1919-től 1945-ig az ellenforradalmi rendszer korszaka; E) 1945-től, a felszabadulástól 1949-ig a polgári közigazgatás felbomlásának és átalakulásának időszaka; F) 1949 után kezdődik a szocialista államigazgatás kialakulásának korszaka.

A polgári forradalom és ellenforradalom,
valamint az abszolutizmus időszaka
(1848–1867)

E viszonylag rövid korszakban alapvető változások történtek az állam hivatali funkcióiban. Sor került a polgári forradalom egyik első vívmányaként a független magyar felelős minisztérium felállítására, megszűnt a helytartótanács, a kamara. Megváltozott az igazságszolgáltatás, a pénzügy, a törvényhozás minden szervezete. A jobbágyfelszabadítás, a törvény előtti egyenlőség, az uriszékek és a feudális bíróságok megszűnése, a nemesi adómentesség felszámolásával az adózás polgári rendszerének bevezetése, a rendi országgyűlés mint törvényhozó fórum helyett a népképviseleti alapon nyugvó parlament és az ennek felelős minisztérium felállítása az egész feudális hivatalszervezet szükségszerű felszámolásához vezetett.^{49/}

A központi szervek a minisztériumok lettek, amelyek hatáskörét már nem a tradíció határozta meg, hanem a cél- és szakszerűség szempontjából alakították ki. Az 1848–49-es időszakra vonatkozó helyi iratanyag hiányosságai miatt a központi szervek iratainak jelentősége a helytörténész számára is megnő.

Az Országos Levéltár 1848–49-es levéltára tekintélyes mennyiségű iratot őriz. Itt a központi szervek aktáin túl a megyék és a községek anyagai is megtalálhatók. Az egyes kormánybiztosok iratanyaga helyi jellege miatt felbecsülhetetlen fontosságú.

Az 1848–49-es magyar szervek közül a „Miniszteri országos ideiglenes bizottság” 1848-as anyaga, a miniszterelnökség, az Országos Honvédelmi Bizottmány, a Kormányzóelnökség iratai maradtak meg. A Belügyminisztériumi anyagából az „Országglászati Osztály” és a „Nemzetőrségi osztály” irataira hívánk fel a figyelmet. A Földművelésügyi Minisztérium anyagából a földművelési, az ipari és az egészségügyi osztályok jöhetnek elsősorban számításba. A közlekedés kérdései a Közmunka és Közlekedési Minisztériumhoz tartoztak. Vasuti, vízszabályozási, csatornaépítési osztálya, ut- és hidépítési, középítészeti osztálya irataiból 1848-ból és 1849-ből is maradtak anyagok. Az iskolai és egyházi ügyek természetesen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz tartoztak. Az igen fontos urbéri ügyekkel az Igazságügyminisztériumban külön osztály foglalkozott. Ugyancsak a köz-

ponti anyaghoz soroljuk a kormánybiztosok (pl. Csányi László, Irányi Dániel) irathagyatékát, amelyek a helytörténész számára igen sok információt tartalmaznak, nem beszélve arról, hogy néhány megye iratai is az Országos Levéltárban találhatóak. Mindezek áttekintését adja Az 1848–1849-i minisztériumi levéltár c. repertórium (összeállította Fábrián Istvánné, Bp. 1969. OL kéziratos kiadványa).

Az irattermelés súlypontjai időről időre eltolódtak. 1848 szeptemberétől a Honvédelmi Bizottmány gyakorolta a főhatalmat 1849 áprilisáig. Feladatkörét azután a Szemere-kormány egyes minisztériumai vették át. A közigazgatás nagyszabású átszervezésére 1848–49-ben nem kerülhetett sor, csupán az első lépések történtek meg a népképviselői elv érvényesítésére a megyei, városi és községi élet területén. A megyékre, községekre vonatkozó iratanyag részben az Országos Levéltárban, részben a megyei levéltárakban található. Maga a helyi apparátus lényegében az 1848 előtti rendszer szerint működött, az ügyintézés rendje keveset változott, alapjában mégis ekkor bontakoztak ki a polgári kori magyar közigazgatás körvonalai.

A forradalmi Magyarország közigazgatása, irattermelése mellett jelentős az ellenforradalom közigazgatási tevékenysége is. A forradalommal szemben álló bécsi kormány ugyanis az általa megszállt területek, illetve a majd visszafoglalandó ország egészére is ugyancsak kiépítette a maga adminisztratív gépezetét. A Windischgrätz, majd Welden-féle katonai kormányzat (1848. január–május) idején a hadseregparancsnokság politikai-igazgatási osztálya volt a legfelsőbb szerv, az ideiglenes polgári közigazgatás, a 3 katonai kerületi parancsnokság ennek volt alárendelve. A megyék élén királyi biztosok állottak, alattuk működtek egyébként a helyi rendőri szervek (közbátorsági biztosok) is.

A Haynau-féle katonai kormányzati rendszer (1849. június – 1850. december) már a Bach-korszak egyes elemeit vetíti előre. Haynau mellett ott volt Geringer báró, a polgári ügyek irányításával megbízott császári biztos. Erdély, a Vajdaság és a Temesi Bánság külön igazgatást kapott, a maradék országot katonai kerületekre osztották. Ezek élén a kerületi parancsnok állt, oldalán a Geringer alá tartozó miniszteri biztossal és a kerületi főbiztossal. A megyefőnökök alárendelten tevékenykedtek a szolgabíró. 1850 végén újabb átszervezésekre került sor, módosították egyes kerületek beosztását majd létrehozták Budán a helytartóságot, kiépítették a centralizált rendőrséget, amely az 1849-ben létrehozott csendőrséggel együtt most már nemcsak a falvak, hanem a városok politikai rendjét és biztonságát is garantálta. (Már amennyire a közbiztonság területén egyáltalán eredményeket tudott felmutatni.) 1853-ban „véglegesült” az un. Bach-rendszer államapparátusa. Geringer utóda Albrecht főherceg helytartó mint „katonai és polgári kormányzó” működött, bár a polgári kormányzás és a katonai kormányzás külön szerv volt. A polgári és katonai kormányzás együttes, de mégis különválasztott, felemás strukturája maradt meg azután is, hogy a budai helytartói hivatalt lényegesen visszafejlesztették, s osztályait a kerületi székhelyekre költöztették. Ez a rendszer megmaradt az ostromállapot megszüntetése (1854.) után is.

1860-ban a birodalom válsága miatt engedett az abszolútizmus szorítása, felszámolták a kerületeket, újjáalakultak a megyék, megszüntették

a budai „főkormányzóságot”, s újra megerősítették a budai helytartótanácsot. Az Októberi diploma nyomán visszaállították az 1848 előtti hatáskörű helytartótanácsot, kancelláriát, kamarát, s a hivatalos nyelv minden fórumon magyar lett. Az 1861 után következő provizórium az új szerkezetet lényegében nem érintette, a megyei autonómia felfüggesztése, a katonai biráskodás bevezetése elsősorban a szigorítás, a terror jele volt, de nem az átszervezése. Az 1861–1867 közötti időszak államapparátusa egészében a Bach-korszak és az 1847-es rendszer felemás kombinációjaként vegetált.

Az abszolutizmus kori levéltári anyag rendkívül gazdag, és távolról sem tekinthető kiaknázottnak. Az Országos Levéltár őrzi a legfontosabb iratfondokat, a központi szervek, a kerületek anyagát. Felhasználásához Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár c. könyve (Bp. 1965.) nyújt segítséget. Az elsősorban központi közigazgatási anyag (un. D-szekció) mellett a Kincstári Levéltár (E-szekció) és a Birósági levéltárak (O-szekció) anyagában a politikától a rendőri ügyeken át a folyószabályozásig, utépítésekig találunk bőséges információt. A „Kincstári levéltárban” 1867-ig fellelhetők illeték-, vám-, adó-, birtokelkobzási, becslési, bányászati, erdészeti, alapítványi stb. ügyekre vonatkozó iratok. A „Birósági levéltárak” anyagában a kerületi főtörvényszékek, a kerületi urbéri törvényszékek, egyes megyék törvényszékének iratai találhatóak. (A központi birósági anyagok természetesen a dualizmus korát is felölelik.) A többi birósági, ügyészségi anyagot – ha megmaradt – a megyei levéltárak őrzik.

A kiegyezést követően alakult ki a polgári parlamentáris rendszernek megfelelő modern államapparátus, amelyik aztán – az 1918–19-es forradalmi megszakítással – a központosítás állandó erősödése mellett lényegében alapvető változások nélkül a felszabadulást követő évekig megmaradt. Ismertetésére csak igen vázlatosan térhetünk ki, s csak abból a megfontolásból, hogy a hivatalos ügyintézés, irattermelés koronkénti változását érzékletesebbé tegyük.

A polgári kori magyar közigazgatás a dualizmus időszakában (1867–1918)^{50/}

Az 1848. évi törvények tehát megteremtették a polgári kori magyar közigazgatás alapjait. A forradalmat és a szabadságharcot követő megtorlás, majd a neoabszolutizmus időszakában a felülkerekedett bécsi udvar, s a köröttes csoportosuló retrográd politikai erők azonban kísérletet tettek ezen alapján polgári jellegűvé alakult közigazgatásnak kiteljesítésére, a birodalom központi igazgatási rendszerébe történő beillesztésére és az udvar centralizáló törekvéseinek megfelelő intézményi szervezet kialakítására. Az állami élet bizonyos területeit (a végrehajtó és az igazságszolgáltatási apparátust) a korábbi állapotok visszaállítására is irányuló módon továbbra is az elsősorban a feudális abszolutizmusra emlékeztető szervezetbe igyekeztek kényszeríteni s önkényuralmi módszerekkel kormányozni. Az abszolutizmus utolsó éveit ezeknek a törekvéseknek az egyre nyilvánvalóbb csődje, ennek nyomán fokozatos lazulása és bomlása jellemzi. Így módon azután az 1867-tel kezdődő, a polgári forradalmat kompro-

misszummal lezáró korszakra szükségszerűen hárult az a feladat, hogy a magyar közigazgatást immár a kapitalista állami élet mechanizmusának, az új igényeknek megfelelően, valódi polgári közigazgatássá alakítsa át.

1867-ben a kiegyezési törvények visszaállítják az 1848-ban inaugurált polgári parlamentáris államszervezetet és az ennek megfelelő intézményeket, s azonnal megkezdődik ezek továbbfejlesztése is. A változások mellett azonban megfigyelhetjük az abszolutizmus korában kialakult intézmények egy részének továbbélését is.

A polgári állam klasszikus modelljéhez hasonlóan a magyar polgári államszervezet is a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom elkülönítésére épült fel.

A törvényhozó hatalmat az államfő és az országgyűlés együttese alkotta. Az állam minden polgárára kötelező törvényeket az országgyűlés hozta, s az uralkodó szentesítette és hirdette ki. A polgári államban a törvényalkotás folyamatában az országgyűlés szerepe rendkívül jelentős, s az államfőnek – már csak politikai okokból is – egyre kevesebb lehetősége van a kormány és az országgyűlés által kívánt törvények visszavetéséhez. A törvényhozói hatalom polgárivá válásának folyamatát alapvetően jelzi az is, hogy az országgyűlési képviselők küldésének jogát a forradalom elvette a nemességtől, és a választójogot „népképviselési alapon” a korábbi kiváltságos rendekhez, a feudális uralkodó osztályhoz nem tartozó, szélesebb társadalmi rétegeknek is megadta. A forradalom eme alapvető vívmányának korlátait jelzi az a tény, hogy a választójogot cenzushoz, meghatározott vagyoni, illetőleg képzettségi előfeltételek meglétéhez kötötték. Ennek következtében azután a polgári parlamentarizmus dualizmus kori idejében a választójogosultság a lakosság viszonylag kis hányadára, a férfi lakosság mintegy 25%-ára terjedt ki. A periódus végén a polgári demokratikus forradalom a választójogot jelentős mértékben bővítette, kiterjesztette a 24 éven felüli férfi lakosság 80%-ára és bevezette a titkos szavazást.

A magyar uralkodó osztályok összetételének (a volt feudális uralkodó osztály és a burzsoázia összefonódása) megfelelően a polgári rendszer osztálykompromisszumon alapuló stabilitását biztosítandó, a dualizmus időszakának politikája fenntartotta az országgyűlés kétkamarás rendszerét. A népképviselési alapon álló képviselőház mellett ugyanis megmaradt a főrendiház. Bár a kétkamarás rendszer önmagában nem sajátosan feudális jelenség, a feudális maradványok fenntartása szempontjából jelentőségét az adja meg, hogy felsőházában továbbra is megmaradt a főrangú családok nagykorú férfitagjainak, valamint a katolikus, a görögkatolikus és a görögkeleti egyház főpapjainak személyes szavazati joga. 1885-től kezdve a főnemesi családok felsőházi tagsági helyeinek számát többször csökkentették. Bizonyos vagyoni cenzus bevezetésével limitálták az örökös főrendi családok tagjainak számát, és az így megürülő helyekre főrendi házi képviselők kaptak a protestáns egyházak is, az uralkodó pedig jogot kapott meghatározott számú főrend kinevezésére. Így bizonyos fokig növekedett a polgári származásúak aránya. A törvények meghozatalához mindkét ház egyetértése volt szükséges, bár a főrendiház politikai jelentősége eltört a képviselőházé mellett.

A végrehajtó hatalom élén az államfő által általában a képviselőház többségi pártjának (a kormánypártnak) tagjaiból kinevezett kormány

állt, amely felelős volt az országgyűlésnek is, sőt gyakorlatilag elsősorban az országgyűlésnek, mert ha az megvonta tőle bizalmát, s leszavazta, ez a kormány megbuktatását is eredményezhette.

A kormány elnöke a miniszterelnök, tagjai a miniszterek. Számukat törvény állapítja meg, ez a szám a polgári korszakban (a számos rendkívüli problémát felvető háborus időszaktól eltekintve) lényegesen nem változott. A miniszterek a végrehajtó hatalom egy-egy szakágzatának az (általában) ügyosztályokra tagolt minisztériumoknak (pl. belügy, pénzügy, közlekedésügy) az élén állanak. A miniszter alatt általában egy politikai és egy vagy több adminisztratív államtitkár állott, ezek felügyelete alatt működtek a minisztérium osztályainak egyes csoportjai.

Íly módon tehát az 1867-tel kezdődő polgári közigazgatás központi szervei a minisztériumok lettek, s az ezek mellett fokozatosan létrehozott más országos hatáskörű központi hivatalok. (Ilyen pl. a Legfőbb Állami Számvevőszék, a Központi Statisztikai Hivatal stb.)

Egy-egy közigazgatási szakágzat szervezete ugyanis lehetett centralizált, vagy decentralizált. Centralizált szervezetű az ágazati igazgatás akkor, ha tevékenységét egyetlen központi szerv (pl. a minisztérium) irányítja, úgy hogy a végrehajtást ellátó alacsonyabb fokú szervezetet teljesen és közvetlenül maga alá rendeli. Decentralizált pedig akkor, ha a központi szerv az általa ellátni nem kívánt végrehajtási feladatokat különálló szervekre bizza, magának csak az elvi irányítást, általános elvi rendeletek, irányelvek, utasítások kiadását tartva fenn. A decentralizáció során a végrehajtást elláthatják területi vagy testületi önkormányzati szervek, vagy külön az illető feladat ellátására létrehívott önálló hivatali szervek. (Ez utóbbi a centralizációnak kevésbé merev, dekoncentrált formája.)

Anélkül, hogy a továbbiakban részletesen ismertetnénk a végrehajtó hatalomnak a dualizmus korában kialakult egész rendszerét, itt csak arra utalnánk, hogy a végrehajtó hatalomra – és természetesen az állami élet egyéb (a törvényhozói és a bírói hatalom) területeire is messzemenően rányomták bélyegüket az Ausztriához fűződő közjogi helyzetünkből, a kiegyezésből fakadó következmények. Nincs terünk és lehetőségünk itt a minisztériumok s az egyéb központi hivatalok működéséről, strukturájáról sem bővebben megemlékezni, csupán a helytörténet vonatkozásában is legfontosabb helyi levéltári forrásokról s ezek irattermelő hivatalairól, a helyi közigazgatási egységekről, önkormányzati szervekről és egyéb helyi intézményekről nyújtunk a következőkben áttekintést.^{51/} Már csak azért is, mert – mint ahogy az a korábbiakban is kiderült – a helytörténésznek a levéltári források felkutatása során mindig a leginkább kézenfekvő módon, a helyszínen őrzött levéltárakban kell megkezdenie az anyaggyűjtést. A tiz évnél régebbi keletű iratanyagok elvileg a megyei levéltárakban kell lenniök, a gyakorlatban azonban – többnyire helyhiány miatt – sokkal régebbi anyagok is kinn vannak, s sok fontos anyag meg ügyviteli szempontból lévén szükséges, szintén a szerveknél található.

Mint láttuk, a magyar polgári közigazgatás központi szervei a minisztériumok és más országok hatáskörű központi hivatalok voltak. A közép-fokú területi közigazgatási szervek funkcióit az önkormányzati formában megszervezett törvényhatóságok; a vármegyék és a törvényhatósági joggal felruházott városok mint autonóm testületek látták el.^{52/} A törvényhatóságot képviselő törvényhatósági bizottságot a népképviselői elv-

nek megfelelően a területnek csaknem teljesen az országgyűlési képviselői választójoggal bíró lakosai, a vármegye „közönsége” választották. A választott tagság a bizottság felét alkotta csak, másik felét a virilisták adták, – a törvényhatóság legtöbb adót fizető polgárai. E bizottság választotta meg, illetve alkalmazta azután a törvényhatóságnak egyrészt a hozzáérkezett miniszteri rendeleteket, másrészt a törvényhatósági bizottság saját rendeleteit végrehajtó tisztviselőit és hivatalnokait is. A törvényhatóságok élén a belügyminiszter előterjesztésére az államdíj által kinevezett főispán állott, aki a kormányzati politikának megfelelően a központi, elsősorban a politikai ellenőrzést gyakorolta. A megye alispánja viszont a megyei választópolgárok által választott „első” tisztviselő volt, ő irányította közvetlenül a vármegyei apparátust. A vármegye irányító és felügyelő szerepet játszott a területén levő más, nála alacsonyabb fokú, ugyancsak önkormányzati formában szervezett közigazgatási szervek: a rendezett tanácsú (később, 1929-től megyei) városok és a községek közigazgatási tevékenysége felett is. A járás területén levő nagy- és kisközségek közvetlenül a főszolgabíróknak voltak alárendelve. A vármegye, illetve a vármegye alispánja a főszolgabíróknak keresztül gyakorolta irányító és ellenőrző jogát. A megyei városok viszont nem tartoztak a járás kötelekébe, hanem közvetlenül a vármegyének voltak alárendelve. Az iratképződés gyakorlatában ez azt jelenti, hogy általában a községnél a főszolgabírótól, a megyei városnál az alispántól érkezett rendeleteket találunk.

A megyei apparátust az alispán irányította, ő gondoskodott a megye közgyűlési határozatainak és a kormányrendeleteknek a végrehajtásáról. Az alispán a tisztikar feje, a maga adminisztratív szintjén (sok aprósággal) még a főispán rendelkezéseit is tudta akadályozni. Az alispánnak volt alárendelve általános közigazgatási ügyekben a megyei főjegyző – az alispán első előadója és állandó helyettese –, a jegyzők és aljegyzők mint előadók. A tiszti ügyész a törvényhatóság jogtanácsosa volt. A törvényhatóságnak, mint felsőfokú gyámhatóságnak ügyeit közvetlenül az árvaszék (elnök, két ülnök, tiszti ügyész, számvevő, egy jegyző és a közgyám) intézte. A pénzügyek technikai kezelését a főpénztáros és a pénztárnokok látták el. Őket a főszámvevő és a számvevők ellenőrizték. A központi tisztviselők sorát az egyes szakfeladatokat ellátó ún. szakszolgálati tisztviselők (főorvos, főmérnök, levéltárnok és állatorvos) zárták le.

A központi tisztviselők a megyének alárendelt közigazgatási egységeket nem közvetlenül, hanem az ún. kültisztviselőkön keresztül irányították. Ezek: a járások élén álló, a közgyűlés által választott főszolgabírók mint a járások első tisztviselői, beosztottjaik: a szolgabírók, irnokok, szakszolgálati tisztviselők. (Ez utóbbiak: az orvosi, mérnöki, pénztárosi és számvevői szolgálatoknak járási fokú tisztviselői.)

A vármegye széles jogkörrel rendelkező önkormányzat volt, önálló tevékenységében azonban a kezdetektől érezhetőek a központi kormányhatalom megszorító, hatásköri korlátozásra irányuló törekvései. A főispán – rendkívül fontos intézkedési jogkörrel – már maga is a kormányzat embere, az intézményes és személyes befolyásolás eszköze. A teljes önállóságot természetesen a törvények és az általuk megszabott keretben a minisztériumok rendelkezései is korlátozták. A kormányzat befolyása tárgyalt korszakunkban egyébként fokozatosan növekedett, ennek egyik eszköze az volt, hogy egyre több minisztériumi szerv, szakhivatal kezdett működni a megyékben. Belső ügyeiben azonban a megye mindvégig többnyire önállóan dönthetett. A centralizáció egyik jelentős állomása volt az 1876.

évi VI. tc. , amely felállította a törvényhatósági közigazgatási bizottságot mint önálló hatóságot. Az 1876. évi XX. tc. csökkentette a törvényhatóságok és a törvényhatósági jogu városok számát. 1886-ban azután a törvényhatóságok hatáskörét korlátozták, és tovább növelték a központi kormány-szervek beleszólási lehetőségeit (1886. évi XXIX. tc.). A századfordulón már számos pénzügyi rendelkezés is sujtja az autonómiát, ugyanakkor egyre bővül a főispáni jogkör. Erősödik az a tendencia, amelynek folyamán a tisztkart a kormányzat függetleníti a törvényhatósági bizottságtól, s a maga törekvéseinek engedelmes eszközévé teszi.

A kutatások során figyelemmel kell lenni a közigazgatási beosztás változásaira is. Az abszolutizmus korában többször, a dualizmus korában kétszer került sor érdemi változtatásokra.

A törvényhatósági jogu városok törvényhatósági bizottságainak lényegében ugyanolyan feladatokat kellett megoldaniok, mint a vármegyieknek. Hatáskörük és szervezetük alapjában azonos volt egymással. A város és a megye eltérő gazdasági, társadalmi és politikai jellege, valamint funkciója azonban bizonyos különbségeket mégis eredményezett. A városok közigazgatási szervezete a vármegyékénél differenciáltabb, bonyolultabb, a speciális törvényhatósági középfoku közigazgatási feladatokon túl a közvetlen helyhatósági teendőket is ellátja, azaz önnönmagát alsó fokon is igazgatja. A városoknak – a vármegyétől eltérően – jelentős magánvagyonuk is volt, s a polgári korszakban újabb tőkés vállalkozásokba kezdhettek. Polgárai a kapitalista átalakulás igenlői, társadalmi „hordozói” voltak, s ezért a városi közigazgatás maga is rugalmasabb, több teret enged a liberalizmusnak, bizonyos demokratizmusnak – különösen a mult század végéig –, mint a feudális-rendi szokásokból többet őrző vármegye. Érezhető módon maga a kormányzat sem erőltette – legalábbis a dualizmus időszakában – a centralizációs törekvéseket a városi autonómiával szemben ugyanolyan erővel, mint a mult bástyáit, a függetlenségi ellenzék erődjait is jelentő vármegyével szemben.

A törvényhatósági jogu város főispánjának funkciója, hatásköre teljesen azonos a vármegye főispánjával. A törvényhatósági bizottság közgyűlésének profilja a városban a városi funkcióknak megfelelően, sajátosan módosult a vármegyéhez képest. A leglényegesebb különbségek: az ügyek többrétősége, s ennek megfelelően több közgyűlési bizottság, a hetenként legalább egyszer ülésező városi tanács megléte, melynek tagjai a polgármester mint elnök, a rendőrkapitány, a tanácsnokok (életfogytiglan választotta őket a közgyűlés), a jegyző, az orvos, a mérnök és a számvevő. (Testületi, önkormányzati szerv ez is, az operatív, adminisztratív teendőket látja el, s a gyakorlatban bizonyos fokig átruházódik rá a törvényhatósági bizottság számos funkciója.)

A végrehajtó apparátus a városi tisztkar. Feje a polgármester, ki-nek hatásköre kisebb, mint az alispáné, mert bizonyos ügyekben a polgármesternek csak a városi tanáccsal együtt van olyan hatásköre, mint az alispánnak. (Pl.: a városi közigazgatás vezetése, utalványozás, karhatalom alkalmazásának elrendelése, pénztárvizsgálati jog stb.) Ugyanazokat a belső tisztviselőket találjuk a városban is, mint a megyénél. Kivétel a városi rendőrkapitány, akinek funkciója szintén sajátosan városi jellegű.

A törvényhatósági közigazgatás legkisebb autonómiával rendelkező, választott testületi jellegű szervezeti egysége a nem törvényhatósági jogu

városok és a községek önkormányzata: a képviselőtestület volt. Az un. rendezett tanácsú városok közvetlenül a megyének voltak alárendelve, a községek pedig a főszolgabírókon, tehát a járásokon keresztül másodfoku alárendeltségben állottak. E városokban s a községekben a hatalmi szerv funkcióját az illető közigazgatási egység választópolgárai által megválasztott képviselőtestület látta el. A városok élén a polgármester, a községeknél a bíró állt. A városi apparátus (az illető város nagyságától függően többé vagy kevésbé differenciáltan, de lényegében) a törvényhatósági jogú városokéval azonos elvek szerint alakult. A községi apparátust a jegyző jelentette, a község nagyságától függő létszámú segédszeméllyel.

A fentiekben tehát képet adtunk arról, hogyan alakult ki, s hogyan funkcionált a fiatal magyar polgári állam életében a most már a kor modern követelményeinek megfelelően elkülönült törvényhozói és végrehajtó hatalom. A továbbiakban még az államélet harmadik nagy területének a bírói hatalom, az igazságszolgáltatás rendszerének néhány főbb kérdésére térünk ki.

A polgári forradalom eredményeként a bírói hatalom függetlenné válása az alkotmányos jogoknak mintegy garanciájaként már az áprilisi törvényekben megfogalmazódott. Az igazságszolgáltatás feudális rendszerét a Bach-korszak és a provizórium időszaka sem állította vissza. A jobbágyfelszabadítással amúgy is visszavonhatatlanul megszűnt a parasztnak a földesuraktól való függése, eltűnt az uriszék, és megszűnt a megyének, mint az uriszék fölött álló feudális bíróságnak a hatalma. Ettől kezdve a törvény előtti egyenlőség elve alapján a járásbíróságokon és a törvényszékeken folyik a bíraskodás. (Igaz, hogy az abszolutizmus 1854-től kezdve az önálló járásbíróságok egy részét megszüntette, és az igazságszolgáltatást visszautalta a közigazgatáshoz, az un. vegyes szolgabíróságokhoz, de ez a helyzet csak 1860-ig állott fenn.)

A jogszolgáltató szervezet azonban a polgári korszakban lényegében mindvégig állandó, s nagyjából az abszolutizmus időszakában kialakított rendszernek felel meg. Az első foku bíróság a járásbíróság volt, másodfokon az un. törvényszékek itélkeztek (megyénként, esetleg több kisebb megyét összevontak). Regionális szervezet volt az ítélőtábla, s a legfelsőbb bíróság funkcióját a Kuria töltötte be. Ezzel párhuzamosan, azonos szintű szervezeti egységekre épült, de a végrehajtó hatalom szférájába tartozott, s az igazságügyminiszternek volt alárendelve a vádhatóság szerepét betöltő ügyészségi hálózat a járási ügyészségi megbizottaktól kezdve a törvényszékek melletti ügyészségeken és a táblák mellett működő főügyészségeken át egészen a Kuria melletti Koronaügyészségig.

Az 1918. évi októberi polgári demokratikus forradalom és az első magyar népköztársaság államberendezkedése tulajdonképpen átvette a dualizmus korában kiépített államapparátust. A forradalom eredményeként létrejövő új szervek (pl. nemzeti tanácsok) megjelenése természetesen újfajta, a kutatás szempontjából fontos iratok megjelenését is jelentette. Bár a polgári forradalom szerveinek iratterméséből viszonylag kevés anyag maradt ránk, a helytörténet kutatójának minden esetben érdeklődnie kell az illetékes levéltárban ezen – esetenként külön kezelt – iratok után.

Áttekintve a polgári kori magyar közigazgatás második nagy korszakát a kiegyezéstől a polgári demokratikus forradalom győzelmével záruló periódust, összefoglalóan a következőket mondhatjuk el, most már mindennek előtt a történeti forráskutatás szempontjából:

A polgári kori vármegyeszervezet iratanyaga – főként az iratkezelést tekintve – hat csoportba osztható.

- a) A törvényhatósági bizottsági és az alispáni iratok. A közgyűlés elé az iratok az alispánon át kerültek, s a bennük foglalt ügyek az alispánon keresztül kerültek végrehajtásra, ezért kezelték őket együtt. Még a közgyűlési jegyzőkönyvek is többnyire utalnak az alispáni iktatószámra. A törvényhatósági bizottság egyes választmányainak vannak külön iratanyagai. (Legjelentősebb a központi választmány anyaga – pl. a választói névjegyzékek.) A megye életének rekonstruálása szempontjából a legtanulságosabb és legszélesebb iratsorozat az alispáni általános iratok. Az alispáni irattárnak rendszerint vannak egyéb sorozatai is, és esetlegesen külön gyűjteményei is.
- b) A közigazgatási bizottság iratanyaga. (Jegyzőkönyvek és iratok.) A megyei levéltáron belül elválik az alispáni és a törvényhatósági bizottsági anyagoktól. Külön iktatása és irattározása van, bár a tulajdonképpeni közigazgatási bizottsági általános iratanyag igen csekély, mert a bizottságban tárgyalt ügyek iratai az illetékes érintett szerveknél kerültek elintézésre és ott is irattározták azokat. A bizottság ezen anyagai a megye majd minden hatósági tevékenységét átfogták, mert a bizottság jogköre a közigazgatás csaknem minden ágára kiterjedt.
- c) Az árvaszéki iratok. Rendszerint nagy tömegűek, gazdaság-és társadalomtörténeti szempontból rendkívül jelentősek. Nehezen kutatható, de igen hasznos e terjedelmes anyag, amelyben az árvavagyon kezelésére és az árvák, gyámok anyagi viszonyaira, gazdálkodására találhatunk adatokat.
- d) Tisztiügyészi iratok. A tisztiügyész a megye jogtanácsosa volt, egyrészt az alispán véleményező előadója, másrészt, amikor a megye, mint jogi személy pereskedett, a megyét képviselte, adóügyekben viszont az államkincstár, gyámhatósági ügyekben pedig az árvaszék érdekeit képviselte a bíróság előtt.
- e) Főszolgabírói iratok. Ha a levéltár járási iratanyaga teljes, ebből az anyagból tudomást szerezhetünk minden olyan fontosabb eseményről, ami a járás községeiben történt. Sőt, mivel a kormányzat centralizációs törekvéseiként megyei szinten szervezett szakhivataloknak járási szintű megfelelői nem voltak, továbbá mivel a főszolgabírói volt szinte az utolsó olyan közigazgatási hivatal, amely még nem szakosodott – tehát válogatás nélkül kerültek oda a falu, az emberek életével kapcsolatos legkülönfélébb ügyek –, azt kell mondanunk, hogy a vidék életének, társadalmának, a politika mindennapjainak feltárására talán ez

a leggazdagabb és legváltozatosabb forráscsoport. Legértékesebbek ezen belül is a főszolgabíró havi jelentései. Külön sorozatot képeznek a bizalmas iratok, amelyek a főispánnal folytatott közvetlen levelezést tartalmazzák.

- f) A főispán iratai. Általában három féle: általános (rendkívül változatos tartalmu); elnöki (bizalmas) – politikatörténetileg a megye legértékesebb iratanyaga (a kormányzattal politikai ügyekben, a munkásmozgalmak ügyeiben stb. folytatott levelezése, rendőrhatalósági, csendőrségi és főszolgabírói bizalmas jelentések stb.); és végül: a különleges jogkörből származó iratok. (Pl., ha kormánybiztosi megbízatása volt.)

Bár a fenti kép arról is tanuskodik, hogy a dualizmus időszakában az önkormányzatok belül többé-kevésbé jól elkülönült ügyköröket találunk, s más vonatkozásban az is egyértelmű, hogy a modern polgári állam a maga centralizációs igényeinek megfelelően kezeli az önkormányzatok ügyeit is – jogszabályokkal (törvényekkel és rendeletekkel) igyekszik tökéletesíteni, megszervezni és végső fokon kézben tartani –, elvileg tehát törekednie kell arra is, hogy az egyes funkciók hatáskörét precíz jogszabályokba foglalva világosan elkülönítse, meg kell jegyeznünk, hogy a dualista államban ez mégsem következett be olyan fokon, mint az valójában szükséges és talán lehetséges is lett volna. Az önkormányzatok belső ügyeit a kormányzat végső fokon sohasem vette teljesen a kezébe, többek között oly módon sem, hogy a hatáskörök szigorú és precíz elkülönítését következetes teljességgel mindvégig nem szabályozta.

A proletárdiktatura állama (1919)

Mint már említettük, a polgári demokratikus forradalom győzelmét követő első magyar népköztársaság egész állami életének igazgatása lényegében a polgári parlamentáris államban a dualizmus idején kialakult államapparátusra épült – különösen, ami a belső államigazgatást, a közigazgatást illeti.

A döntő változást a Tanácsköztársaság jelentette. A korszakot az jellemzi, hogy a tőkés rend felszámolásával együtt kísérletet tett annak intézményei megszüntetésére is. Az akkor kialakított államrendszer és intézményei jellegükönél fogva már nem tartoznak bele a magyar polgári állam intézménytörténetébe, mivel a kapitalizmus teljes tagadásán épültek fel. A törvényhozó hatalom szférájában a legfontosabb változás abban állott, hogy a Tanácsköztársaság a választójogot semmilyen cenzushoz nem kötötte, leszállította a korhatárt, és a választójogot a nők is kiterjesztette. 1919. április 7-én már az általános, titkos választójog alapján került sor a falusi és városi, valamint a budapesti kerületi tanácsok megválasztására. A helyi tanácsokból tehát közvetett választás útján került sor a járási és megyei tanácsok, valamint a budapesti központi tanács megalakítására. A törvényhozó hatalom legfőbb szerve a városi és megyei tanácsokból, valamint a budapesti központi tanácsból választott Tanácsok Országos Gyűlése lett, melynek ügyeit illetve adminisztrációját a

Szövetséges Központi Intéző Bizottság intézte illetve végezte. A Központi Intéző Bizottság választotta meg a kormány szerepét betöltő Forradalmi Kormányzótanácsot.

A végrehajtó hatalom élén a Forradalmi Kormányzótanács állott, a népbiztosságok pedig a proletárdiktatura államában a volt minisztériumoknak megfelelő funkciót láttak el. A helyi közigazgatás szervei a községi, városi, járási és megyei intéző bizottságok, az ún. direktóriumok voltak. Iratanyagaik jól használhatók a Tanácsköztársaság történetének feltárására, központi anyagok egyébként is meglehetősen gyéren maradtak fenn.

A Tanácsköztársaság már létrejötte után két nappal felfüggesztette, lényegileg beszüntette a régi bíróságok működését polgári peres és büntető ügyekben. A továbbiak során a fiatal proletárállam mindenekelőtt a büntető bírászkodás szervezetét és eljárását alakította át a forradalmi törvényszékek felállítására (1919. március 26.) és működésük szabályozása útján, majd néhány hét elteltével hozzáfogott a polgári eljárás kérdéseinek rendezéséhez is.^{53/} A Tanácsköztársaság sorozatos intézkedései a bírói hatalomnak, az egész igazságszolgáltatásnak a szocialista átalakítását készítették elő. Lényege a népi bírászkodás elvének gyakorlati megvalósítása lett volna.

Mielőtt a következőkben röviden arra utalnánk, hogy milyen források állnak a kutató rendelkezésére a Tanácsköztársaság idején ténylegesen is létrejött, megtörtént jelenségek, események feltárásához, fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy még ezek a források is, ezeknek legalábbis jelentős része (1. pl. a proletárdiktatura jogszabályait) magukban hordták a távlati elképzeléseket, tartalmazták a jövőt, sok esetben éppen arra voltak hivatottak, hogy előkészítsék a jövő szocialista társadalmának megvalósítását. Igaz, hogy még a Tanácsköztársasággal foglalkozó jelen kis fejezetünkben is igyekeztünk a polgári államra jellemző három nagy szférát megkülönböztetni, s igaz, hogy ez történetileg teljesen reális megközelítés, hiszen az első magyar proletárdiktatura mint államforma a maga intézményrendszerében sem teremthette meg az adott rövid időszak alatt a szocialista viszonyokat, de látnunk kell, hogy a létrejött intézményi rendszer maga is feltétele volt annak, hogy a polgári államberendezés teljes mechanizmusát széttörje, hogy megszüntesse a polgári állami életnek az eddigiekben oly sokat emlegetett sajátosságát: a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom elkülönülését. Legszebben éppen „A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság Alkotmánya” fogalmazza ezt meg: „a munkás-, katonai- és földműves tanácsokban a dolgozó nép hozza a törvényeket, hajtja végre azokat és bíraskodik azok megszegői felett.” Az egyes részintézkedések, jogszabályok már a néprésvétel szocialista elvének érvényesítéséről tanuskodnak, s ez az a talán tulságosan is előrefutó, a fejlődés adott szakaszában még irreális, de a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális élet minden területére jellemző új motívum, amit a helytörténet-kutatóknak sem szabad soha szem elől tévesztenie.

Az MSZMP Párttörténeti Intézetének Archivumában kutatható tanácsköztársasági gyűjtemény a Tanácsok Országos Gyűlése, a Szövetséges Központi Intéző Bizottság, a Forradalmi Kormányzótanács, a budapesti kerületi tanácsok, a tanácsválasztások, az Igazságügyi és a Belügyi Nép-

biztosság, a forradalmi törvényszékek iratait, az 1918–1919-es táviratgyűjteményt mint eredeti, a Tanácsköztársaság Adatait Gyűjtő Országos Bizottság (TAGYOB) eléggé hiányos iratait mint visszatekintő dokumentumokat foglalja magában.⁵⁴⁷ A helyi anyagot a levéltárak 1959-ben mérték fel, s a megyei levéltárakban ezekről leltár áll a kutatók rendelkezésére. A Tanácsköztársaság egész levéltári forrásanyagát részletesen ismerteti „A Magyar Tanácsköztársaság Történetének forrásai a magyar levéltárakban” c. 1960-ban a Levéltári Közlemények azévi kötetében, s (különnyomatban) az Országos Levéltár által a levéltári leltárak sorozat 2. köteteként megjelentetett kiadvány.

A korszak forrásainak felkutatása során számos és változó színvonalu forráspublikációval is számolhatunk, és az MSZMP Párttörténeti Intézete mellett gondolnunk kell a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum és természetesen más múzeumok archivumának anyagaira is. Az iratpublikációk közül A Magyar Munkásmozgalmi Történetének Válogatott Dokumentumai c. sorozat V. és VI. kötetét emelnénk ki, mint amelyek a szakszerű forrásfeltárás és közlés módszerével készültek, és helytörténeti szempontból is alapvető fontosságúak. A levéltári anyag hiányai miatt itt ismét utalnunk kell tehát a többi forráscsoport (sajtó, visszaemlékezések, tárgyi források) bevonásának szükségességére.

Az ellenforradalmi rendszer korszaka (1919–1945)

A Horthy-korszak államgépezete a dualizmus korában kialakult keretek között működött, természetesen átment kisebb, tartalmi szempontból sem jelentéktelen, az ügyintézés formai oldalát tekintve azonban nem lényeges módosításokon.

Mivel a korábbiakban már ha vázlatosan is, de bemutattuk a polgári állami élet egész mechanizmusának három nagy szférában jól elkülöníthető intézménystruktúráját, ennek funkcióit, s a működése közben keletkezett iratanyagok jellegére, legfontosabb sajátosságára is utaltunk, ebben az alfejezetben – ami a cimszerű elkülönítést illeti – nem követjük az előző, további alfejezeteket beiktató szerkezeti megoldást. Itt most nem a bemutatás, a keresztmetszet megrajzolása a célunk, hanem sokkal inkább azoknak a jelenségeknek a rövid összefoglalása, amelyek az ellenforradalmi rendszer idején változást hoztak a korábbi korszakhoz képest.

A Tanácsköztársaságot követő ellenforradalmi rendszer – bár 1920-ban még fenntartotta a szavazás titkosságát – azonnal visszalépett a választójog kérdésében. Ismét cenzust vezetett be, majd 1922-re már eltörölte a titkosságot is, (egyes) vidéki városokban és a falvakban visszaállította a nyílt szavazásos rendszert, 1925-ben azután újabb megszorításokat alkalmazott. 1938-ban pedig, amikor az egész országban bevezették a titkos szavazást, további cenzussal szűkítették a választójogosultságot. A polgári demokratikus forradalom eltörölte a főrendiházát, s ezt amíg a rendszer nem konszolidálódott, egy ideig az ellenforradalmi politika sem állította vissza. 1920 és 1927 között ily módon egykamarás parlament működött, amelyet nemzetgyűlésnek nevezett a korszak. 1927-ben azután sor került a főrendiház felsőház néven történő visszaállítására. A

felsőház tagjainak összetételében az ellenforradalmi rendszerben további erőteljes változások állottak be. Felerősödött az a már a dualizmus időszakában megkezdődő folyamat, melynek eredménye a főnemesi családok felsőházi tagsági helyei számának csökkenése, s az államfő által kinevezettek erőteljes növekedése. A megüresedő helyeket ebben a korszakban már a különböző érdekképviseletek, köztestületek, valamint a törvényhatóságok által választott tagok foglalták el. Rajtuk kívül az 1940-es évek elején a 375 tagú felsőházban a három nagykorú Habsburg-főhercegen kívül az örökös főrendiházi tagsággal felruházott arisztokrata családoknak már csak 24 tagja ült, s mellettük még 47 egyházi személy.

A képviselőház működésére – egyébként már a dualizmus korában is – a parlamenti váltógazdálkodást valójában nélkülöző, csupán látszólagos többpártrendszer, tehát a mindenkori kormánypárt hegemoniája volt jellemző. A magyar társadalmi, politikai fejlődés korábbi korszakaiból eredő hatalmi struktúra, a társadalom egészét átszövő, mélyebb demokratikus hagyományok nagyfokú hiánya következtében a két világháború közötti korszakban is egyetlen párt, a kormánypárt állásfoglalásától függött mindennemű parlamenti döntés. Ennek ellenére az egymást váltó kormányok belpolitikájának egyik fontos területét a parlamenti politika képezte, annak biztosítása ugyanis, hogy a képviselőválasztások során a kormánypárt meg-
rázódtatások nélkül mindig megszerezhesse a mandátumok abszolút többségét, s hogy a kormánypárt képviselőtestületének összetétele minden ciklusban úgy alakuljon, hogy abban a kormányzati politika, vagy éppen a miniszterelnök feltétlen híveinek illetve bizalmasainak száma abszolút többségben legyen.^{55/}

Az ellenforradalom győzelmének első hónapjaiban a restaurált tőkés-nagybirtokos rendszernek egyáltalán nem volt mindegy, hogy az állam igazgatásának középfokú kulcspozícióit jelentő törvényhatóságokat mennyire tudja kézben tartani. A helyreállítandó osztályuralom érdekében a törvényhatóságokat az uralkodó osztályokból kikerült, széles hatáskörrel felruházott kormánybiztosok irányították. A rendszer – néhány, elsősorban a törvényhatóságok gazdálkodását megkötő lényegesebb szabályozáson kívül – a maga új igényeinek megfelelően csak az ellenforradalom egész hatalmi berendezkedésének konszolidációja után, 1929-ben hozott jelentősebb közigazgatási reformot.

Az 1929. évi XXX. tc. a törvényhatósági választójogot változatlanul az országgyűlési képviselőválasztási joghoz (1925. évi XXVI. tc.) kötötte, azaz, hogy az országos választásokhoz szükséges két évi helybenlakás helyett a törvényhatóság területén a választást megelőző hat évi helybenlakást követelt. A szavazás nyílt volt. Az 1938. évi XIX. tc. még ezt is szűkítette, de annak alapján Magyarországon törvényhatósági választásokra már nem került sor.

Az 1929. évi törvény a centralizáció jegyében minden téren jelentős változást hozott a törvényhatósági bizottság szervezetében és hatáskörében. Valójában az autonómia további korlátozását jelentette, s az ellenőrzés fokozottabb lehetőségeit teremtette meg. (A törvényhatósági bizottság összetételét újra szabályozta: 2/5-e virilista, 2/5-e választott tag, 1/5-e érdekképviseletek és felekezetek küldötte). Emellett bevezette az örökös tagság intézményét is. Mindez valójában a választások jelentőségének csökkentése volt, s a kormánynak nyújtott lehetőse-

get arra vonatkozóan, hogy befolyását a bizottságra a tagok személyén át tovább erősítse. 1929-től a virilista közgyűlési tagokat a legnagyobb adózók saját maguk köréből (a közgyűlés virilis helyeinek többszörösét kitevő létszámú társaságból) választották. Ez bizonyos lehetőséget adott arra, hogy megnehezüljön a zsidók bejutása a közgyűlésbe, ugyanakkor megkönnyítette a biztos kormánytámogató elemek bejuttatását is. E választással kombinált virilizmus csak a törvényhatósági bizottságra nézve hozott változást, a megyei városokban és a községekben továbbra is a nyers virilizmus érvényesült.

Csökken a közgyűlés hatásköre, mert ügyköreinek legnagyobb részét a törvény az ujonnan létesített kisgyűlésre származtatta, melynek megalakulásával megszűnt az állandó választmány is. Annak régi funkciója mellett a kisgyűlés a döntés jogát is megkapta. (Elnöke a főispán, tagjai az alispán, a főjegyző, az árvaszéki elnök, a tisztifőügyész, a tisztifőorvos és a törvényhatósági bizottság 10%-ánál, de legfeljebb 24 főnél nem több bizottsági tag.) Ennek eredménye az volt, hogy a kisgyűlésen keresztül a kormányzat tulajdonképpen az egész megyei önkormányzatot összefogta.

A régiék mellett (kijelölő választmány, igazoló választmány, központi választmány stb.) új bizottságok is alakultak (kijelölő bizottság, összeférhetlenségi bizottság). A központi választmányt kivéve valamennyinek az elnöke a főispán volt.

A kormányának a törvényhatóságokkal kapcsolatos jogköre viszont kiszélesedett. A belügyminiszter előterjesztésére a kormányának joga volt – már a dualizmusban megfigyelhető lépések folytatásaként – a törvényhatósági bizottság felosztatására, ha az „törvénnyel, vagy törvény alapján kibocsátott rendelettel nyíltan szembehelyezkedik, vagy az állam érdekeit veszélyeztető magatartást tanúsít”. Széles körű joga volt a kormányzatnak a törvényhatóság pénzügyeinek, gazdálkodásának szabályozására, továbbá erősen korlátozta a törvényhatósági bizottságnak a saját tisztviselői feletti befolyását. (A gyakornokok kinevezésének joga a belügyminiszteré volt, a tisztviselők fizetése felett is az állam diszponált, őket a tisztségre élethosszigan választották – kivétel az alispán, akit csak 10 évre –, a tisztviselőkkel kapcsolatos fegyelmi eljárás végsőfokú hatósága a belügyminiszter.)

Ami a végrehajtó apparátus szervezetét és jogkörét illeti, azzal kapcsolatban is elmondhatjuk, hogy alapját a korábbi korszakban kialakultak képezték. Különösen széles közvetlen felügyeleti és ellenőrző hatásköre volt a községek önkormányzati működését illetően a főszolgabírónak. A községi önkormányzat a szó szoros értelmében látszólagos volt, a járás területén szinte minden vonatkozásban a főszolgabíró akarata érvényesült. Igazgatási vonatkozásban a főszolgabíró és a községek hatásköre annyira összefonódott, hogy együtt töltötték be az elsőfokú közigazgatási hatóság szerepét. Rendkívül széles volt a főszolgabíró belügyi hatásköre: elsőfokú anyakönyvi hatóság, elsőfokú rendőrhatalóság: a csendőrség kivezénylésének joga, a gyülekezési és egyesülési jog mindenható intézője, a külföldiek ellenőrzése, internálás, rendőri felügyelet alá helyezés, széles hatáskör közlekedésrendészeti ügyekben, tüzrendészet, engedély kiadása lőfegyver, lőszervásárlásra és tartásra, építésrendészet, gazda-cseléd viszony, mozi, színelőadás, táncmulatság engedélyezése, közegészségügy, betegszállítás, közjótékonyosság stb. Volt szerepe a pénzügyigazgatás terén is, a kereskedelmi és ipari közigazgatás-

ban.) Ez utóbbiban különösen széles jogköre volt: iparendély, iparigazolvány kiadása, segéd- és szakmunkásminősítés, tanoncügy, ipartelepek ellenőrzése, ipartestületek működésének felügyelete, ipari munkaügyek, gépjárművállalat engedélyezése stb.) Rendkívül kiterjedt hatásköre volt a földművelésügyi igazgatás terén. (Állategészségügy, állattenyésztés, mezei rendészet, gazdasági cselédek, munkaadók ügyei stb.) Fontos szerepe volt a közoktatásügyi igazgatás terén is, valamint néhány katonai ügyben. Jogkörébe tartozott a különböző kihágások megtorlása, egyes esetekben (csendőri segédlettel) a nyomozás is. A főszolgabíró elsőfoku hatásköre szélesebb területekre terjedt ki, mint az alispáné, az alsófoku közigazgatást nemcsak vármegye és községek, hanem vármegye, községek és állami szervek alsófoku tagjainak viszonylatában is az ő állása fogta össze.

Ilyen kiterjedt – részben a dualizmusból örökölt – ügykör eredményeként a főszolgabírói hivatalok iratanyaga, bár mindenhol többszöri selejtezésen ment át, igen terjedelmes. Külön felhívni a figyelmet a munkás- és főként a parasztmozgalmakkal foglalkozó iratokra. A parasztság megmozdulásainak elnyomása elsősorban a szolgabíró hatáskörébe tartozott. Az elfojtott megmozdulásokról a korábbiakban általában nem készült a felettes szervek számára jelentés, tehát azok a megyénél, vagy a belügyminisztériumban az iratanyagban nem tükröződnek. Csak a századforduló után kezd elterjedni az a gyakorlat, hogy az elfojtott megmozdulásokról is készüljön minden esetben jelentés.

A vármegye első tisztviselője, a megyei közigazgatás vezetője, a tisztviselői kar főnöke az ellenforradalmi korszakban is az alispán volt. A törvényhatósági bizottság és a kisgyűlés határozatainak végrehajtója. Igazgatási hatásköre széles. (Belügyi: anyakönyvi, rendészeti, egészségügyi, betegellátási és szegénységélyezési ügyekben; pénzügyi hatásköre csekély; széles volt viszont közlekedésügyi hatásköre; jónéhány vonatkozásban volt hatásköre a földművelésügyi igazgatásban és a vallás-közoktatásügy vonalán is.)

Másodfoku hatáskörének ügykörei zömmel a főszolgabírói és a megyei városi polgármester azon ügyköreiből állottak össze, amelyekkel szemben fellebbezéssel lehetett élni.

Az 1929. évi XXX. tc. a városi törvényhatósági bizottság szerkezetét, a végrehajtó apparátus szervezetét és jogkörét illetően a megyeiekéhez képest eltéréseket tartott fenn. (Itt csak az eltérésekről teszünk említést.) A városban minden 500 lakosra jut egy bizottsági tag, de számuk 120-tól 180-ig terjedhet. (A vármegyében minden 750 lakosra jutott egy-egy bizottsági tag.) A választhatóság feltételeiben is van különbség. A városi törvényhatósági bizottsági tagság feltétele az irni-olvasni tudás is, és középiskolát vagy ezzel egyenértékű iskolát végzett nőt is meg lehetett választani. A választásnál kötelező volt az ajánlási rendszer. A virilisták névjegyzékébe a városban hatszor annyi egyén nevével kellett felvenni, mint ahány virilista tagsági helye volt a bizottságnak, s ezek önmagukból egy csoportban együttesen választották meg a bizottságba küldendő tagokat. (A megyénél csak háromszor annyi egyént vettek fel, s ezek az adóösszeg szerinti sorrendben három csoportra osztva, csoportonként választottak.) A bizottságba egészen apró eltérésekkel lényegében ugyanazok a tisztviselők kerültek hivatalból, mint a megyénél, azonos bizottságok és választmányok működtek a megyeiekkel. Itt is megalakult a

kisgyűlés, s ezzel megszűnt a városi tanács. A törvényhatósági bizottság közgyűléseinek és a kisgyűlésnek hatásköre is lényegében azonos volt a vármegyeiével.

A törvényhatóság önkormányzati testületeivel szembeni kormányellenőrzés viszont a város esetében ebben a korszakban már erősebb volt, mint a vármegyével szemben. A városi testület felosztásának jogcímei között – a megyeiekével azonos okokon kívül – a tartós munkaképtelenség, valamint olyan irányú működés is szerepel, amely a város gazdasági helyzetét válságossá teheti. Egyébként a kormányzat felügyeleti és beavatkozási joga éppen olyan széles volt, mint a megyéknél, sőt az üzemek szervezésével kapcsolatos korlátozások már a huszas évek közepétől elsősorban a városi törvényhatóságot érintették. Az ellenforradalmi rendszer szűletésének pillanatában, még 1919 augusztusában került sor a vidéki városi rendőrségek államosítására is. (Ezzel – a születésétől, 1881-től fogva – a kormányzat, a belügyminisztérium és fegyelmi szempontból a honvédelmi minisztérium főhatósága alá tartozó csendőrség mellett most már a vidéki városok rendőrsége is, tehát minden karhatalmi szervezet a kormány közvetlen irányítása alá került.) Elsőfoku rendőrhatalóság a városi rendőrkapitányság, másodfoku hatóság a magyar királyi rendőrség vidéki főkapitánya (székhelye Budapest), legfőbb rendőrhatalóság pedig a belügyminiszter.

Az 1929. évi törvény változást hozott a végrehajtó apparátus szervezetében. Megszűnt a városi tanács, a polgármester hatásköre azonos lett az alispánéval. Miután a város alsófoku helyhatóság is, a polgármester elsőfoku igazgatási hatáskörrel is rendelkezett: valójában egymaga végezte mindazt, amit a megyében az alispán és a főszolgabíró külön-külön láttak el. A főszolgabíró elsőfoku rendőrhatalósági jogkörét azonban az állami rendőrség városi kapitánysága gyakorolta. A másodfoku hatáskörébe tartozó ügykörök is megegyeznek az alispánéval, csak kevesebb a számuk, mert a törvényhatósági jogu város alá alacsonyabb foku önkormányzat rendelve nincs, másrészt, mert a rendészeti teendőket a m. kir. rendőrség látta el.

A két világháború közötti korszakban az erősebb centralizációra törekvő politikának a törvényhatóságok hatáskörével kapcsolatos közvetlen intézkedéseinek számos olyan jelenségével is találkozunk, amelyek közvetve gyengítik a törvényhatósági önkormányzat akcióképességét. A testületek mellett egyrészt tovább nő a szakigazgatás jelentősége, másrészt a törvényhatóságtól többé-kevésbé függetlenül, de törvényhatósági szinten a hatósági jogkörrel is felruházott érdekképviselőknek egyre szélesebb hálózata épül ki.

A szakigazgatás törvényhatósági szinten működő, vagy a törvényhatósággal érintkezésbe lépő fontosabb szervei: a belügyminisztérium alárendeltségében működő és kizárólag végrehajtó szerepet játszó csendőrség, s a tisztiorvosi szolgálat, mely utóbbi 1936-ban vált ki a törvényhatóságból, bár területileg továbbra is megyénként volt szervezve. A Földművelésügyi Minisztérium alá rendelve 1935-ben szervezték újjá az erdészeti igazgatás egységes hálózatát, ugyancsak alá tartoztak a törvényhatóságok alól 1921-ben kiemelt gazdasági felügyelőségek és az 1941-ben létrehozott hatósági gazdasági munkaközvetítés is. (Az Országos Gazdasági Munkaközvetítő Hivatalnak egészen a községekig lemenően megvoltak az önálló hivatalai.) 1928-ban újjászervezték az állategészség-

ügyi igazgatást is, s a szakigazgatás szervei voltak még a szőlészeti és borászati, a selyemtermesztési és a méhészeti felügyelőségek, Több megyére kiterjedő hatáskörrel működtek a folyammérnöki és a kulturmérnöki hivatalok. A pénzügyminisztérium alárendeltségében működtek a közadókkal kapcsolatos teendőket ellátó, s a törvényhatóságtól teljesen független pénzügyigazgatási szakszervek. Csak a törvényhatósági jogu és a megyei városi, illetve legalsó, községi fokon zajló adókezelés nem tartozott a minisztériumi hierarchiába, járási szinten már teljesen elvált az autonómiától. (Magyar királyi adóhivatalok.) Megyei szinten működtek a közvetlenül a pénzügyminisztérium alá rendelt pénzügyigazgatóságok. A pénzügyigazgatás egészének fegyveres őrtestülete volt a pénzügyőrség. Egyéb pénzügyi szakigazgatási szervek: a Központi Vámigazgatóság s az alárendelt vámhatóságok, a földadókataszter igazgatásának szervei: a földmérési felügyelőség, és a kataszteri helyszínelési felügyelőségek. A kereskedelem- és közlekedésügyi minisztérium alárendeltségében működtek a posta és az államvasut, valamint az államépítészeti hivatalok. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium alárendeltségében 1935-ben szervezték ujja az oktatásügyi igazgatást. A közoktatásügyi közigazgatás fenntartotta a tankerületeket, amelyek több megyét foglaltak magukban. A tankerületi főigazgató irányította a középfoku oktatás valamennyi szervét, ellátta a területén lévő egyházi iskolák állami felügyeletét is, s az ő alárendeltje a tanfelügyelő, aki a megyénként szervezett népoktatási kerületek élén áll. A második világháborús gazdálkodás hozta létre a közellátási minisztériumot s annak törvényhatóságaként működő szerveit, a közellátási felügyelőségeket.

Az állami szakszervek ilyen széles kiépülése magával vonta a közigazgatási bizottság hatáskörének és szervezetének megváltozását. Az 1929. évi törvény újjászervezte a közigazgatási bizottságot. Csökkentette plénumának korábbi széles jogkörét, megszüntette elsőfoku intézkedési jogát, s másodfoku fellebbezési jogkörét. Ezek bizottságaira, albizottságaira származtak át. (Fegyelmi választmány, gyámügyi fellebbviteli küldöttség, adóügyi bizottság, gazdasági albizottság, népoktatási albizottság, utügyi albizottság, kisajátítási albizottság, telepítési albizottság, közegészségügyi albizottság, építésügyi albizottság.)

A közvetlenül a minisztériumok irányítása alatt álló szervek számának növekedésével párhuzamosan egyre nagyobb közigazgatási jelentőséghez jutnak egyes ujonnan szervezett, vagy régi formájukból átszervezett „hivatási” önkormányzatok, illetve ahogyan ezeket a korszak nevezte: érdekképviseltek is. A hivatási önkormányzatok, érdekképviseltek az azonos foglalkozási körben működő egyének szervezetei voltak. A korszak politikai vezető garnitúrája modern, korszerű gondolatnak tartotta a lakosság ilyen alapon történő szervezését, s az érdekképviselteknek a közfunkciók gyakorlásába való bevonását. Persze világosan kell látnunk: az érdekképviseltek egy része még a dualizmus korára megy vissza és mint ilyen, liberális képződmény. Az újabb alakulásuk már inkább a totális diktatúrára berendezkedő államok fasiszta típusu intézményei, amelyekről Magyar Zoltán – az egykoru közigazgatási szakirodalom egyik legjelentősebb képviselője – 1942-ben a következőket írta: „A területi önkormányzati forma (város, község, vármegye), amely multban az állami szervezés uralkodó formája volt, nem alkalmas a kapitalizmus mai fejlettségé-

ben legnagyobb szerepet játszó gazdasági és osztályellentétek áthidalására és összehangolására. Ezért a korporatív alapon újjászervezett államok: Olaszország, Portugália és részben Németország a rendeket, a korporációt használják fel a nemzet politikai megszervezésére.” Új érdekképviselések alakultak az ipar, a mezőgazdaság területén és az un. szellemi foglalkozásuk között. Rajtuk keresztül az állam közvetve bár, de olyan rétegeket is irányítása alá vont, amelyek eddig az államapparátus adminisztratív eszközeivel még nem voltak eléggé kézben tarthatók. Az így megszervezett érdekképviselések közfunkciókkal való ellátásának egyik fontos állomása, hogy az 1929. évi törvény alapján képviselők a törvényhatósági bizottságokban helyet kaptak. Így módon az érdekképviselések is az állam politikai centralizációjának eszközeivé váltak illetve az újabb alakulásuk már felállításuk pillanatától annak szolgálatában állottak.

A Horthy-rendszer un. hivatási önkormányzatainak egyik része kifejezetten rendi jellegű volt (megalakításuk kötelező volt, s belépés nélkül az illető foglalkozást üzni sem lehetett). Ezek: az ipartestületek, az ügyvédi, közjegyzői, mérnöki, orvosi, sajtó és művészi kamarák. A másik résznél a rendi jelleg képviselési módszerrel párosult (megalakításuk szintén kötelező, de nem volt minden tagjuk érdekelt, csupán azoknak választottjai). Ezek voltak a kereskedelmi és iparkamarák valamint a mezőgazdasági bizottságok és kamarák. A hivatási önkormányzatok egy része még az abszolutizmus illetve a dualizmus időszakában alakult meg, működésüket a Horthy-korszakban létrehozottakéval az ellenforradalmi kormányzat a maga céljainak megfelelően rendre módosította.

A törvényhatósági bizottságokban képviselt, tehát a törvényhatóság munkáját is befolyásoló érdekképviselések: a kereskedelmi és iparkamarák, az ipartestületek, valamint a mezőgazdasági bizottságok és kamarák voltak.

Az állam centralizáló törekvéseinek eredménye végül is az lett, hogy a gyakorlatban minden jelentéktelen ügyben a miniszterhez lehetett fellebbezni. Az 1933. évi XVI. tc. miniszteri indoklása fejezi ki talán a legjobban: „... a közigazgatási fellebbvitel terén a helyzet ma tudvalévően az, hogy a legcsekélyebb jelentőségű ügyek nagy tömegét is végső fokon a minisztériumok intézik el. Ez az igazgatás rendkívüli centralizálására vezetett, amit a háboru utáni időkben az autonómiák háztartási működésének ellenőrzése érdekében tett intézkedések is nagymértékben fokoztak. Ennek a helyzetnek természetes következménye volt az igazgatás lassúsága, drágasága és az, hogy a közigazgatás nem alkalmazkodhatik eléggé az élet követelményeihez. Az alsófoku intézkedő hatóságokból a felelősségérzet kipusztulása szintén a túlzott centralisztikus rendszer következménye. Ennek a rendszernek a következménye az, hogy a minisztériumok nagylétszámú tisztviselői kart kénytelenek alkalmazni, ám ugyanakkor – miután túlnyomó részben konkrét ügyek intézésével foglalkoznak – nem tudják kellően érvényesíteni azokat a nagy átfogó szempontokat, amelyeknek a közigazgatásban mindenekelőtt érvényesülniük kell.” A 30-as évek elején közepén a kormányzat a közigazgatás bonyolult menetének némi reformálására kényszerült. Az ennek érdekében 1933-ban készült törvényt – alig néhány jelentéktelen paragrafusának kivételével – soha nem tudták hatályba léptetni. Sőt a centralizáció a harmincas évek végétől, a „területgyarapítások” idejétől a második világháború folyamán még csak tovább erő-

sődött. A visszacsatolt országrészekben nem állították helyre az önkormányzatot még megnyírbált formájában sem, az önkormányzati tisztviselői állásokat kinevezéssel töltötték be. Az 1939-re esedékes törvényhatósági választásokat már nem tüzték ki, két alkalommal egy-egy évre, majd 1941-ben Magyarország háboruba lépésekor bizonytalan időre elhalasztották.

A közigazgatás utolsó reformját az 1942. évi XXIX. tc. jelentette, amely kimondta, hogy az eddig választás útján betöltött összes vármegyei, városi és községi tisztviselői állást ezután belügyminiszteri kinevezéssel kell betölteni.

A közigazgatás helyi szervezetei a háboru folyamán és az ország hadszíntérré válása idején is, egészen a szovjet hadsereg felszabadító harci tevékenységéig fennmaradtak és működtek. Az 1944. esztendőben zivataros gyorsasággal váltakoztak az események. 1944. március 19-én került sor a német megszállásra, szeptember folyamán az ország keleti területein már a szovjet hadsereg előrenyomulása teremtett teljesen új helyzetet, és október közepén az ellenforradalmi rendszer utolsó tartaléka, a német fasizmus fenntartás nélküli kiszolgálója, a nyilas mozgalom vette át a hatalmat. A „nemzetvezető” Szálasi kitartó hívei egyre csökkenő területeken (a harci eseményektől függően egyes területekről kivonulva, itt-ott rövid időre visszatérve is) szoros együttműködésben a németekkel, fékevesztett tempóban, az utolsó napok nyújtotta lehetőségek kihasználásával kapkodnak még, miközben a felszabadító hadsereg feltartóztathatatlannal nyomul előre, szétverve a német hadsereg maradványait, a nyilasok egyre gyengülő ellenállását. 1945 elejére az ország egész keleti fele és Budapest felszabadul, megkezdődik az új korszak, az ország, az államberendezkedés helyreállítása, illetve újjáalakítása. A Dunántulon még közel két hónapig folynak a harcok, s rohamosan csökkenő területen, egyre gyengülő erővel, de annál görcsösebb igyekezettel, a totális centralizáció igényével tartja magát a Szálasi-kormányzat. Ott a nemzetiszocialista állam még kezében tartja a közigazgatást, de a nyilasok által kézben tartott apparátus a mindennapi élet közigazgatási teendőit már csak a bomlásnak indult államhatalmat jellemző zürzavarossággal, valamint gombamódra szaporodó, egymás intézkedéseit is keresztező új hatóságokkal képes ellátni. 1945. április 4-vel Magyarországon lezárult a polgári társadalom, s egyben a tisztán polgári közigazgatás kora is.

Törvényhatósági, önkormányzati, állami és érdekképviseleti szervezeteknek az ellenforradalmi rendszerben összefonódott, egymást kiegészítő jogkörei, nagyhatalmu személyek befolyásának állandó érvényesülése közepette, végül is együttesen alkották a törvényhatóságok szintjén folyó közigazgatást. A helytörténeti kutatóknak már a forrásfeltárás stádiumában világosan kell látniuk ezt a struktúrát, mert a legfontosabb levéltári források révén csakis így módon bontható ki a korszak valósága.

A felszabadulást a magyar törvényhatósági közigazgatás minimálisra csökkent önkormányzati formában érte meg, s bár a felszabadulás után még néhány évre fennállott, de hamarosan bebizonyosodott, hogy a népi demokratikus állam feladatainak megoldására ez a szervezeti forma még erősen demokratizált formában (virilizmus megszüntetése stb.) sem alkalmas.

A következő alfejezetekben azt mutatjuk be röviden, hogyan bomlott fel a nagy társadalmi átalakulást bevezető első négy évben a polgári közigazgatás, s hogyan adta át helyét 1949-től a szocialista államigazgatás rendszerének.

A polgári közigazgatás felbomlása (1945–1949)

Az ország felszabeditása után nyílt meg a lehetősége annak, hogy a társadalom fejlődésének útjában álló, olykor immár évszázados akadályok forradalmi elhárításával a magyar nép is a szocialista fejlődés útjára lépjen. A konkrét történelmi helyzet sajátosságai folytán az 1945 utáni forradalmi átalakulás népi demokratikus uton valósult meg: a munkásosztály és a parasztság demokratikus diktatúrájával indult, és viszonylag békés körülmények között fordult át proletárdiktatúrává, a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmeneti korszak államává. Az 1945–1948 közötti fejlődés folyamán alapjában megváltoztak a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok, s ezzel szorosan egybekapcsolódva a teljes állami szervezet is.

A népi demokratikus fejlődés sajátosságai következtében az állami be rendezkedés teljes átalakítására nem a régi állami szervezet egycsapásra történő szétzuzásával, hanem fokozatosan, nyomban a felszabadulás után megkezdett, egymást követő, egymásra épülő átmeneti intézkedések útján került sor.

A következőkben rövid áttekintést nyújtunk arról, hogyan alakult, bon takozott ki az új magyar államiság a II. világháboru befejezésétől a proletárdiktatura létrejöttéig.^{56/}

Már 1944-ben az ország fokozatosan felszabaduló területein, az újjászervezett Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére a községekben, a városokban sorra megalakultak az antifasiszta ellenállás során létrejött Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MKP, SZDP, FgKP, NPP és a Polgári Demokrata Párt koalíciójának) helyi szervei: a nemzeti bizottságok. Ezek vállalták az élet újraindításának funkcióját, s az új viszonyok között jelentkező, igen szerteágazó állami feladatok ellátását is. (A régi államapparátus vezető tisztviselőinek – különösen 1944 végén az ország keleti részéből – nagy többsége vagy elmenekült, vagy visszahúzódott.)

Amint az ország keleti fele felszabadult, 1944. december 21-én összeült Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés. Tagjait a demokratikus pártok jelölése alapján, a nemzeti bizottságok által szervezett népgyűléseken választották meg. Másnap a nemzetgyűlés megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt és a képviselők sorából saját politikai bizottságát, amelynek feladata a legfontosabb politikai ügyekben való állásfoglalás, továbbá a kormány működésének támogatása, részben ellenőrzése volt. Az államfőt megillető kinevezési jogot magasabb állásokra nézve a Nemzetgyűlés elnökének és alacsonyabb állásokat illetően a miniszterelnöknek adta meg a Nemzetgyűlés.

1945. január 4-én jelent meg a közigazgatás ideiglenes rendszeréről szóló rendelet, amelynek értelmében a helyi közigazgatást a nemzeti bizottságok irányításával, segítségével helyreállított helyi közigazgatási szer-

vek végzik. Februárban került sor a háborus és népellenes bűnösöket felelősségre vonó népbíróság megszervezésére, amelynek öt tagu ítélő tanácsát (biráit) a Függetlenségi Frontba tömörült öt politikai párt jelölte ki. (A tanácsok később a szakszervezet képviselőivel egészültek ki.)

A termelés megszervezésében és irányításában a dolgozókat képviselő üzemi bizottságok kaptak igen széles hatáskört. Az üzemi bizottságok illetve az üzemi bizalmiak megválasztását és működését még ugyan csak 1945 februárjában szabályozták kormányrendelettel.

Az ország teljes területének felszabadulása után 1945. április 26-án az 1030/1945. M. E. sz. rendelet részletesebben szabályozta a közigazgatás munkáját és életbe léptette a legsürgősebb demokratikus reformokat. Ezzel országos méretben stabilizálódott az egész állami apparátus. Az új, demokratikus magyar államrendőrség felállításáról az 1945 májusába megjelent 1690/1945. M. E. sz. rendelet intézkedett, amely egyben elrendelte a volt „magyar kir. csendőrség” feloszlását.

Az ideiglenes nemzetgyűlés rendezte még a választójog ügyét is. Az 1945. évi VIII. tv. bevezette az általános (a nőkre is kiterjedő), egyenlő, közvetlen és titkos választójogot, a demokratikus elveknek megfelelő választási rendszert.

Az 1945 őszi választások után megszűnt a nemzetgyűlés és a kormány ideiglenes jellege.

Az 1946. évi I. tv. megalkotásával Magyarország 1946. február 1-vel hivatalosan is köztársaság lett. A köztársaság kikiáltását követően a Nemzetgyűlés, majd az ezt követő – 1947-ben megválasztott – országgyűlés az állami rendszert demokratikus irányban továbbépítő törvények egész sorát alkotta. Ezek a jogszabályok mind egy-egy lépcsőfokot jelentettek ahhoz, hogy a magyar népi demokrácia majd a fordulat évében alaptörvényben (alkotmányban) rögzíthesse a jellegében és minőségében megváltozott gazdasági, társadalmi és állami rendet, valamint annak magasabb rendű szervezeti formáit. 1945-től 1948-ig ugyanis a tőkés elemek kikerültek a hatalomból és a parasztsággal szövetséges munkásosztály lett a hatalom kizárólagos birtokosa.

Ezen új, megváltozott körülmények közepette került sor mint szükségszerű, reális követelmény megvalósítására, a Magyar Népköztársaság alkotmányának kidolgozására. Az alaptörvényjavaslatot az 1949. augusztus 17-én és 18-án lefolyt vita után az országgyűlési képviselők egyhanguan elfogadták, augusztus 20-án a hivatalos lapban kihirdették, és még ugyan ezen a napon hatályba is lépett.

A Magyar Népköztársaság alkotmánya több szempontból is fontos átlomás az ország jelenkori történelmében. Témánk szempontjából is messzemenően az, hiszen érvénybelépésével zárult le az a történelmi korszak, amelyben az állami élet régi mechanizmusának bizonyos maradványai egyre inkább elhalva, a helyüket új formáknak átadva, de még funkcionáltak, amelyben a régi burzsoá parlamentarizmus és közigazgatás bizonyos vonásai még kitapinthatók, de amelyben már ott születtek és bontakoztak a proletárállam tartalmukban és formájukban is új szervei, intézményei.

A korszak történetének államjogi aspektusu áttekintéséből is sejthető, hogy közigazgatástörténete még nem kimunkált. Így a fentiekben jelzett fejlődés csak a nagy keretet jelenti, az alapvető tendenciákat vázolja a helytörténeti kutató számára.

A kutató első tájékozódását e korszak levéltári anyagában is az egyes megyei levéltárak fondjegyzékei segítik elő. A fondjegyzékek külön főcsoportban közlik a kapitalista és a szocialista kori törvényhatóság városi és községi anyagát, s itt a határ az 1945. év. Ezért a felszabadulás történetével foglalkozó kutatónak mindkét főcsoportot át kell néznie. (Egyes intézmények, iskolák, intézetek, gazdasági vállalatok, egyházi szervek iratainál az elválasztó határ valamelyik 1945 utáni év is lehet.)

Mivel a levéltári kutatás ezekben az anyagokban magyar állampolgárnak is engedélyhez kötött, már csak ezért sem nélkülözhető mind a megyei levéltárakban, mind a pártbizottságok archivumaiban, sőt a múzeumokban sem a személyes konzultáció.

Általában megállapítható, hogy a párt- és az állami szervek működése során keletkezett iratanyag nagy része illetékes őrzőhelyén, a levéltárakban (archivumokban) van. Más forrásanyagokra (egyedülálló személyek, bizonyos hivatalok és üzemek irataira) vonatkozóan ez a megállapítás kevésbé áll, ezek jelentős része mindmáig sokszor magánszemélyek tulajdonában van, pincékben, padláson, kamrákban hányódnak, s mivel ezek sokszor rejtenek igen érdekes adalékokat a korszak sokoldalú megismeréséhez, feltárásuk különösen jelentős a felszabadulás és az azt követő évek (hely)történeti kutatása számára.

A felszabadulás időszaka még a levéltárakban őrzött iratanyag feltárása tekintetében is bizonyos mértékig sajátos képet mutat.^{57/} Ez abból következik, hogy a rendkívül erősen felgyorsult történelmi mozgás következtében a régi szervek ügyintézése törést szenved, és sok új, az iratkezelésben járatlan szervezet keletkezik. A régi hivatalszervezetek jórészt felbomlottak, majd a hadműveletek befejeztével újakezdték működésüket. Új, népi erők és szervezetek vették át a politikai, közigazgatási irányítást, s ennek megvolt a hatása az irattermelésre is. A régi hivatalszervezeti formákat jórészt mellőzték, tevékenységük írásba foglalására sokszor nem fordítottak gondot, és így nem egyszer éppen a legfontosabb adatokat, tényeket sem rögzítették, vagy ha mégis keletkeztek iratok, azoknak megőrzéséről nem gondoskodtak kellően. Így azután a helytörténeti kutatónak állandóan számolnia kell azzal is, hogy bár a forrásanyag egészében ugyan tetemes mennyiségű, egy-egy kérdés megoldásához – különösen helyi vonatkozásban – még sincs elég hivatalos dokumentum, vagy ha akad is, sokszor csak másodlagos forrásértékű. Ez azzal jár, hogy a kutatónak rendkívül sok gondot és fáradságot kell fordítania a különböző és általában nagy mennyiségű levéltári források felkutatására. (Különösen fontos – éppen a fentiekben részletezett körülmények miatt – ebben a korszakban a szemtanúk, az „élőforrások” megszólaltatása.)

A felszabadulás időszakának, s a népi demokratikus fejlődés első éveinek is legnagyobb mennyiségű levéltári forrásanyagát az állami szervek iratanyagai tartalmazzák. Sokrétűen tükrözik az élet különböző területeit, a politikai, a gazdasági és a kulturális fejlődés tényeit.

A megye területén az egyik legfontosabb közigazgatási funkciót továbbra is a főispán töltötte be. A főispán a kormány képviselője volt – rendszerint egyben közellátási kormánybiztos is –, megillette az önkormányzati igazgatás feletti ellenőrzési, felügyeleti, rendeletkibocsátási és fegyelmi jogkör. 1945 elején bizonyos kinevezéseket is foganatosított, és

a rendőrség szervezése feletti felügyelet is hatáskörébe tartozott. (Sajnos a főispáni iratsorozatok a legtöbb levéltárban igen hiányosak.)

Fontos források a törvényhatósági közgyűlések jegyzőkönyvei. (A közgyűlés jórészt már csak tudomásul vevő, s nem irányító szerv, a jegyzőkönyvek azonban jól tükrözik a megye életének nagyon sok lényeges eseményét.)

Az alispán irányította a megye közigazgatását, végrehajtója volt a kormány és a megyei törvényhatóság rendeleteinek, ügyviteli szempontból rendelkezett a közigazgatási alkalmazottakkal. Iratanyagában fontos ügyek szerepelnek ez időszakban is: a helyi szovjet parancsnoksággal való kapcsolat, a helyi igazgatási szervek életre hívása, a közellátás, a jóvátétel, a községekben folyó ujjaépítés, a termés betakarításának kérdései, a szántás-vetés feltételeinek biztosítása, a különféle népi szervek működésének kibontakozása, a helyi ipari és kereskedelmi élet, az igazoló bizottságok, a leszerelt katonák, a volt hadifoglyok, a deportálásból visszatértek különféle ügyei stb.

A városokban az alispáni iratanyagokhoz hasonló jelentőségű a polgármester fondja.

A járás legfontosabb közigazgatási funkciója ebben a korszakban is a főszolgabírói. Hivatalának iratanyagában a járás minden közigazgatási ügye tükröződik, a főszolgabíró irányította a községek állami szerveit. 1945 áprilisában a főszolgabírói címet megszüntették, hatáskörét a járási főjegyző vette át. Ez, bár a közigazgatás helyi apparátusának működése szempontjából lényegében csak formai változást jelentett – nem egy esetben a főszolgabírói iratsorozatok változás nélkül, mint főjegyzői iratok folytatódnak –, mégis szinte szimbólikus jelentőségű volt, hiszen a rosszemlékű multnak, a főszolgabíró gyűlölt „birodalmának” összeomlását jelképezte.

A községek levéltárainak zömét a jegyzői (a közigazgatási) és a képviselőtestületi (az önkormányzati) sorozatok adják. Irataik között a helyi gazdasági, politikai viszonyokra, különösen magának a közigazgatásnak ujjáalakulására és munkájára, a népi szervekhez való viszonyulására, összetételének alakulására találhatunk értékes adatokat. A községi közigazgatás és önkormányzat vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy a felszabadulást közvetlenül követően – még akkor, amikor az illető terület hadművelési terület volt – a községekben, városokban a Vörös Hadsereg parancsnokai bízták meg a közigazgatási vezetőket (régieket vagy újakat) az ügyek intézésével. 1945 januárjában a 14/1945. M. E. sz. rendelet a nemzeti bizottságokat bizta meg a képviselőtestület megalakításával s egyben igyekezett a nemzeti bizottságokat korlátozni a közigazgatási tevékenységben. A közigazgatás állami szerveinek teljes ujjáalakítását 1945 áprilisa után az 1030/1945. M. E. sz. rendelet végrehajtása során foganatosították. Ezért mind a főjegyzői, mind a képviselőtestületi előljárásági iratok csak a nemzeti bizottsági iratokkal együtt értékelhetők, egymást feltétlenül kiegészítő források.

A közigazgatás alapját képező szervek iratai mellett rendkívül fontos adatokat tartalmazhatnak az ugyanazon a területen működött szakigazgatási szervek anyagai. Ezek – szervezetüket tekintve – tulajdonképpen azonosak a felszabadulás előtti igazgatási szervekkel, munkájuk tartalmában azonban alapvető változások tapasztalhatók. A mezőgazdasági szakigazgatás-

ban zajlottak le a leglényegesebb változások, mindenekelőtt az un. termelési bizottságok és a földosztó szervek (földhivatalok) létrejötte folytán. (Ezekről l. alább, a népi szervek tárgyalásánál!) Fontosnak tartjuk megemlíteni az Elhagyott Javak Kormánybizottságának megyei kirendeltségeit, melyek anyagaiban sok adat található a tulajdonosuk által elhagyott mezőgazdasági vagy ipari üzemek, kastélyok stb. sorsára, az ezekkel kapcsolatos tulajdonjogi, politikai mozzanatokkal teli vitákra vonatkozóan.

Külön forráscsoportot jelentenek az igazoló bizottságok iratai. A bizottságok a járásbiróságok székhelyén működtek, megalakulásukra még 1945 januárjában került sor, a közalkalmazottak igazolásáról szóló rendelet megjelenése nyomán. (15/1945. M. E. sz. rendelet). A feladat végrehajtásában a nemzeti bizottságok küldöttei játszottak jelentős szerepet. Az igazoló bizottságok minden közalkalmazott, az állami törvényhatósági, a községi hivatalokban és azok intézményeiben, üzemeiben, a közigazgatási, igazságszolgáltatási, oktatási és gazdálkodási teendőkre alkalmazottak, ezenkívül a felekezeti iskolák, intézmények, hivatalok, az állami támogatást élvező vállalatok is a közjólétei szövetkezetek tisztviselőinek multbeli tevékenységét vizsgálták felül. Igazolási eljárás alá kellett magukat vetniük az un. szabadpályán működő értelmiségieknek (ügyvédek, közjegyzők, orvosok, gyógyszerészek, mérnökök, újságírók, művészek), valamint a hatósági jogositvánnyal rendelkezőknek (kereskedők, iparosok, kocsmárosok, moziengedély-tulajdonosok). Az igazoló eljárás kötelezettségét 1945 júniusában kiterjesztették a magánvállalatok tisztviselőire is.

Az igazolási ügyek iratai – amely esetekben részletes vizsgálat folyt – rendkívül fontos forrásai az 1945 előtti időknek, a felszabadulás napjainak, s az élet beindulásának közvetlenül a felszabadulást követően. (Az egyes személyek tevékenységéből sok esetben tárul elénk plasztikus kép a tisztviselői kar 1945 előtti magatartásáról, kritikus helyzetekben, például a felszabadulás napjaiban, heteiben játszott szerepéről, továbbá az új helyzet tisztázódási folyamatában elfoglalt pozíciójáról. A vizsgálati anyagokban, tanuvallomásokban olykor rábukkanhatunk értékes, a háboru előtti és alatti időre vonatkozó adatokra is az egyes birtokokon, hivatalokban és üzemekben uralkodó viszonyokról – különösen ami a munkás-munkaadó kapcsolatát illeti.) Az iratok felhasználásánál a forráskritikai és a kutatói etika szempontjait együttesen kell érvényesíteni. A viszonylag gyorsan lefolytatott eljárások természetesen nem voltak mentesek az egyoldalúságoktól. Utólag tévesnek bizonyult vádak néha tényként elfogadtak, másrészt az érintettek igyekeztek magukat minél kedvezőbb színbe beállítani. Az adatok felhasználásánál ügyelni kell arra, hogy több mint három évtized távlatából nehegy oktanul megbántunk embereket. Ne feledjük, hogy mi elsősorban az emberek tevékenységén át érvényesülő történeti folyamatokat vizsgáljuk, s nem egyes személyek bűnösségét vagy ártatlanságát tesszük vizsgálataink középpontjává.

Az állami szervek iratanyagainak mennyiségével ugyan nem vetekedhetnek, mégis rendkívül nagy jelentőségük van az MKP iratainak. A pártiratok az MSZMP Megyei Bizottságainak archivumaiban található, általában rendezett, segédletekkel jól ellátott állapotban. Az iratanyag meglehetősen hiányos, töredékes. Főként azért, mert az egyes pártszervek – különösen a felszabadulást követő első időszakban – még nem fordítottak elég gondot az írásbeliségre, vagy éppen az iratanyag megőrzésé-

re. A megmaradt iratok viszont rendkívül értékesek, megőrizték a párt szerveinek és szervezeteinek megalakulását, ezek személyi összetételét, sokoldalú tevékenységüket.

Az MKP szervezetei nem mindig a közigazgatási beosztás szerint jöttek létre. 1945 elején – amikor még több helyen nem alakultak meg a megyei bizottságok – több vármegyére kiterjedő hatáskörű területi bizottságok illetve titkárságok is irányították a pártszervezeteket. A városkörnyéki községi pártszervezeteket a legtöbb esetben a városi pártszervezet irányította, s ugyanígy rendszerint a járási, illetve megyei székhely pártszervezete volt egyben a járás illetve a megye pártszervezete. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog vármegye területe például a Budapesti és a Kecskeméti Kerületi Bizottságok között oszlott meg, majd az Észak- és Délpest megyei Bizottságokhoz tartozott.) A párt tevékenységéről természetesen nem kizárólag a pártarchivumokban található anyagokból kell képet alkotnunk. Más állami és egyéb szerveknél is találhatóak a párt levelei, követelése, átiratai, röpiratai stb. Fontosak azon szervek iratai is (nemzeti bizottságok, közgyűlések stb.), amelyekben az MKP képviselőinek felszólalásait őrzik. (Jegyzőkönyvek)

A többi párt és tömegszervezet iratai még nagyobb pusztulást szenvedtek. Ritkán maradtak fenn utánuk levéltári anyagok. Legfeljebb magánszemélyek őriztek meg néhány iratot. A koalíciós és koalíción kívüli pártok és a tömegszervezetek tevékenységének jellemzésére jórészt a sajtó és más, elsősorban állami dokumentumok felkutatására kell szoritkoznunk.

Ugyancsak kis terjedelműek, mégis kiemelkedő jelentőségűek, nélkülözhetetlenek a korszak megismerése szempontjából a nemzeti bizottságok és más népi szervek iratai. Mivel ezek a szervek rendkívül széles feladatkört láttak el, irataik tematikailag is gazdagok. Források a bizottságok létrejöttének módjára, összetételére, a különböző politikai erők összeütközésére, az élet megindításának körülményeire, a közigazgatás újjászervezésére. Határozataikból nyerünk képet arról, milyen hatáskörük volt, s mi volt valójában funkciójuk a rendezetlen, kavargó időkben. Bár közsismert, hogy a nemzeti bizottságoknak nem volt országosan kialakult hierarchiájuk a különböző szintű, községi, járási, megyei bizottságok közti kapcsolatokat nem szabályozták, levelezés, iratváltás mégis volt közöttük (sokszor csak alkalmi jelleggel). Erről a kutatóknak nem szabad elfelejtkezniük, mert ily módon juthatnak nyomára bizonyos községi ügyeknek a megyei nemzeti bizottság iratanyagában, vagy éppen fordítva, bizonyos megyei nemzeti bizottsági iratoknak a községi nemzeti bizottság iratai között. (Járási nemzeti bizottságok kevesebb helyen jöttek létre, szerepük is jelentéktelenebb volt.)

Az agrárforradalom lezajlásának alapvető forrásait a földosztás szerveinek működése közben létrejött írásos anyagok képezik. A földreform végrehajtására alakultak meg a községi földigénylő bizottságok, a megyei földbirtok rendező tanácsok és ezek hivatalos működésének biztosítására a földhivatalok, valamint az Országos Földbirtokrendező Tanács. (Ma már valamennyi szerv iratanyaga levéltárban van). Ezeknek a szerveknek az iratanyaga rendkívül gazdag. Megtalálhatók benne a bizottságok és tanácsok üléseinek jegyzőkönyvei, a megyei tanács helyszíni vizsgálatának iratai, a megváltott vagy elkobzott földbirtokok, a föld- és házhelyigénylők összeírásai, statisztikai jelentések, mentesítés és mintagazdaság lé-

tesítése iránti kérelmek, műszaki felmérések és a telekkönyvezési eljárás iratai stb. Ma már többnyire csak ezekből az anyagokból eleveníthetők meg a volt birtokos osztály megváltás és elkobzás alóli mentesítési törekvései, a földigénylő bizottságoknak a magatartása stb. De adatokat tartalmaznak ezek az anyagok a felszabadulás előtti időszakra is, a volt nagy- és középbirtokosok korábbi birtokpolitikájára, a cselédekkel való bánásmódjára, elmenekülésére.

A földosztó szervek anyagát kiegészítik a termelési bizottság iratai, amelyeket a községi előljáróság, illetve a városokban a polgármester szervezett, de részben társadalmi szervként is működtek. Ezek a bizottságok termelési és munkatervet készítettek, felmérték a mezőgazdasági városokban az ipari munkaerőhelyzetet, a rendelkezésre álló gépek, állatok számát, megoszlását. Kötelezheték a gazdákat bizonyos munkák elvégzésére, elhagyott vagy meg nem műveit területeket kishaszonbérbe adhattak.

A telepítésekről, kitelepitésekről a népgondozó hivatalok iratai adhatnak számot.

A városokban, közép- és nagyüzemekben igen fontos az üzemi bizottságok anyaga. Külön UB anyag azonban nincs, iratai az illető üzem, hivatal fondjában található.

A korszak egyházi eredetű forrásanyaga – tekintettel az egyház akkori nagy politikai befolyására – ugyancsak nagyon értékes. Mivel az egyház és az állam szétválasztása akkorra még mindig nem történt meg, becses e források értéke. Az iskola és egyéb kulturális-nevelő intézmények történetére vonatkozóan is. A szerzetesházak levéltára rendszerint a területileg illetékes megyelevéltárban van. A római katolikus egyházmegyei iratanyag az illetékes egyházmegyei levéltárban, a református és evangélikus iratanyag többsége Budapesten, a felekezet központi levéltárában. A plébániai iratanyag, benne az egyházi iskolák iskolaszéki jegyzőkönyvei többnyire az illetékes plébánosoknál maradtak.

A fentiekben felsorolt források természetesen nem tartalmazzák az összes számbajöhető, csupán az alapvető levéltári anyagot. Több olyan helyi szerv is létezett, amely rövid fennállás után megszűnt, de maradt fenn levéltári anyaga. (Makó városában például a Közoktatásügyi Bizottság, Szegeden az Árvizsgáló Bizottság.) Ugyancsak érdemes figyelmet fordítani a személyi fondokra, s – rendszerint ennek kapcsán merül fel – az olyan iratokra, amelyeket ma még mindig nem levéltárak őriznek, hanem magánosok. (Régi harcosok, közéleti emberek vagy ezek rokonai.) S ezek is további forráscsoportokra irányíthatják a figyelmet.

A felszabadulás és a rákövetkező néhány év levéltári forrásait tárgyalva végére értünk annak az áttekintésnek, amely a magyar polgári korszak közigazgatástörténetének felvázolásával segítséget nyújthat az egyes szervek működése folytán keletkezett iratok forrásértékének megítéléséhez, s amely egyben – remélhetően – segítséget nyújt ahhoz is, hogy az egyes szervek funkcióját, ügyköreit ily módon világosabban látva céltudatosabbá váljék a helytörténeti kutató forrásfeltáró munkája, forráskritikai tevékenysége.

A szocialista államigazgatás kibontakozása (1950–1971)

Befejezésként – mindenekelőtt a helytörténetkutatás szempontjából – röviden vázoljuk még a szocialista államigazgatás kibontakozásának 1950-

től napjainkig terjedő időszakában a helyi igazgatás alakulásának történetét.

A Magyar Népköztársaság 1949. évi alkotmánya a helyi államhatalom gyakorlásának új típusu szerveit a tanácsokban jelölte meg. Ennek szellemében még 1949 őszén megindult a tanácsi szervezet kiépítésének előkészítése, és 1950 májusában az országgyűlés elfogadta az első tanácstörvényt. (1950. évi I. tv.) Az év őszéig azután a tanácsok minden fokozatában lezajlottak a tanácsválasztások. Kiépült a tanácsok országos rendszere, s ezzel párhuzamosan rendezték a tanácsok igazgatási szervezetének kérdéseit is. Ezzel vált teljessé a felszabadulás után a polgári közigazgatás felszámolása, valamint az államhatalom és az államigazgatás szocialista rendszerének kibontakozása.

Az első tanácstörvény négy évig volt hatályban, az 1954. évi X. törvény számos vonatkozásban módosításokat hozott. Az előző lajstromos választás helyett a tanácstagok egyéni választókerületek szerinti választását írta elő, következetesen érvényesítette azt az elvet, hogy hatalmi szervek csak hatalmi szerveknek lehetnek alárendelve. (Az első tanácstörvény ugyanis a tanácsok irányítását még a minisztertanácsra bízta.) Az említettek mellett számos egyéb kérdésben is új szabályozást hozott, s eredményeként a tanácsok – mint választott küldöttekből álló testületek – az államhatalom és egyben az államigazgatás helyi szervei lettek. A helyi tanács mint az államhatalom lokális szerve a felsőbb államhatalmi szerveknek lett alárendelve, és azok irányítása alatt állott. A fővárosi tanács, a megyei tanácsok és a megyei jogú városi tanácsok az országgyűlésnek, illetve az Elnöki Tanácsnak, a járási tanácsok, a járási jogú városi tanácsok a megyei tanácsnak, a városi (fővárosi) kerületi tanácsok a városi (fővárosi) tanácsnak és a községi tanácsok a járási tanácsnak voltak közvetlenül alárendelve.

A tanács saját kebeléből megválasztott végrehajtó-rendelkező szerve: a végrehajtó bizottság, amelynek alárendelten működnek a tanács további államigazgatási, szakigazgatási szervei. E szervek végzik a tanács működési területén az államigazgatást. Mint államigazgatási szervek kettős alárendeltségben állottak: a tanács végrehajtó bizottsága közvetlenül felelős az öt megválasztó tanácsnak és a felsőbb tanácsok végrehajtó bizottságainak, végső soron a minisztertanácsnak; a szakigazgatási szervek a végrehajtó bizottságnak és a felettes megfelelő szakigazgatási szerveknek, végső soron az egyes minisztereknek. (A tanácsi szakigazgatási szerveknek – a tanács osztályainak – alárendelten működő termelő, szolgáltató és elosztó egységek állami szervek, de nem hatalmi, és nem is igazgatási jellegűek.)

1971-től új tanácstörvény lépett életbe. (1971. évi I. tv.) Az új szabályozás legjelentősebb tartalmi változása a tanácsok jellegének újszerű meghatározása. A törvény ugyanis a tanácsokat nem mint helyi államhatalmi szerveket (1. 1949. évi Alkotmányt), nem is mint az államhatalom és az államigazgatás helyi szerveit határozza meg (1. az 1954. évi X. tv.), hanem mint „a nép hatalmát megvalósító szocialista államnak, a demokratikus centralizmus alapján működő népképviselői – önkormányzati és államigazgatási szerv”-ét. A törvény tehát a népképviselői-önkormányzati jelleget emeli ki, miniszteri indoklása ezt a szocialista demokrácia egyik elsődleges megnyilvánulásaként értékeli, amely azt fejezi ki,

„,hogy a tanácsok az általuk képviselt választók megbízásából, területük lakosságának nevében és érdekében tevékenykednek, képviselik a lakosságot.”

A jogszabály által körülhatárolt önkormányzati jelleg pedig – mint ezt ugyancsak a miniszteri indoklás hangsúlyozza –, „a tanácsok kívánatos és folyamatosan erősítendő önállóságát és öntevékenységet fejezi ki markánsan. Az önkormányzati jelleg elsősorban a lakosság igényeinek mind teljesebb mértékben történő kielégítését és az annak megvalósításához szükséges gazdasági eszközök biztosítását, szervezeti és működési hatáskörök meghatározását foglalja magában. Az önkormányzati jelleg érvényesülése lehetővé teszi az optimális munkamegosztást a központi és a helyi szervek között, érvényre juttatásával meghatározza felelősségük tartalmát.”

A törvény a tanácsok államigazgatási jellegének megfogalmazásával (s azzal, hogy hatalmi jellegükre vonatkozóan nem tartalmaz megjegyzést, valójában még erőteljesebben hangsúlyozza ezt), az államigazgatás további tökéletesítését, a központi állami irányítás hatékonyságának fokozását foglalja magában. A szakigazgatási tevékenység jelentősége a tanácsai munka egészében megnövekedett, ennek kifejeződését láthatjuk abban is, hogy a tanácsok tevékenységét felső fokon a Minisztertanács irányítja a Minisztertanács Tanácsai Hivatalának közreműködésével. S ugyanezt fejezi ki lényegében az is, hogy az 1971. évi I. tv. a járási tanácsot mint az államhatalom helyi szervét megszüntette. A járási államigazgatási feladatokat a megyei tanács végrehajtó bizottságának alárendelt járási hivatal látja el, megyei szinten ugyanezt a funkciót az un. kerületi hivatal.

1971 óta tanácsok működnek tehát a községben, nagyközségben, városban, megyei városban, a főváros kerületeiben (helyi tanács); a fővárosban és a megyében. Az új tanácstörvény megszüntette a különböző szintű tanácsok egymás alá illetve fölérendeltségi viszonyát.

A tanácsok államigazgatási feladatkörét az általuk választott végrehajtó bizottságok és az ezeknek alárendelt szakigazgatási szervek látják el. A végrehajtó bizottság működéséről köteles beszámolni a megválasztó tanácsnak és a felettes végrehajtó bizottságnak illetőleg a Minisztertanácsnak. A szakigazgatási szerv a végrehajtó bizottságnak közvetlenül alárendelten működik, s noha a helyi szakigazgatási tevékenység nincs alárendelve a felettes tanács szakigazgatási szerveinek közvetlenül, az irányítást mégis ők végzik a helyi tanács végrehajtó bizottsága útján. Egyes (jogszabályban pontosan meghatározott) esetekben a felettes szakigazgatási szerv vezetőjét a helyi szakigazgatási szervet érintő közvetlen utasítás joga is megilleti.

Egészében véve tehát az új tanácstörvény az államigazgatási feladatok jobb, szakszerűbb ellátására tette alkalmassá a tanácsokat.

Közigazgatás-, pontosabban a jelenkorban: államigazgatás-történeti áttekintésünk végére érve a teljesség érdekében most az 1950-től napjainkig terjedő időszak levéltári, illetve irattári forrásainak ismertetésére, leírására kellene kitérnünk. Ez a forrásanyag azonban jellegét és aktualitását tekintve csak részben van kutatható állapotban. Általánosságban csupán azt hangsúlyozhatjuk; ha a helytörténész jelenkori téma feldolgozásához kezd, első feladata annak tisztázása, kap-e kutatási engedélyt a helyi tanács irattárában, vagy esetleg már levéltárba került korábbi iratanyagaiban. Az utóbbi időben egyre több olyan helytörténeti feldolgozás

készült, amely tekintélyes tanácsi irattári anyagra építve tárja fel a helység jelenkori történetének egy-egy fontos problémáját.

FOTÓ ÉS FILMDOKUMENTUMOK, HANGFELVÉTELEK^{58/}

A KÉP, FÉNYKÉP

A legrégebb történeti források között tartjuk számon az emberi kéz által készített különféle képeket, míg a különböző optikai berendezések segítségével létrehozott felvételek az ujkor, leginkább azonban természetesen csak a legujabb kor kutatói számára jelenthetnek forrásanyagot.

A különféle festmények, vázlatok, rajzok illetve azok másolatai vizsgálatánál a történész a művészettörténet eredményeire és módszereire támaszkodhat. Mindazt, amit a korábbi fejezetekben az írott források kapcsán mint forráskritikai szempontot felvetettünk, a képek esetében – a maga sajátos módszereivel – a művészettörténet alkalmazza. A hitelesség, a keletkezés időpontjának meghatározására célszerű tehát a művészettörténet szakértő megkérdezése, annál is inkább, mivel olyan szempontokra is felhívhatja a figyelmünket, amelyek távolabb esnek a történetirői rutingondolkodástól. Megjegyeznénk, hogy a legtöbb történeti tárgyú kép, festmény stb. nem elsősorban az ábrázolt esemény szempontjából bír tárgyi forrásértékkel – mivel nálunk ezek zöme igen későn keletkezett – hanem a művész, a rajzoló gondolkodására, az elkészítés korszakának történeti felfogására, értékrendjére utal, annak megismeréséhez nyújt támpontokat.

A fénykép a 19. század második felében jelenik meg, s azóta az egyik legértékesebb történeti forrásként tartják számon. A fénykép mint adott személy, táj vagy helyzet látványának technikai uton kimerevített és rögzített pillanata, a mult olyan területeire nyújt betekintést, ahová írásos forrás, emlékirat elemzése alapján ritkán tudnánk bepillantani. Ruhákat, szokásokat, viseleteket, a munkafolyamatok egy-egy jellegzetes mozzanatát, magát a dolgozó embert, pihenést, járókelőket, színészek és politikusok gesztusait, továbbá a kortárs számára sok esetben érdektelen részleteket rögzít. Különösen fontosak a helytörténésznek az adott helységről, az ugyanarról a településről, esetleg egy-egy jellegzetes utcájáról, teréről egymást követő időben készített felvételek. A helység alakulását, fejlődését, gazdagodását vagy eljellegtelenedését mutatják a legkézzelfoghatóbban. Ebből a szempontból rendkívüli jelentőségük a különböző korszakokban forgalomba hozott, egyes muzeumokban gondosan gyűjtött képeslapok is. Az utóbbi időkben megjelent helytörténeti kötetekben már nélkülözhetetlennek mutatkoznak a fényképek. A fényképet gyakran kell külön lapon kiegészíteni méreteket is tartalmazó rajzokkal, vázlatokkal. Különösen akkor, ha például gépek, építmények, motívumok megörökítéséről van szó. Ilyenkor a vázlat és fénykép együttesen kerül alkalmazásra.

A rajz és a fénykép közötti sajátos átmenet az ujságrajz. A XIX. században (elvétve azonban napjainkban is) ez töltötte be a lapokban a fénykép funkcióját, sok esetben igen hű ábrázolást, képi tudósítást nyujt

tott, sok esetben viszont elbeszélés, leírás alapján készült, tehát hitelessége kétséges. A múlt század hetvenes éveitől tudjuk, hogy az ujságrajzok jelentős része fényképfelvétel alapján került megrajzolásra, nem lévén mindig megfelelő nyomdai berendezés a fényképek reprodukálására. Ezek a rajzok is torzítanak. Szép példája látható ennek a módszernek Matlekovits Sándor: Magyarország az ezredik esztendőben c. könyvének III. kötete (Bp. 1897.) 156. és 159. oldalán, ahol az eredeti fényképen és az átdolgozott, megszipített rajzon egyazon jelenet elemezhető.

A fénykép hitelesítése, forráskritikai elemzése a legnehezebb feladatok közé tartozik. Fényképanyagokról nem készülnek bibliográfiák, nagy katalógusok. Muzeumok, levéltárak, sajtóirodák és magánosok őrzik ezeket az anyagokat, próbálkoznak rendszerezésükkel, tudományos feldolgozással. Munkájukat megnehezíti, néha lehetetlenné teszi, hogy a gyűjteménybe bekerülő fényképen sem kiegészítő adatok, sem megbízható támpontok nincsenek, s a hely esetleg egyáltalán nem, az időpont pedig csak hozzávetőlegesen határozható meg. Néha a muzeumok által feldolgozott fénykép is új datálást, új értékelést kaphat további adatok felbukkanása, esetleg új képek előkerülése után.

Egy fénykép akkor hasznosítható a legjobban, ha rendelkezésre állnak kísérő adatok: dátum, helymegjelölés, spontán vagy rendezett kép-e, van-e több perspektívából készített felvétel ugyanarról a jelenetről. Fontos lenne tudni: ki csinálta, mit ábrázol (a fényképész szerint), javították-e, montázs útján módosították-e, hol jelent meg eddig. A legértékesebb kétségtelenül az olyan fénykép, amelynek negatívja is megtalálható, hiszen ezzel gyakorlatilag bizonyítható a felvétel hitelessége. A képhamisítás két formája terjedt el szélesebb körben: az egyik a nem szándékolt hamisítás, a retusálás, részletek, esetleg személyek, tárgyak esztétikai szempontu törlése a képről, a másik a szándékolt átdolgozás, a montázs, amikor nem összetartozó felvételek egymásra vetítésével a fényképész teljesen új tartalmat adó fényképet állít elő. A történész számára ezek a képek is hasznosíthatók, de természetesen nem elsősorban az ábrázolt jelenet, hanem a készítőik tevékenységének elemzése szempontjából.

A szakemberek arra is felhívják a fényképeket felhasználó kutatók figyelmét, hogy a legveszélyesebb csapda az, amikor történelmi, esetleg más tárgyú játékfilmből készített állóképet – kellő körültekintés híján – forrásnak tekintünk.

A FILM

A film mint dokumentum 1895-től áll rendelkezésünkre. Magyarországon is azonnal megjelent, s az elpusztult anyagok dacára igen értékes felvételek maradtak ránk főként a budapesti Filmtudományi Intézet archívumában. Elég itt csupán az 1918-as polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság időszakában készült felvételekre utalni, amelyekből az elmúlt évtizedben több összeállítás készült a mozik és a televízió számára.

Forrásként az 1950-es évektől használják a filmet, mindenekelőtt a dokumentumfilmet, híradó filmet. A nagy gondot itt is az jelenti, hogy

egymagában a film nem használható, kiegészítő forrásokra van szükség, mind a filmmel kapcsolatos írásos anyagokra, mind pedig a látottakkal kapcsolatos közvetett adatokra. Sok gondot jelenthet a kutató számára, s ez a helytörténész esetében sem csekélyebb, ha olyan képekből, felvételekből összeállított hirdató vagy dokumentumfilm jellegű anyaggal találkozunk, amelyik vágásokkal, bizonytalan kísérszöveggel van ellátva, s hiányzik minden filmkísérő füzet. A kutató első feladata a film keletkezésének körülményeit tisztázni, s csak utána következhet a felvétel elemzése, hasznosítása, ahol első lépésként az egyes vágások (snittek) különválasztására kell sort keríteni, nehogy a teljesen össze nem tartozó elemeket összekeverjük.

A legnehezebb feladatok közé tartozik az ún. – utólagos dokumentumfilmek felismerése. A fényképnél már utaltunk arra, hogy előfordulhat a játékfilm és a dokumentumfelvétel összetévesztése, ha csak néhány filmkockához jutottunk hozzá. Az összetévesztés veszélye nagyobb, ha pl. első világháborús felvételeket és olyan felvételeket kell különválasztani, amelyeket utólag (egy-egy eseményt újrajátszva), de rövid időn belül pl. még 1919-ben készítettek. Nagyobb időkülönbség esetén a technikai változás, a felhasznált anyagok alapos vizsgálata már nyújthat támpontokat a megkülönböztetésekhez. Az utólagos dokumentumfilm mellett megemlítjük még az áldokumentumfilmet, azt a módszert, amikor pl. rövid háborús felvételeket hosszú hadgyakorlati felvételekkel egészítenek ki, anélkül, hogy a kiegészítést jeleznék. Szélsőséges példaként tartja számon az irodalom azt az áldokumentumfilmet, amelyet Franciaországban készítettek propaganda célokra az első világháború alatt a „Belgiumban rabló” német tisztetről. Eredeti anyag híján régi lovasversenyek babérkoszorúival és ajándékokkal felszerelkezett tiszteteket ábrázoló 1914-es békebeli felvételekből állították össze...

A fénykép, a film tehát rendkívül szubjektív, dacára annak, hogy a lencse elé kerülő dolgokat a felvétel készítője csak kevéssé tudja megváltoztatni. A beállításon, a tárgy kiválasztásán túl az utómunkálatok során is keletkezhetnek szándékos vagy véletlen torzítások. Éppen ezért csak egyéb forrásokkal együtt, azok kiegészítéseként, s igen szigorú forráskritikával használható. Magunk pedig törekedjünk arra, hogy az általunk készített, gyűjtött vagy kiadott felvételekhez minél pontosabb adatlapot mellékeljünk.

A HANGFELVÉTELEK

A 19. sz. utolsó harmadában jelent meg előbb a fonográf, majd a hanglemez. Mint történeti forrás, a filmnél is fiatalabb. Tudomásunk szerint az első világháború óta használják politikai szövegek rögzítésére, nyilvános beszédek felvételére a hanglemezre. (A Kossuth Lajos hangját őrző Nemzeti muzeumi felvétel nyilván a ritkaságok közé tartozik.) – Az 1920-as évek közepétől, a rádiózás megjelenésétől a hangrögzítés jelentősége megnő. A történész számára egész beszédek, beszélgetések volnának a leghasznosabbak. Ha ilyesmire bukkanunk, a szakirodalom tanúsága szerint célszerű a szövegeket a nyomtatott anyagokkal egybevetni (pl. ugyanaz a beszéd megjelent a lapokban is). Ez bizonyos korrekciókat

tesz lehetővé, másrészt nem feledhetjük el, hogy mind a lemezfelvétel, mind a magnetofonszalag hanganyagának egy része kihagyható, s a kihagyás a történetész technikai felszereltségével nem ellenőrizhető. A hangfelvételek, ha nem az előállító szervnél vannak, muzeumok, könyvtárak és magánosok, a Rádió tulajdonát képezik. Gondoljunk azonban mindig arra, hogy az archivumban is mindig csak a tiszta végpéldányt szokás elhelyezni.

A helytörténetész számára – a nem saját készítésű hangfelvételek mellett – a néprajzi anyaggyűjtésen túl az egyes társadalmi vagy állami szervezetek által készített felvételek bírnak forrásértékkel. Ide soroljuk természetesen az olyan gyűlések illetve ülések anyagát, ahol jegyzőkönyv helyett vagy mellett az elhangzottakat hangszalagra rögzítették.

GYAKORLATI MÓDSZERTANI AJÁNLÁSOK

Az új- és legújabb kori helytörténetírás módszertani kérdéseit vizsgálva előző fejezetünk áttekintette az 1848-tól 1971-ig tartó két nagy történelmi korszak legfontosabb forrástípusait, megkísérelte felhívni az olvasó figyelmét ezen források keletkezésére, sajátosságaira, történeti forrásértékére, a legfontosabb forráskritikai szempontokra. Természetes, hogy a nagyobb figyelmet a levéltári anyagokra fordította, s ennél a rendkívül nagy mennyiségű forráscsoportnál – megadva a közigazgatás s elsősorban a helyi igazgatás történetének vázása is – tulajdonképpen arra tett kísérletet, hogy bemutassa, miként szabja meg a hivatal funkciója, helye az egész bürokratikus apparátus hierarchiájában az ügyekről, az ügyek elintézésének módjáról bennünket tájékoztató akták, egyes iratok tartalmának főbb jellegzetességeit, az egyes hivatalokban keletkezett azonos tárgyú ügyekről fennmaradt aktacsomók legáltalánosabb történeti forrásértékét.

Jelen fejezetünk célja az, hogy új- és legújabb kori történelmünk legfontosabb történeti problémáiból – a gazdaság- és társadalomtörténet, a politikai történet és a művelődés – illetve kultúrtörténet területéről egyaránt – ha úgy tetszik, inspiratív céllal is, bemutassa azokat a főbb témákat, amelyeknek helytörténeti művelése az országos történet feldolgozása szempontjából is igényelt, amelyek az országos történeti jelenségek, folyamatok realizálódása, a tényleges megvalósulás mikéntje szempontjából is érdeklődésre tartanak számot. Célja ennek a fejezetnek az is, hogy gyakorlati módszertani ajánlásokkal, ahol lehet, bizonyos minta-elemzésekkel, a történész forráselemző és a lehetséges szinten történő általánosító munkamódszerének ismertetésével kísérletet tegyen annak bemutatására, hogyan lesz a kutatómunka során összegyűjtött forrásanyagból történeti feldolgozás, történetírói szöveg.

A történeti módszertani szakirodalom mai állása, az ilyen jellegű tapasztalatok még nem kielégítő mennyisége, illetve ezek elemzésének kezdeti stádiuma csupán arra nyújt lehetőséget, hogy a fentebb jelzett feladatok adott megoldását magunk is kísérleti jellegű ajánlásnak tekintsük. Marad tehát továbbra is a helytörténeti munkát rendszeresen végző kutató számára az a feladat, hogy ne csupán a már meglévő módszertani ajánlások, utmutatók hasznosításával törekedjék a források feltárására és azok ismeretetésére-értelmezésére, hanem a történettudomány e külön ága módszertanának továbbfejlesztéséhez alkotó munkájával, s ennek során nyert tapasztalatait állandó elemzésével maga is hozzájáruljon.

Még egy – immár egészen praktikus célzatu – megjegyzést tennénk. Jelen fejezetünk nem tárgyalja külön-külön alfejezetekben a gazdaságtörté-

neti és a társadalomtörténeti problematikát. Nem azért vonjuk mondandónkat közös cím alá, mintha e két problematikát nem önálló studiumnak tekintenénk még a helytörténet keretében is (a későbbiekben éppen viszonylagos önállóságukat fogjuk hangsúlyozni), hanem sokkal inkább egészen gyakorlati okokból: a két témának egyébként a valóságban is oly szoros szeszövődése, oly sok közös szála következtében, s nem utolsósorban a jelen munka terjedelmi keretei által szabott korlátok miatt.

GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

A gazdaságtörténeti vizsgálat általában a közgazdaságtudomány alapelveire épül. Ennek megfelelően a termelés különböző területeit, ágazatait elemzi: a mezőgazdaságot, a bányászatot, a kisipart, a gyáripart, a ráépülő kereskedelmet, szállítást, a bank- és hiteléletet. A társadalomtörténet az embereknek a termelésben elfoglalt helyük, a termelőeszközökhöz való viszonyuk alapján kialakult, egymáshoz fűződő kapcsolatrendszerét vizsgálja a maga történeti fejlődésében. A gazdaság- és társadalomtörténet tehát – szélesebb értelmezésben – átfogja az egész emberi tevékenységet a hétköznapi élet egyszerű újratermeléséhez kapcsolódó elemi technikai fogásoktól, a természettel folytatott harctól egészen az emberek között kialakult társadalmi hierarchia, az osztályviszonyok, s ezen túlmenően a társadalom finomabb rétegződése általános megnyilvánulásainak vizsgálatáig.

A helytörténeti kutatásnak azonban – bár mindenkor a teljességre kell törekednie – nem az a célja, hogy a világon minden megfigyelhető gazdasági és társadalmi jelenséget leírjon. Nem az extenzív totalitás, hanem a komplex vizsgálat kell a vezérlő elv legyen. A komplexitás valamennyi vizsgált jelenség lényegi összefüggéseinek feltárását, az egyes tényezők kihatásainak elemzését jelenti. Aligha képzelhető el például társadalomtörténeti vizsgálódás a gazdaságtörténeti fejlődés fő vonalainak megrajzolása nélkül. Munkánk során a kutatott terület teljes gazdasági és társadalmi strukturájáról kell képet adnunk, de nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a helytörténeti feldolgozás belső szerkezetét, arányait az a fő szempont szabja meg, hogy melyik gazdasági ágazat uralkodott az adott területen. (Mezőgazdaságban: szemtermelés, állattenyésztés, szőlőművelés, kertgazdálkodás, fakitermelés stb; iparban: nagyipar, élelmiszeripar, fafeldolgozás, bányászat stb.) Ha külön-külön foglalkozunk is a gazdasági élet egyes területeivel, ezek vizsgálata nem maradhat öncélú; úgy kell kutatni, hogy az ezen a területen összegyűjtött anyagból, s azok elemzéséből a termelésre épülő társadalmi szerkezetre, a társadalom mindennapi életére, az életmódra is lehessen következtetéseket levonni.

A helyi gazdasági élet feltárása csak akkor végezhető el eredményesen, ha nem szakítjuk el attól a gazdasági környezettől, amelyik meghatározza, vagy legalábbis erős befolyást gyakorol rá: a gazdasági régió, a kisebb vagy nagyobb távolságból ható piacok, konkurrens, hitelezők, esetleg elszívó hatást kifejtő más gazdasági ágazatok. A helyi gazdasági élet szoros összefüggésben állhat az országos (központi) gazdaságpolitikával, s

meg kell vizsgálni azt is, hogy milyen mértékben érvényesült, ha egyáltalán volt, a helyi (megyei) gazdaságpolitika. Ilyenformán nyomon kísérhető az állami beavatkozás mértékének változása a gazdasági liberalizmus korától a legujabb korig. (Ide tartoznak az inségakciók, a közmunkák, a két világháború közötti időszak hatékonyabb állami gazdaságpolitikája stb.)

Az infrastruktúra (vizszabályozás, csatornázás, ut- és vasutépítés, távközlés, közművesítés) vizsgálata általában minden gazdaságtörténeti tanulmány szerves részét képezi. Megjegyezzük azonban, hogy ennek kutatása önmagában is alkothatja helytörténeti studium tárgyát.

A gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásoknál a forrásadottságoktól függően törekedni kell arra, hogy az adott terület népességének számszerű alakulását, nemzeti és vallási összetételét, ennek helyzetét legalább a korszak elején és végén bemutassuk, hogy a változásokat számszerűen is tükröztethessük. Feladatunk kell legyen a társadalom szerkezeti alakulásának megrajzolása, az átrétegződési folyamat sajátosságainak bemutatása (pl. a tőkés viszonyok kialakulásának idejében a faluhelyen is többnyire jól megfigyelhető kettős struktúra: a tőkés árukapcsolatok megléte és a feudalizmusból örökölt termelési formák továbbélésének ismertetése), a nemzetiségi összetétel és társadalmi tagozódás összefüggéseinek ábrázolása. Az egyes rétegek életmódját gazdasági tevékenységükkel összefüggően, lakás- és életkörülményeikkel, táplálkozási viszonyaikkal, öltözködésük, magatartásformáikkal és szokásaikkal együttesében kell megrajzolni. Ezeket az alapokon mutathatjuk be azután a polgári korszak helyi elitjét mint társadalmi-politikai képződményt, amely az uralkodó osztályok helyi exponenseként az adott terület berendezkedését, intézményeit a maga képére igyekezett átformálni.

A gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások metodikai kérdéseinél kell kitérnünk a helytörténész számára talán hasznosnak tűnő módszertani javaslatunkra. A gazdasági és társadalmi élet összefüggő vizsgálatánál ugyanis nem elég csupán a történetírás hagyományos módszertani eljárásaira támaszkodni, hanem nagyon is célravezető, és érdemes figyelembe venni, valamint alkotó módon alkalmazni a néprajz és a szociológia módszerét, egész látásmódját is. Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy a tárgyi emlékek, a különböző hagyományok, népszokások történeti forrásértéke milyen jelentőségű, s azt, hogy ezen a ponton szinte kézzelfoghatóan kapcsolódik össze a múlt a jelennel, a történetileg kialakult jelen szinte szemmel láthatóan őrzi magában a múlt számos meghatározó jegyét. Az eddigiekben elsősorban a források időrendben történő vizsgálatára helyeztük a hangsúlyt, az alábbiakban a néprajzi és szociológiai gyakorlatot is hasznosító, időrendben fordítva haladó elemzés módját kívánjuk röviden felvázolni.

A múlt megismerése szempontjából is elsőrendű fontosságúnak tartjuk a kutató számára a jelen viszonyok alapos ismeretét. A helytörténész számára még a középkor vizsgálata esetében sem kerülhető meg a tárgyalt helyszín pontos ismerete. Az új- és legujabb kor kutatója pedig végképp nem engedheti meg magának, hogy kizárólag egybegyűjtött iratok s egy-két muzeumi tárgy ismeretében lásson hozzá a múlt rekonstrukciójához. Még a többnyire egyetlen peres ügy eldöntésére vállalkozó bíróságok is nemegyszer szakértőt küldenek ki a helyszínre, tudván, hogy a mindennapi élet

sokkal bonyolultabb, mint az a legnagyobb jogászai körütekintéssel szerkesztett periratokból kitünhet. A történész pedig, aki egy egész falu, egy város, egy teljes tájegység történetének komplex gazdasági-társadalmi vizsgálatát tűzi ki célul, nagy gondot kell fordítson a jelen viszonyok megismerésére és feltárására nemcsak azért, hogy munkájában erről is számot adjon, hanem azért mindenekelőtt, hogy ezekből a viszonyokból szakszerű következtetéseket vonhasson le a multa vonatkozóan is.

A jelenlegi viszonyok elemzése alatt az adott terület, város, tájegység, falu társadalmának olyan konkrét vizsgálatát értjük, amelynek elsődleges célja, hogy kitapogassa azokat a körülményeket, amelyek meghatározzák az adott községek jellegét, kimutassa azokat a kapcsolatokat, amelyek révén az egyenként felbukkanó társadalmi tények szerves egységgé állnak össze. A munka során a közösség gazdasági, belső jogi-politikai valamint szellemi arculatát kell konkrét vizsgálat tárgyává tenni.

Aligha szükséges fejtegetni, hogy a kutató munkája során sosem „a társadalom” mint egész megnyilvánulásaival találkozik, hanem mindenkor elszigetelt megnyilvánulásokkal, egyedi tényekkel kerül szembe. A társadalom meghatározza ugyan ezeket az egyéni formákat, de az egyéni formáknak is van bizonyos önállóságuk, s az egyén és társadalom állandó kölcsönhatásából újabb és újabb megnyilvánulási formák bontakoznak ki. A kutató az egyedi tényeket regisztrálhatja, az egyes megnyilvánulásokat elemelve bonthatja ki azután a közösség egészéről alkotandó képét. A tények rögzítése hosszadalmas munkával, a helyszínen történik.

A helytörténész számára elsősorban az egyéni, legfeljebb 2–3 további munkatárs bevonásával végzett helyszíni munka lehetőségei a leginkább adóttak. Ennek megfelelően próbálunk néhány gyakorlati szempontot előtérbe állítani.

A kutató helyszíni munkájának első lépése az informátorokkal való kapcsolatteremtés. Ennek fontos része, hogy a kérdezett személyek – természetesen mindegyik a maga műveltségi szintjének megfelelő formában – kezdettől tisztában legyenek a kérdező céljaival, szándékaival és személyével. A kérdezettek köre lehetőleg minél szélesebb kell legyen. Elismerjük, ez nem könnyű, ráadásul ugyancsak időrabló munkát jelent. Mit sem ér azonban az a „helyszíni felvétel”, amelyben egy faluról mindössze 3–4 embertől kapunk adatokat, netán azokat is a máshonnan odakerült értelmiségiektől. A cél a tömeges adatfelvétel, a lehető teljességre törekvés. Következik ebből, hogy olyan személyekkel is szóba kell állni, akik nem mutatnak hajlandóságot rá, holott hosszas kísérletezés után igen fontos információkat nyújthatnak. Az adatszolgáltatóval kialakított őszinte kapcsolat alapfeltétele annak, hogy megbízható adatokat nyujtson, érdemileg ne szépítsen, s lehetőleg ne hallgasson el semmit.

A szociológusok tapasztalatai szerint minden beszélgetést valamilyen konkrét, a kutatást többnyire nem érdeklő kérdéssel kell elindítani, s csak azután lehet általánosabb irányba eltávolodni, esetleg arról is beszélni, hogy ez vagy az a főzési, sütési módszer, gyermeknevelési gyakorlat általános szokás-e, vagy sem. Semmi esetre sem szabad a választ magában foglaló kérdéssel (pl. ugye maguknál az a szokás, hogy...?) kezdeni a beszélgetést. Ugyanide tartozik az a néprajzkutatói tapasztalat is, hogy még a leggyakoribb népszokásokat is csupán roppant hézagosan lehetne fel-

vázolni, ha arra építene a kutató, amit a megkérdezett egy esküvő vagy temetés lefolyásáról elmesél. Ő ugyanis csak a számára fontos mozzanatokot említi, sok mást tudottnak gondol. Ezeket az eseményeket bizony a kutatónak magának kell megfigyelnie, az adatszolgáltatók csak a saját megfigyelés kiegészítésében jutnak szerephez. Elbeszélés alapján csupán végszükségben szabad rekonstrukciót végezni.

A kutató által helyszínen szerzett megfigyelések, információk hitelessége csak abban az esetben biztosítható, ha mind a felvétel, mind annak rögzítése szakszerű körülmények között történik. Ha magnetofonfelvételt készítünk, akkor a szalagra – mint már említettük – pontos adatok kíséretében rögzítsük az információt. Az írásos formánál is ugyan csak a pontosság a fő követelmény. Minden lejegyzett tényt okmányyszerűvé kell tenni, hogy az más kutató számára is hozzáférhető legyen, s főként elégséges támpontot nyújtson az utólagos ellenőrzésre. Semmiképpen se bizzunk emlékezetünkben, hiszen az állandóan szelektál és torzít.

Minden megfigyelést, információt azonnal fel kell jegyezni. A szabályok elvben ugyanazok, mint a cédulázásnál. Lehetőleg egyetlen oldalra írjunk, s csak egyetlen típusú információ szerepeljen egy lapon. Ismételten fel kell azonban írni az adatszolgáltató nevét, életkorát, címét, foglalkozását, a felvétel napját, a kérdező (kutató) nevét. A kutató felelőssége roppant nagy, különösen – igaz, ez a ritkább – amikor nem valaminek a meglétét (pl. 11 családra jut egy nagy és két kisméretű személygépkocsi), hanem a hiányát kell igazolni (pl. hiányzó szokások, ismeretlen babonák stb.). Egy tény, jelenség hiánya esetleg éppen olyan fontos számunkra, mint a meglévők megismerése.

Ez az alapszabály érvényes a hitvilág elemeitől a város-falu gazdasági kapcsolatainak felderítésére utaló minden felvételig. Csak a pontos dátumot, pontos egyedi adatot rögzítő feljegyzés bír forrásértékkel. Alig használható – inkább a szépiró tollára való – pl. az az információ, hogy több asszony megy hetenként autóbusszal a faluból a veszprémi piacra egy-két kosár zöldséget eladni. A kutató cédulájára inkább ez kell kerüljön: „1977. május 12-én az 5,30-as autóbusszal 4 középkorú asszony ment a piacra, egyenként 2–2 db. kb. 5 kilós kosárral; ebből 4 kosár retek, 2 kosár karalábé, 2 kosár földieper. A 6 órás autóbusszal újabb 2 asszony (1 fiatal és 1 idős) indult a piacra 2 kis kosár eperrel és két kosár ujhagymával. Aláírás.” Az első pillanatra fölöslegesnek tűnik ez a körülményesség, hiszen a monográfiába nem kerül be semmiképpen sem az a konkrét adat, amelyik a május 12-i „piaci kapcsolatot” részletezi. De egy-két tucatnyi ilyen adatfelvételtől már megalapozottabban lehet általánosítani. Gondos felvétel esetén megalapozott, használható következtésekre juthatunk, amiből megtudhatjuk pl. hogy 1. milyen korú és nemű személyek járnak eladni a piacra, 2. milyen áruféleségeket visznek eladni, 3. milyen gyakorisággal árulnak a városban. Ha a termelőszövetkezet működésével foglalkozunk, természetesnek tűnik, hogy a piaci szállítások adatsorait részleteiben is gondosan feldolgozzuk. A mezőgazdasági termelésben résztvevő magánosok vagy a tsz-tagok magántermelésének piaci útját előbb magunknak kell „forrássá változtatni”, hogy azután az elemzést elvégezhessük.

Az adatok elemzésének fontos követelménye azok számszerűsítése. Minden kutató rákényszerül arra, hogy túlzottan általános becslési

kategóriákat („nagyon sokszor”, „esetenként”, „többnyire”, „gyakran”, „rendszerint”) használjon. De minden kutató tisztában van azzal, hogy milyen kevés információértéket hordoznak a becslésnek ilyen módszerei. A történész arra kell törekedjen, hogy lehetőleg minél pontosabb adatokat sorakoztasson fel munkájában. Falusi példánál maradván pontosan kell felmérni, hányan, milyen korosztálybeliek (külön férfiak és nők) járnak városba (milyen messzire) dolgozni, s ott milyen munkakörökben tevékenykednek. Hasonlóképpen vizsgálható a templomba járók száma, azok koronkénti és nemek szerinti megoszlása, külön táblázatba szedhető a nagy vallási ünnepek (karácsony, húsvét stb. templomlátogatóinak megoszlása. Ez az egyszerű, de ugyancsak munkaigényes módszer nem helyettesíthető azzal, hogy valakinek a bemondása alapján beérjük egy semmitmondó megállapítással, pl. ezzel: „a faluból egyre többen járnak el dolgozni a közeli textilgyárba”, vagy „az utóbbi években tovább csökkent a templomba járók száma”.

A munkaeszközöktől egészen a népviseletig, népdalig menve szinte minden tapasztalatot, megfigyelést számszerűsíteni kell. A történelmet ugyanis nem annyira egyetlen népdal, vagy egyetlen szerszám érdekli; az elsősorban a néprajzkutató számára fontos. A történésznek az adott szerszámnak, ruhadarabnak, népdalnak a társadalom életében hordozott értelmét, megjelenését, használatának általánossá válását, majd eltűnését kell vizsgálnia, ezért kénytelen annak számszerű elterjedését, variációit a lehető teljességben összesíteni.

Ha olyan tárgyakat, építményeket találunk, vagy olyan jelenségeket észlelünk, amelyek leírásánál többet mond egy kép, nyuljunk bátran a fényképezőgép után. Mint már a forrásoknál jeleztük, itt is dokumentumszerű pontosságra kell törekedni. Egy régi istálló, parasztház, üzemépület vagy gyárcsarnok csak fényképpel együtt mutatható be pontosan, hitelesen. A vázlat viszont kiegészíti ezt. Egy faragott kapu vagy vizimalom esetében a vázlat többet mond el, mint a fénykép, már csak azért is mert a vázlaton a főbb méreteket is rögzíteni lehet és kell is. A fotó és a vázlat fontosságát érzékeltetendő, megemlítjük, hogy a népviselet, (ami alatt mi mindig a hétköznapi viseletét és az ünnepi viseletét egyaránt értjük) leírásánál pl. felbecsülhetetlen segítséget nyújt a fénykép és a rajz.

Az anyaggyűjtésnek rendszeresnek és átgondoltnak kell lennie. Mindenekelőtt alapadatokra van szükség. A kutató azonban nem áll neki például megszámlálni egy falu vagy város lakosságát, hiszen erre – mint láttuk – vannak statisztikai források. De szüksége lehet ezek kiegészítésére. Egy vallási szekta helyének, sajátosságainak megértéséhez megkísérelhetjük az összes érintettek megkeresését – mert nagyon valószínű, hogy néhány nap alatt végigjárhatjuk őket. Tömegjelenségek vizsgálatánál ez az út nehezen járható. Egy 5000 lakosú községben nem kérdezhetünk végig mindenkit iskolai végzettségéről (t. i. a statisztika csak tájékoztató értékkel bír), nem készíthetjük el minden család konyhájának, gazdaságának teljes eszközlétárát. Ezt a nehézséget úgy szokás áthidalni, hogy reprezentatív mérést végzünk: minden tizedik, vagy tizenötödik család adatait állítjuk össze, esetleg minden utcából két-két házat vizsgálunk meg alaposan. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a felmérés bázisát magában a tanulmány végső szövegében is pontosan meg kell jelölnünk.

Az anyag csoportosítását a kutató által felállított munkahipotézis megkönnyíti. Ha például a népi hiedelmek elterjedését vizsgáljuk, kétségtelenül abból a feltevésből kell kiindulnunk, hogy ezek az idősebbek körében erősebben élnek, a fiatalok között viszont alig tapasztalhatók. A tömeges információ azonban lehetővé teszi, hogy az életkor és hiedelem pontosabb összefüggéseit is megállapítsuk, pl. azt, hogy az 50. és 70. életév között hány százaléknál figyelhető meg, s hogy a 70. életév felettiéknél mennyivel erősebbek a hiedelmek. De csoportosítható ez a társadalmi helyzet, a munkamegosztásban elfoglalt hely, iskolai végzettség szerint is. Napjainkra inkább a válaszok tartalma szerinti csoportosítás mond többet: hányán ismerik a hiedelmet, hányan hisznek még benne, hányan nem is hallottak róla. Az anyag csoportosíthatósága miatt ismételten megemlítjük az adatközlésre vonatkozó személyi adatok (életkor, foglalkozás stb.) jegyzésének fontosságát, hiszen csak ezzel együtt lehet az információkat több szempont alapján is csoportosítani, „variálni”. Jobb mindig egy kicsit többet felírni a lapra, mint hónapok múlva szomorkodni azon, hogy a témérdek megkérdezett személy életkorát elfelejtettük feljegyezni a kérdőívre.

A vizsgált terület emberi közösségeinek leírásához az egészségügyi viszonyok elemzése is hozzátartozik. Azért emeljük ki ezt a kérdést, mert helytörténeti irodalmunk gyakori hibája, hogy a szerző beéri egy ujonnan épült orvosi rendelő, orvoslakás elkészülte feletti lelkesedéssel. Feladata azonban ennél jóval több. Vizsgáltnia kell a közművesítés kérdését, a különféle betegségek gyakoriságát, régi betegségek (tüdőbaj, reumafélék, fogbántalmak) továbbélését illetve elhalását, új betegségek (pl. gyomorbetegségek, érendszeri megbetegedések) feltűnését, az alkoholfogyasztás alakulását. Ez a munka elképzelhetetlen a körzeti orvos támogatása nélkül, már csak azért is, mert kevesen ismerik olyan jól az emberek mindennapi életét, mint az egészségüket gondozó orvos.

A hagyományos történetírói metodikához – különösen az új- és legújabb kori kutatások esetén – szervesen társítható szociológiai-néprajzi módszerekből adott „izelítő” végén általában is hangsúlyoznunk kell a rokntudományok szakembereivel való rendszeres konzultáció szinte felmérhetetlen jelentőségét. Néprajzosok, muzeológusok, szociológus kutatócsoportok szakemberei – de a megkérdezendők köre mindig a témától is függ – nagyon sok kitűnő ötletet, tanácsot adhatnak, téveszméket eloszlathatnak, s mint ezt már tapasztalatok mutatják: ily módon az egyéni kutató is véggezhet olyan eredményes munkát, sőt esetenként jobbat is, mint egy kényyszerűen összeálló szerzői kollektíva. Szemlélete, tárgyalásmódja, stílusa ugyanis egységesebb lehet, a megírt mű szerkezete átgondoltabb és zártabb, tehát ökonomikusabb, mondanivalójában lendületesebb és célratörőbb. A rendszeres konzultációt azonban mindig a kutatásokkal egyidőben (tehát nem annak lezárása után) kell folytatni, mert így a felkutatott tényanyag ismét és ismét új ötleteket, új felismeréseket válthat ki a más tudományág szakemberéből is.

Ha a szociológiai és néprajzi vizsgálat modelljének vázlatos ismeretése nyomán az olvasóban netán az a gondolat merülne fel, hogy itt a történeti kutatástól idegen, a jelenből történetietlenül a multa visszakövetkeztető módszert ajánlunk, akkor a helyes felfogás kialakítása céljából a következő kiegészítést kell tennünk:

A példák itt a jelen vizsgálatára vonatkoznak. Maguk a módszerek is elsősorban erre alkalmasak. A jelen megismerésének ezen utakon nyerhető széles körű lehetőségeit kihasználva is viszonylag kevés közvetlen adatot kaphatunk a multtról. Nem is ezt tartjuk a helytörténész számára a módszer fő hasznának. A cél elsősorban az, hogy megismerje azt a bonyolult viszonylatrendszert, amely az emberi közösségek, a társadalom életében kialakul. S miként a jelen vizsgálatánál az emberi közösségek megnyilvánulásait próbáljuk lehetőleg minden – társadalmi szempontból fontos – irányból megközelíteni, ezt a komplex szemléletmódot kell érvényesíteni akkor is, amikor a történeti multnak természetesen csupán töredékét rögzítő régi forrásokat próbáljuk életrekelteni. A jelen viszonyok alapos ismerete megóvja a történetst attól a tévhitől, hogy az esetlegesen fennmaradt forrásokban lévő szegényes adatokat az egykoru viszonyok fő meghatározóinak tekintse, azaz forrásai értékének meghatározását is előmozdítja. Egyfelől tehát azt tudatosítja, hogy milyen kevés kérdésre ad választ a megmaradt forrás, másfelől viszont az egészen jelentéktelennek tűnő források s főleg forrástöredékek értelmezéséhez nyújt segítséget, figyelmeztet arra, hogy egy adott forrás nem csak arra használható, amire közvetlen adatot tartalmaz, hanem közvetett információk egész sora nyerhető még belőle. Összefoglalóan: a jelen részletes megismerésével alakítható ki az a komplex szemléletmód, amely a mult forrásainak valóban sokoldalú, szakszerű vallatását és megszólaltatását teszi lehetővé.

Az alábbiakban a magyarországi gazdaság- és társadalomtörténet néhány fő kérdéskörét tekintjük át, s néhány történeti problémára illetve a velük kapcsolatos módszertani kérdésekre hívjuk fel a helytörténészek figyelmét.

A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS

1848 tavaszán Magyarországon félmillió telkes jobbágy, s háromnegyedmillió zsellér szabadult meg a jobbágyi kötöttségektől. 10 millió hold jobbágyföld vált szabad birtokká. Több százezer zsellér szabadult szántóművelésre alkalmas földek nélkül, ezek zöme a közös legelőkből néki is járó rész feltöréséből remélt 1–2 holdat.

1848 tehát a magyar társadalom szocialista átalakulása előtti évszázadainak történetében olyan nagy jelentőségű politikai és gazdasági, társadalmi fordulópont, hogy a forradalom és szabadságharc viszonylag rövid időszakának teljes forrásfeltárását és történeti feldolgozását helytörténeti szinten is elengedhetlenné teszi.

Az 1848-as forradalom, az áprilisi törvények elindították a jobbágyfelszabadítás folyamatát. A jobbágybirtok átalakulása szabadparaszti kisbirtokká azonban évtizedes, néha több évtizedig elhúzódó pereskedés, egyezkedés után zárult le.

A jobbágyfelszabadítás helyi menetének részletes föltárása mind gazdaság- és társadalom-, mind pedig politikatörténeti szempontból egyaránt szükséges. Abba, hogy miként művelte földjét a felszabadult jobbágy, a piac általános törvényszerűségein, a hagyományok mozdulatlanságra csábító hatásain túl nagymértékben belejátszott az is, hogy milyen korán, s

földjének mekkora részét tekinthette sajátjának, illetve milyen (a földes-urnak adandó) kártérítési összegek előteremtésével kellett számolnia. Szűken értelmezett politikatörténeti szempontból a jobbágyfelszabadítás gyors és könnyű, illetve lassu és keserves végrehajtása a parasztság és a volt nemesség, a parasztság és a kormányzat közötti konfliktusok alakulását befolyásolta, s nagymértékben kihatott a parasztság politikai gondolkodásának alakulására. 1848-at pedig a parasztság helyzetének ismerete nélkül nem lehet kielégítően megérteni.

Az 1848–49-es paraszti osztályharc forrásai egyenlően oszlanak meg. A parasztmozgalmakra elsősorban 1848-ból maradtak fenn tömegesen levéltári források, ősztől kezdve az ország függetlenségének védelméért folyó harc már háttérbe szorítja a jobbágyfelszabadításhoz kapcsolódó konfliktusokat, s a parasztmozgalmak a magyarlakta vidékeken jórészt megszűnnek. A kormányiszervek anyagaiban (az Országos Levéltárban) találhatóak a parasztlak un. tulkapásaira utaló iratok, a munkamegtagadásra, a legeltetési, a határtagosítási konfliktusokra vonatkozó jelentések, rögtönítélő bíróságok jegyzőkönyvei, amennyiben azok nem kerültek vissza a megyékhez, vagy nem semmisültek meg. A helyi szervek irataiból az alispáni anyagokat, a közgyűlési jegyzőkönyveket kell kiemelni, amelyek különféle beadványok, indítványok vitáit tartalmazzák. A helyi anyag több vonatkozásban hiányos. Az egyes vidékeken lezajlott, számottevő konfliktusokat is eredményező földfoglalásokra vonatkozóan azonban kiegészíthető a központi „miniszteri országos ideiglenes bizottmány”, majd a helyébe lépő Belügyminisztérium, illetve az Igazságügyminisztérium urbéri osztálya, az Országos Honvédelmi Bizottmány és a kormánybiztosok (pl. Csányi László) irataiból.

A központi szervek anyaga alapján jelent meg Ember Győző: Iratok az 1848-i magyarországi parasztlakmozgalmak történetéhez (Budapest, 1951. 280 l.) c. forráskiadványa, mely megyék szerinti csoportosításban az egyes községek mozgalmairól szóló iratok lényegi részleteit publikálja. Kiegészítik a forrásokat az 1848–1849-es ujságok, nyomtatványok, kortársak visszaemlékezései.

A történeti feldolgozás két kérdésre feltétlenül választ kell adjon: mitől szabadult meg a jobbágy, továbbá milyen következményei voltak a parasztlak számára a jobbágyfelszabadításnak. A forrásadottságtól függően tisztázni kell azt is, hogy milyen eltérések tapasztalhatók a magyar kormány fennhatósága alatt, illetve az abszolutizmus által végrehajtott jobbágyfelszabadítás részletei, s tendenciája között.

A jobbágyfelszabadítást kimondó törvény – mint ismeretes – számos kérdést nyitva hagyott, s ezeknek a nyitott kérdéseknek a megoldására tett lépéseken részben mérhető a magyar forradalom és az abszolutizmus jobbágyfelszabadítása közötti különbség. A legfontosabb nyitott kérdések a következők voltak:

1. Az urbéres állomány a Mária Terézia korabeli hivatalos jobbágybirtok, vagy a ténylegesen használt föld? Országosan a parasztlak földjének legalább 15%-a volt az un. remanencia. A megyék 1848-ban helyenként ezt is urbéresnek tekintették, az országgyűlés azonban áprilisban még nem (ld. 208. sz. országgyűlési iromány). Deák Ferenc igazságügyminiszter 1848 szeptembe-

ri törvényjavaslata viszont urbéresnek minősíti a maradványföldeket. Meg kell vizsgálni, hogy történt-e jobbágyfelszabadítás e javaslat szellemében.

2. Az irtásföldek zöme nem számított urbéresnek, a magyar kormány azonban hajlott arra, hogy azok jó részét, az 1816 előttiakat urbéresnek tekintse.
3. A földesurral szerződéses viszonyban lévő majorsági zsellérek önmegváltással szabadultak, számukra a legelő és erdőhasználat jelentősége különösen fontos volt. 1848 szeptemberében az állami kárpótlás mellett foglalt állást a képviselőház.
4. Legelőkérdés. Az 1836 után meginduló legelő elkülönítés 5–22 holdat juttatott a parasztnak, s elválasztotta a jobbágy és földesur legelőjét. 1848-ban kérdéses volt, jár-e legelő a parasztnak a maradványföldek után is.
5. A szőlődézsma megváltása a jobbágyfelszabadítás fontos eleme. Miután a paraszti szőlők zöme nem urbéres jellegű hanem ún. közföld, volt legelő stb., nem ment kártérítés nélkül a parasztság tulajdonába. A képviselőház 1848 őszén eltörölte az esedékes szőlődézsma, s a negyedtelkes vagy kisebb parasztbirtok szőlőjéért állami megváltást helyezett kilátásba. A parasztnak 1849-ben is sokfelé megtagadták a szőlődézsma, a földesurak viszont – éppugy mint korábban a szőlő elterjesztéséhez – ragaszkodtak a dézsmahoz, mert az így szerzett bort készpénzért, s többnyire helyben értékesíthették.
6. A királyi haszonvételek: üzlettartás, korcsmajog, malomjog, mézszárszék, szeszfőzés, halászat földesuri monopóliuma biztosította a birtokos számára, hogy a jobbágyok terményszolgáltatásainak, a majorsági birtok termésének tekintélyes részét értékesítse, helyben pénzzé tehesse. A magyar kormány 1848 őszén hajlott arra, hogy ezek a földesuri jogok lényegében paraszti kárpótlás nélkül megszűnjenek.

1848–49 folyamán megfigyelhető tehát egy olyan törekvés, hogy a jobbágyfelszabadítás konkrét végrehajtása során a vitás esetekre az állami kárpótlást terjesszék ki, s ezáltal a volt birtokos és a volt jobbágy között a surlódást lehetőleg csökkentsék. A konkrét történeti vizsgálat feladata tehát annak tisztázása is, hogy az adott terület esetében a jobbágyfelszabadítást végrehajtói milyen formában valósították meg.

1848–49-ben a parasztmozgalmak a teljes paraszti birtok minél kedvezőbb körülmények közötti, tehát állami kárpótlással történő megváltására, régebbi sérelmek orvoslására irányultak. A történeti elemzésnél figyelembe kell venni azt is, hogy milyen mértékben ismerték a parasztnak a törvény részleteit, milyen kószá hírek terjedtek egy-egy vidék lakosai között. Emögött azonban a mélyebben huzódó törekvéseket, szándékokat kell felkutatni: azt, hogy valójában mennyire maradt meg a felszabaduló jobbágyság a volt földesurai által hozott törvények alapján, illetve mennyire tudta annak kereteit kitágítani.^{59/}

A jobbágyszabadságot részleteiben az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot leverő Habsburg abszolútizmus hajtotta végre. Az 1848-as forradalom kényszerű örökségének, az állami adózás, a dinasztiahoz hű nagybirtok érdekeinek, s számos más politikai szempont egyeztetése alapján kiadott 1853. évi urbéri nyílt parancs újra törvényerőre emelte a jobbágyszabadságot. Mintegy 550 000 telkes jobbágy lett urbéri földjének teljes jogú tulajdonosa, s több mint 800 000 házas és házatlan zsellérből 30 000 kapta tulajdonba urbéri földjét. A zsellérek százezrei azonban szántóművelésre alkalmas föld nélkül szabadultak, s a kapott kicsiny földjeikért is megváltást kellett fizetniük. A nyílt parancs (vagy ahogy a kortársak nevezték: urbéri pátens) részletezi az urbéri állományon kívüli – de paraszti kézen lévő – földek megváltásának lehetőségeit, a megváltás formáit: pénzbeli megváltás, ledolgozás, földdrab átengedése a volt földesurnak stb. Nem árt már itt megjegyezni, hogy a szőlődézsma megváltásának kérdését a pátens nem rendezte megnyugtatóan, s ez külön bonyolította a jobbágyszabadság menetét. Az erdő- és legelőelkülönítést a pátens lényegében az 1836 utáni gyakorlatnak, s az 1848-as előírásoknak megfelelően szabályozta; a földesuri és paraszti erdő és legelő elkülönítését kötelezővé tette.

Az össztlakosság háromnegyedét kitevő jobbágyszabadság felszabadsítása, az új birtokviszonyok részletes szabályozása hatalmas munkát jelentett. A nem forradalmi uton történő átalakulás hosszú időre elnyúló, kiterjedt irásos tevékenységet, bírósági eljárásokat eredményezett. Az örökösítés megvalósításának legfontosabb forrását képező, a levéltárakban általában külön őrzött urbéri peranyag egy-egy község (illetve város, uradalom) történetéhez alapvető jelentőséggel bír.

Az urbéri rendezési anyagok gyakorlatilag az 1856-tól felállított urbéri bíróságok iratait tartalmazzák. A volt jobbágy és volt földesur új viszonyát mindenképpen ezen bíróságok előtt kellett tisztázni. E rendkívül értékes forrásanyag azonban nem mindenütt maradt ránk. A császári-királyi urbéri törvényszékek anyaga sokfelé elpusztult, vagy számos helysége nem ad elégséges forrást. A meglévő más anyagok feldolgozása, a földtehermentesítési iratok stb. felhasználása így különös fontással bír.

Az urbérendezési anyag rendszerint iratjegyzékkel kezdődik, majd több-kevesebb rendben következnek a különféle beadványok. A helytörténész számára az erdő és legelőelkülönítés ugyanazon kérdéskörbe tartozik, s összekapcsolódik a tagosítás kérdésével akkor is, ha az ide vonatkozó iratokat különböző helyeken találja meg. S ha jobbágyszabadság, kárpótlás, szőlődézsma megváltás, elkülönítés és tagosítás egy folyamatnak tekinthető, akkor megállapíthatjuk, hogy ennek feldolgozása révén gyakran egy évszázad vagy fél évszázad történetét tekintjük át, s későbbi anyagokkal együtt családok sorsát követhetjük nyomon. Az urbéri peranyagokban a beadványok és fellebbezések, ítéletek mellékleteiként számos 1848 előtti irat is szerepel, mindenképpen a Mária Terézia korabeli urbérendezés időszakából. Az erdei használat, az utak kérdése, a pap járandósága, s számtalan egyéb részlet bevonása egyrészt nehezíti ezen iratok feldolgozását, másrészt viszont váratlanul sokoldalú, szinte minden kérdést érintő megközelítést tesz lehetővé. Még a paraszti osztályharc sokágúságát, különböző formáit is megtalálhatjuk benne: kisebb-nagyobb, soha paraszti kézen nem volt terület-

re vonatkozó igény „bizonyítása”, formailag szabályos ítélettel szemben a császárhoz küldött föllebbezések az „ösi jogok” védelmében, s végül összetüzések a katonasággal, mérnökökkel. A fellebbezések és a védelem összegyűjtött adatai sokszor az 1767 és 1856 közötti birtokviszonyok alakulásának pontos rajzát adják, s az új viszonyokra vonatkozó táblázatokat találhatunk az 1860-as évekből is. Külön megemlítendő, hogy az 1848 nyarán lefolytatott eljárások nyomai ezekben az iratokban fellelhetők. Maga a tagosítás, a legelő teljes elkülönítése nagyon sokáig, sokszor a XX. század elejéig elhúzódott, amikor már természetesen külön urbéri törvényszékek nem voltak, hanem azok jogutódai, a területileg illetékes bíróságok hozták a döntéseket.

Az urbéri perek iratainak könnyebb áttekintése céljából érdemes röviden vázolni az eljárás fontosabb állomásait, lépéseit, s miután 1848 áprilisa előtt a jobbágyföldeknek mintegy 10%-a magánörökmegváltás útján felszabadult, szem előtt kell tartani az 1848 tavaszáig lefolytatott eljárások mechanizmusát is.

A jobbágyfelszabadítás végrehajtásának termelési szempontból központi kérdése a birtokrendezési eljárás volt. Ennek két fő fázisa: a parasztok tulajdonába kerülő föld mennyiségének (és minőségének) tisztázása, illetve a paraszti birtok elkülönítése a földesur tulajdonában maradó földektől.

A jobbágyok kezén lévő ún. urbéres birtokállomány terjedelmének rögzítése (rendbeszedés, szabályozás, azaz regulatio, rectificatio) kapcsolódott az elkülönítéshez (segregatio), amely a legelők, erdők, nádasok közös használatát szüntette meg földesur és jobbágy között, illetve a tagosításhoz, amikor az egymással elkeveredve, szétszórtan elhelyezkedő urbéres és allodiális birtokrészeket külön csoportosítva, összevontan mérték ki a határban. Ezt követte a részletes felosztás.

A jobbágyfelszabadítás törvénybeiktatásának időpontjában már számos községben megtörtént vagy elkezdődött az urbéri rendbeszedés, legelőelkülönítés (az 1836. V. és VI. tc. 1840. VII. tc. alapján), azaz megállapították az urbéres telkek számát, azt, hogy a határbeli haszonvételek jövedelmezősége szempontjából a községet hová sorolták, tehát egy-egy jobbágytelek után hány hold szántót, rétet kell – mint járandóságot – számítani. Az így papíron számított terület összehasonlították a jobbágyok által ténylegesen birtokolt, s urbéresnek tartott földek területével. Ha a parasztok kezén több föld volt mint az Urbárium idején összeirt (s nem pedig a ténylegesen birtokolt) állomány, a fennmaradó részt 1848 előtt elvették, azon új urbéres telkeket létesített a földesur. 1848 után ezeknek a földeknek a birtoklása és tulajdonjoga döntő kérdés lett.

A rendbeszedés előzetes munkálatai után a földesur és a parasztok küldöttei részvételével a becselő bizottság fölmérte a határt, osztályozták a dülöket, minőség és fekvés szerint kategorizálva a földeket. (1100, 1200, 1300 öl jelentett egy osztályozott holdat.) A felmérés és osztályozás eredményeit térképre vitték, külön lajstromokba foglalták. A birtokrendező urbéri pereket 1848-ig a megyei birói és tisztviselőkarból álló bíróság zárta le, az ítéletet azonban jóváhagyásra minden esetben fel kellett terjeszteni a Helytartótanácsához.

1856-ban igazságügyi miniszteri rendelet alapján megyéenként felállították az urbéri bíróságokat, s ekkor kezdődtek meg a nagy tömegű peres eljárások. Hangsúlyozzák, ezzel nem a jobbágyfelszabeditás kezdődött, hanem a parasztság jogi birtokbaiktatása. 1868-ban (XXIX. tc.), 1871-ben (LIII; LIV. tc.), 1888-ban (XXXVI. tc.) s végül 1896-ban (XXY. tc.) újabb törvények születtek, amelyek a függőben maradó kérdések lezárására voltak hivatottak. Az urbéri bíróságok 1856–1861 között működtek, 1861 – től (akárcsak 1848–49-ben) az alispáni bíróság intézte az örökváltság ügyeit, 1872-től aztán végleg a királyi törvényszékek hatáskörébe kerültek a jobbágy felszabeditással kapcsolatos peres ügyek is.

Közvetve az urbéri perek anyagához kapcsolhatók azok a kérvények is, amelyekkel községek és egyesek rögtön a kiegyezés megkötése után a képviselőházat elárasztották, s amelyeket egyszerre tekinthetünk panaszos levélnek, s ítéletek elleni fellebbezésnek is. Ezek az iratok az Országos Levéltár Országgyűlési Irományok, gyűjteményében található (főleg 1867-1869-ből), s részben ilyen adatok található a kiegyezést követő évek parlamenti vitáit tartalmazó Képviselőházi Naplóban is.

Az urbéri anyagok feldolgozása fáradságos munka, de nem olyan nehéz feladat, mint amilyen elriasztónak az irathalmaz első bepillantásra tűnhet. A pátensek, a törvények és az egykoru magyarázó füzetek segítségével ezekből az anyagokból fordulatokban gazdag és rendkívül fontos jogi folyamatot lehet úgy rekonstruálni, hogy ebből kibontakozzék a földjéhez ragaszkodó paraszt és nemes, a „pártatlan” állami tisztviselők egész emberi megnyilvánulása, cselekvése.^{60/}

Az adott vidék története, s egyben az egész történetírásunk számára fontos a jobbágyfelszabeditás helyi iratanyagának pontos, szakszerű feldolgozása. Miután az urbéri perek anyagai a lehető legpontosabb adatokat tartalmazzák, rekonstruálható belőlük a paraszti földek „jogi eredete”. Nem közömbös, hogy az irtványföldek, maradvány földek, erdőrészek milyen mennyiséget tettek ki, milyen arányban maradtak a parasztok kezén, mennyi megváltást kellett fizetni az un. nem-urbéres földekért, s ha valahol „cserére” került sor földesur és paraszt között, akkor ki milyen feltételek mellett kapott, illetve adott át birtoktestet.

A jobbágyfelszabeditás is – mint minden nagy társadalmi-gazdasági változás – bővelkedik ellentmondásokban. Ennek a sorsdöntő mozzanatnak a feltárása a helytörténeti munka egyik központi feladata.

Az urbérrendezési perekkel összefügg, de a kapitalista korszak egészén áthuzódik a tagosítás kérdése. A korábban kialakult nyomásos rendszerben a parasztnak minden dülőben volt szántóföldje, elsősorban ez biztosította számára minden évben a kenyérgabonát. A szétszórtság konzerválódott, s még a XIX. és XX. század fordulóján is évente összesítve tucatnyi napot emésztett fel az egyes parcellák közötti ide-oda járkálás. A tagosítást megnehezítette a parasztnak a saját művelésű darabhoz való irracionális és racionális elemeket egyszerre tartalmazó ragaszkodása. A legeltetési szokások, a föld korlátolt mennyisége ugyancsak akadályozták a birtoktestek összevonását. A legnagyobb akadályt azonban az ujtól való félelem, a tagosítás igazságos vagy igazságtalan végrehajtása körüli aggodalom jelentette. A sok kis parcella egyben azt jelentette, hogy mindenkinek volt hasonló minőségű földje. A parasztok jól tudták, hogy a tagosítás

minőségi változásokkal s ráadásul perköltségekkel jár. Jól érezték azt is, hogy a tagosítás elsősorban nem paraszti, hanem nagybirtokosi érdek. Teljesen új viszonyoknak megfelelő gazdálkodásra átállni sem lelkiileg, sem anyagilag nem érezték elég erősnek magukat. A tagosítások menetére használható legjobb forrás – ha megmaradt – a tagosítás peranyag. Miután a tagosítás nem volt kötelező a parasztek között, nem kell csodálkozni azon, hogy számos helyen tagosítási eljárásra nem került sor. Ott ahol erre sor került, a szakirodalom szerint az „egytagos”, a „fordulós”, vagy a „dülös” tagosítást alkalmazták. Az „egytagos” tagosítás gyakorlatilag a szántók teljes összevonását jelentette, a „fordulós” tagosításnál a faluhatár minden nyomásában kapott egy táblát a birtokos, míg a „dülös” tagosításnál csupán egy-egy dülön belül vonták össze egy darabba a paraszttal ottani parcelláit.

Az egész vizsgált korszakon át, sőt 1945-ig a paraszti birtok szétosztásán a tagosítás nem sokat változtatott. Valamelyest azonban előmozdította a gazdaságosabb üzemvitelt, munkaerőkihasználást, s fékezte a birtokaprózódást. Vizsgálata egy-egy község történetét tehát új aspektussal egészítheti ki.

AZ ÖNÁLLÓ PARASZTBIRTOK VIZSGÁLATA^{61/}

Történetírásunk parasztbirtoknak „a földdel közvetlen kapcsolatban lévő, s paraszti módon élő kisbirtokos földtulajdonosok és bérlők gazdaságát” tekinti, különböző rétegek, az egy-két holdas törpebirtokos nap-számos gazdaságát s a mintegy százholdas, de még parasztmódon élő (tehát a termelésben kétkezi munkát végző, a paraszti világ gondolkodásmódját, értékrendjét követő) vagyonos gazdaságát egyaránt. (Orosz István)

A „parasztbirtok” tehát a kapitalizmus korában is számottevő vagyoni differenciákat takar, akárcsak korábban a jobbágybirtok fogalma.

A meghatározás egyben jelzi, hogy a parasztbirtok vizsgálatának a tulajdonviszonyok, a gazdálkodási és életformabeli sajátosságok, az ezen strukturához kötődő tudati jelenségek szintetikus feltárására kell irányulnia.

A parasztbirtok vizsgálatának kiindulási pontja természetesen a terület tényleges terjedelmének meghatározása. A történeti irodalom a szegényparasztsághoz számítja az 5 holdnál kisebb földterülettel rendelkező gazdaságokat, középparasztsághoz a 15 hold körülieket, a 25 hold felettieket pedig a gazdagparasztsághoz sorolja. A helytörténelem számára a birtokterjedelem azonban csupán kiinduló pont lehet, mert a birtok nagysága egy parasztgazdaság tényleges fejlettségi szintjének meghatározásához önmagában nem elegendő. A birtoknagyság jelentőségét növelheti vagy csökkentheti a földek minősége, az ígásállatok száma, a piacviszonyok hatására kialakult művelési ágak sajátossága (bor és gyümölcs-kultúra, zöldségtermelés, tejgazdálkodás stb.)

A paraszti földbirtokot természetesen a termelés összefolyamatában betöltött funkciójában kívánatos vizsgálni. Szükséges tehát a birtokmegosztás mellett a művelési ágak és módszerek, a munkaviszonyok, a piaci ér-

tékésítési lehetőségek, s ha lehet, a gazdálkodás jövedelmezőségének együttes elemzése (Sándor Pál).

A paraszti gazdálkodás történetének forrásait – mint minden emberi tevékenységét – Irott forrásokra, tárgyi emlékekre, és iratlan szellemi hagyatéokra oszthatjuk.

Az irott forrásokat a kor társadalmi munkamegosztásából következően elsősorban a parasztságon kívüli körökben, a hatóságok munkája, a nagybirtokosok gazdasági hivatalának, a pénzügyintézeteknek stb. tevékenysége során keletkezett iratok alkotják. A parasztság maga általában nem forrástermelő, egy-két iraton, kérelmen túl legfeljebb néhány család őrizte, gyűjtötte generációk során a leveleket, végrendeleteket, egyéb iratokat. Számos parasztember készített feljegyzéseket kalendáriumok szélein, esetleg könyvek utolsó oldalain, később kis noteszekben, iskolafüzetekben, ezek azonban elég ritkán maradtak ránk. A lappangó példányok felkutatása azonban egyáltalán nem reménytelen, s ráadásul elsőrendű feladat.

A leginkább paraszti forrásnak a községi iratokat tekinthetjük, melyek általában a XIX. század első felétől kezdődően maradtak ránk, s a helyi levéltárak külön egységként őrzik. Az egyes levéltárak fondjegyzékei felsorolják mindazon községeket, amelyeknek anyaga egészben vagy részben megmaradt. Ezek az iratok a község birtokviszonyaira (földkönyvek, vagyoneleltárak) más községekkel való kapcsolatokra, közös vállalkozásokra (közös földbérlet, korcsmabérlet stb.) nyújtanak támpontokat, másrészt a községi igazgatás működését, a felettes hatóságokkal való kapcsolatok alakulását tükrözik. A községi iratok tehát a községet mint gazdasági-társadalmi egységet állítják elénk, a községi élet minden területét (adó, közmunka, bérlet, belső gazdálkodás, tagozódás, virilizmus stb.) átfogják. Ki kell emelni a helytörténész számára különösen becses községi állattörzskönyveket, amelyekből az állatállomány alakulását, esetleg a fajták váltakozását ismerhetjük meg.

Az 1848-as forradalmat és a szabadságharcot követő korszakban is jelentős parasztságtörténeti forrás az egyházközségi iratgyűjtemény. Mindenekelőtt az egyházi adózásokhoz kapcsolódó források a fontosak. Megbízható adatokat találunk azonban terméseredményekre, egészségi viszonyokra, az iskolai oktatásra vonatkozóan is. A korábban országosan kötelezővé tett egyháztörténeti krónikát a lelkészek általában rendszeresen vezették, ezek a szorosán vett lelki gondozás kérdésein túl – szerzőtől függően változóan – az anyakönyvi adatokat, az iskola és a templom ügyeit, a hívők szokásait dolgozták fel. A hosszú ideig csupán a lelkészek által vezetett anyakönyvek (más forrásokkal kombinálva) az egyes családok folytonosságára, a népmozgalomra, születésre és halálózásra nyújtanak támpontokat. (Az anyakönyvek természetesen nemcsak a parasztságra, hanem más társadalmi rétegekre is fontosak.)

A polgári jellegű parasztbirtok kialakulásának időszakára a korábbi földesur, vagy a környék más nagybirtokos családjának fönmaradt iratai (percek, szerződések, területi ügyek) közvetett forráscsoportként ugyancsak hasznosíthatók. Ezen túlmenően a régi szövetkezések, pénzügyintézetek, gazdasági egyesületek megyei levéltárakban őrzött iratai egészíthetik ki a gazdasági tevékenységre vonatkozó forrásokat.

Magántulajdonban, többnyire régi házak padlásán is bizton remélhetni töredékes, de esetleg tekintélyes mennyiségű paraszti magán- és hiva-

talos iratokat. Kis falvakban a bíró saját személyi iratai és hivatalos iratai összevegyültek, a mindennapi élethez kapcsolódó feljegyzések egy része látszólag nem is volt hivatalos, megmaradt a bíró családi anyagában. Számos körlevél, reklám- vagy propagandafüzet, a csak saját használatra készített tartozásjegyzék, hivatalos dolgokról tudósító magánlevél, szerződéstervezet, panaszlevél maradt meg magánháznál s keveredett össze az Amerikába vándorolt rokonok, a két világháború frontjain és táborokban hányódó családtagok leveleivel, számlákkal és régi ujságokkal, tankönyvekkel, marhalevelekkel és kidobált imádságoskönyvekkel. Türelmes munkával ezek minden darabja hasznosítható.

A fölöttes hatóságok iratanyagából elsősorban a vármegyék iratait kell megemlíteni. A polgári korszak első negyedszázadában a megyeszervezet – bár sokat megőrzött korábbi vonásaiból – többszöri és jelentős átalakuláson ment át. Következik ebből, hogy iratanyaga is tükrözi ezeket az átalakulásokat. 1848–49-ből téma szerinti elosztásban beadványok, jegyzőkönyvek, sőt néha kormánybiztosok iratai maradtak meg. Az abszolutizmus kezdeti időszakából is aránylag kevés forrás van, jórészt a későbbi selejtezések következtében. A megyefőnöki iratok (1850–1860) eléggé hiányosak, a 4–5 megyét magában foglaló kerületek iratait az Országos Levéltár őrzi. A megyei levéltárakban maradtak fenn abszolutizmus kori szolgabírói iratok. Figyelemmel kell lenni arra, hogy az 1860-as októberi diploma után mintegy visszaállt a korábbi megyerendszer, 1860 után az irányítási módszer visszakanyarodik az abszolutizmus első periódusának gyakorlata irányába. A kiegyezéssel bekövetkező átalakulás az irattermelés szempontjából nem jelentett minőségi változást, viszont az anyagokból ténylegesen több maradt az utókorra. A megye fokozatosan differenciálódó irányító tevékenységét a szaporodó bizottságok, szakigazgatási szervek jelzik, s egyben korszakunkban következik be a központi kormányhatalom helyi szerveinek (adóhivatalok, műszaki hivatalok, csendőrség stb.) teljes kiépítése.

A megyékben működő alsó- és középfoku urbéri törvényszékek iratanyagai képezik a jobbágyfelszabadítás, a kisparaszti földbirtok kialakulásának fő forrását. Az 1848-as forradalom után az urbéri ügyek az alispáni feladatok közé kerültek, az abszolutizmus pedig létrehozta 1856-ban az urbéri bíróságokat, kerületenként a főtörvényszékeket, Bécsben pedig a legfelsőbb urbéri törvényszéket. Általában a főtörvényszékek iratai maradtak ránk. Az urbéri peranyagok – mivel a perek hosszan elhúzódtak, sokféle kérdés szorult tisztázásra – hatalmas iratcsomók, amelyek a feudális és kapitalista korszak állapotainak összevetését teszik lehetővé. A periratok és mellékleteik, az 1853-as urbéri nyílt parancs, a földtehermentesítési nyílt parancs, az egykoru magyarázó és tájékoztató kézikönyvek, a Geringer-féle Népoktatás (1850) és a földtehermentesítési levéltári iratok segítségével egy község, esetleg egy tájegység termelési viszonyainak átalakulását rekonstruálhatjuk.

Az urbéri periratok földbirtokstatisztikai szempontból is megbízhatónak tekintett anyagán túl Sándor Pál agrártörténész főként a szőlőbirtoklás tisztázásához (a szőlők földkönyvei mellett) a levéltárakban hézagosan fennmaradt birtokfelvételi jegyzőkönyveket, az 1850-es években megindult földadókataszteri munkálatok során az adóképesség

felmérését célzó iratokat is bevonta vizsgálódásai körébe. A birtokfelvételi jegyzőkönyvet a tagosítások során készült birtokkönyvek adatainál használhatóbbnak találta, mivel az utóbbiak elsősorban a legelőre és erdőre jogosult egykoru urbéresek birtokviszonyait tartalmazták.

A kataszteri felmérések anyagának forrásként történő felhasználására Szabad György, Sándor Pál és Orosz István hívta fel történészeink figyelmét. A polgári jogegyenlőség és az egységes, általános adózás bevezetése szükségessé tette az adóalap pontos felvételét. 1850-ben vezették be az ideiglenes adóalapot (un. Grundsteuer-Propositorium), mely maga is valamelyest megbízható felmérésre épült. 1856-ban kezdődtek a rendszeres felmérések, melyek még az első világháború idején is folytak. A már felmért területeket 1902-től részben újra fölmérték, mivel a jelentősebb lecsapolások, művelési ág változások számbavétele szükségesnek látszott. A „földadó-ideiglen” alapján jelent meg 1865-ben Budán a „Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövédelme” c. kiadvány, amely Erdély és Horvátország adatait kivéve községenként sorolja a rét, legelő, erdő, szőlő megoszlását, a földből származó tiszta jövedelem forintértékét. Ha a helyi korai „földmérési bizonylat” hiányzik, a „községi felszólamlásokkal” párhuzamosan vizsgálva, ez a kötet jól hasznosítható.

A kataszteri felvételek alapján egy község birtokviszonyairól teljes képet alkothatunk, mivel tartalmazzák mind a község, az egyházközség, a nagybirtokos stb., mind pedig az egyes paraszti tulajdonos, háza és belsőségei, szántója stb. legfőbb adatait, továbbá a meg nem művelt területeket, a közbirtokosságokat. A községhatár hivatalos leírása teljesen megbízható adatokat tartalmaz, a szomszédos községek birói és megbízottjai aláírásukkal és pecsétjeikkel hitelesítették az okmányt. A kataszteri iratokból a birtokrészleti jegyzőkönyvek sorban számozott parcellák (telekkönyvi számok) s egyben a dülők szerint felsorolják a birtokosokat. Az azonos nevűek esetében ragadványnevek, s az utcai házszámok segítenek a megkülönböztetésben. A birtokrészleti jegyzőkönyv és a kataszteri térkép segítségével rögzíthető a birtoktestek fekvése, így a tagosítottság mértéke is meghatározható. Itt azonban figyelniünk kell más községek viszonyaira is, s csupán gondos összehasonlítások után állapíthatjuk meg, hogy mennyire volt „szétszórt” egy-egy paraszt birtoka. Az sem számított ritkaságnak a jobbágyfelszabadítás éveiben, hogy néhány holdas birtok a „Parzellen-Protokolban” 25–30 szám alatt lett bejegyezve.

A dülők szerinti birtokcsoportosítás lehetővé teszi az egyes dülök művelési ág szerinti vizsgálatát, térképre vetítését. Az egykori kataszteri térképek és azok iratai az Országos Levéltárban és az Országos Széchényi Könyvtár térképtárában találhatóak, de nagyrészt fellelhetők a megyei levéltárakban is. Felsorolásuk megtalálható a levéltári térképjegyzékekben.

Az egyes birtokosokra vonatkozó adatok cédulákra történő gyűjtésénél mindig szem előtt tartandó, hogy esetenként külön telekkönyvi részként szerepelhet a férj és a feleség tulajdona, továbbá az is, hogy a községen kívüli tulajdonosról, illetve más községek határában is földdel bírókról természetszerűen csak részadatokat kaphatunk. A birtokrészleti jegyzőkönyv megfelelő adatainak összesítésével rekonstruálható a falu, a határ

egész területének művelési ágak szerinti megoszlása, még akkor is, ha vegyes művelésű (szántó + legelő, szántó + szőlő) birtoktestek a tiszta csoportosítást megnehezítik. Különösen kedvező helyzetet teremt összehasonlítások végzésére, ha megmarad egy község két, egymástól időben távol eső kataszteri földmérési anyaga. Választ kaphat a kutató olyan kérdésre, hogy milyen változás következett be a birtokstruktúrában két felmérés között; milyen folytonosság figyelhető meg több nemzedéken át a családi birtoklásban; milyen mértékben változtak meg az egyes művelési ágak közötti arányok; mennyire haladt előre a tagosítás a két felmérés közötti időszakban. Igen becses forrás – de rendkívül nagy munkát igényel – a telekkönyv. A telekkönyvek és a telekkönyvi iratcsomók mind a tulajdonosváltozásokra, mind pedig a birtok terheire (betáblázott adósság) viszonylag pontos képet nyújtanak. Ezek az abszolútizmus korától meglévő iratok mellékleteikkel (kérelmek, végzések, térképmásolatok, községi adatok) együtt az egyik legértékesebb forrástípust képezik.

Nehezen lehet pontos, sokszor akár hozzávetőleges képet alkotni a zsellérek földbirtoklására. A kiindulási alapot itt is az 1848 előtti állapotokat tartalmazó források jelentik. A forradalom utáni időkből – szerencsés levéltári körülmények között – fennmaradt különféle kimutatásokból, „összehasonlító táblákból”, birtokjegyzékekből, szabályozási tervek-ből kell kiszűrni a zsellér családfőket. Ugyanigy használhatók a földtehermentesítési okiratok, s az un. Combinatoriumok. Leginkább használhatónak tűnik erre a maradványföldek váltságáról készített kimutatás. (Ismeretes, hogy a házas zsellérek legelőhasználati jogaik fejében a jobbágyfelszabadításkor 1/8 telekhez járó legelőilletménynek megfelelő, azaz 3/4 holdtól 4 holdig terjedő legelőjoghoz juthattak.) Kedvezőbb a kutató helyzete olyankor, ha a volt földesur családi levéltára megmaradt, mivel ott részletes adatok találhatóak az urbés, vagy akár a nem urbésnek minősített zsellérek számáról, birtokviszonyáról, felszabadulásuk különös problémáiról.

A zsellérbirtok vizsgálatánál agrártörténetírásunk ujabban arra hívja fel a kutatók figyelmét, hogy fordítsanak különös gondot a tájegységenkénti konkrét elemzésekre, mivel sok esetben nem tartható az a korábban elterjedt nézet, hogy a zsellér lényegében földnélküli agrárproletár. A források komplex felhasználásával kell tehát – községről községre menve – választ adni arra, mennyiben voltak a zsellérek irtvány- és maradványföldek birtokában, mi maradt ebből ténylegesen a kezükben, s főként azt, hogy az egyes zsellérek milyen más kiegészítő foglalkozást üztek, amivel esetleg a volt telkes jobbágyok gazdasági és életviteli szintjét megközelítették, vagy egyedi esetekben azt meghaladták.

A parasztbirtok legujabb kori történetének vizsgálata kiegészíthető, sőt feltétlenül kiegészítendő a szociológia módszereivel gyűjtött adatok segítségével. A napjainkban rohamosan átalakuló falvakban a kutató, mondhatni az utolsó pillanatban végezhet olyan felméréseket, amelyekből nem tulságosan bonyolult eljárással következtetéseket vonhat le az elmúlt fél évszázad életkörülményeire, paraszti gazdálkodására, az agrárképesség művelődésére és magatartásformáira.

Az elmúlt nemzedékek életére természetesen elsősorban nem abból következtethet a történész, hogy mit mesélnek a szülőkről, nagyszülőkről a falu lakói. Ezek a visszaemlékezések csupán színező anyagot jelenthet-

nek, többnyire a jobb megértést segítik elő, de nem helyettesíthetik a forrást.

A mult szociológiai vizsgálata elsősorban a mai életkörülmények részletes elemzésére épül. Azt kell felkutatnunk, ami a multból máig továbbél. Azok a történelmi jelentőségű változások, amelyek 1945-ben, de még inkább 1959–1960 táján, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában bekövetkeztek, teljesen megváltoztatták a vidék külső arculatát s az egész paraszti életformát. A változás évszázados birtokviszonyokat, közösségi – nem kodifikált – jogviszonyokat, paraszti hierarchia formákat söpört el, s ezeknek csupán emlékei, egyes maradványai élnek tovább. Ha a helytörténész 1930-ban vagy 1950-ben állt volna neki az adott agrárvidék egykoru jelenének vizsgálatához, akkor szinte minden érdemi, megalapozott megfigyelés közvetlenül hasznosítható lett volna az évtizedekkel korábbi viszonyok leírásánál. A „hagyományörző falu” akkor még nem csupán legenda, hanem valóság is volt. Százados szokásokat őrizve, kemény – iratlan – szabályok szerint éltek lakói. Tamási Áron írta: „Mint egy balladának, olyan szigorú a formája ennek az életnek. De emberi számítás szerint legalább biztos, megtartó, erős”. A nagy társadalmi, gazdasági átalakulás óta a falu merevsége oldódott, ma sokkal nehezebb a falu életéből annak multbeli életére következtetni. De nem lehetetlen.

A mezőgazdasági nagyüzemek kialakulása és a technikaváltás eredményeként hatalmas mennyiségű hagyományos paraszti termelőeszköz, szerszám maradt a falvak népének udvaraiban. Ezek jelentős részét megőrizték, kisebb részét a ház körül és a háztájiban végzett munka során ma is használják. Egy-egy parasztház teljes eszközlétárának elkészítése számos tanulsággal szolgálhat, ha azok eredetére is gyűjtünk adatokat. Idős emberek egyébként meglehetősen biztonsággal tudják elmondani, hogy egyik-másik eszköz honnan származik (örökölte, vásárolta, készíttette, maga gyártotta), hogyan használták (pl. az egész rokonság használta vetőtőgépét, szőlőprését, vagy bérbeadta), mi volt az előnye, mi volt a hátránya; fontosabb gépnél még azt is, hogy pontosan kinek volt még belőle. A konyhai felszerelési tárgyak (beleértve itt is a használaton kívülieket) leltározása során a régi ételkészítésre, táplálkozási szokásokra, a háztartás egészének működésére kaphatunk tájékoztatást, köztük olyan információkat, amelyekben tovább indulva felfejthetjük a parasztgazdaság és piaci kapcsolatainak egyes szálait, a házikert művelésének egykori szokásait.

A multa való visszatekintéshez a legtöbb adatot természetesen azokban a településekben gyűjthetjük össze, ahol – főként a sajátos természeti körülmények miatt – nem került sor a szövetkezetesítésre, hanem megmaradt a kisparaszti gazdaság. Nem sok ilyen van, de ezek tanulmányozását, vagy legalább megtekintését azoknak is ajánljuk, akiknek vizsgálati területe már nem mutatja a gazdálkodás ilyen formáit. Egy hagyományos kisparaszti gazdaság jobban őrzi a háztartás és a gazdaság összefonódását, a régi munkamódszereket és technikát, az egykoru munkaidőbeosztást, mentalitást, piac és gazdaság kapcsolatát. Szerencsés körülmények között – s ezek megteremtése részben a kutató feladata – egy gazdaság egész leltárát és költségvetését is elkészíthetjük.

A gazdaság leltárának ebben az esetben a következőket kell tartalmaznia: 1. A földbirtokot (szántó, legelő, kaszáló, szőlő, gyümölcsfák) területi nagyságában és művelési megoszlásában; 2. az épületeket (lakóház, istálló, ólak, csürök, présház stb.); 3. az állatokat (ló, tehén, disznó, juh, kecske, szárnyasok, méh stb.); 4. felszerelési tárgyakat, az un. holt leltárt (szekér, eke, borona, vetőgép, daráló, permetező, hordók, ásók, villák stb.). A teljességhez hozzátartoznék a készlet felmérése is (széna, kukorica, zab, krumpli, bor stb.), valamint a gazdaságot terhelő adósságok ismertetése is.

A költségvetés bevétel rovatának két fő pontja van: az eladott termékekből származó pénzbevétel (s itt tanulságos részletezni az egyes tételeket: marhaeladásból, disznóeladásból, borból stb. egyenként mi jött be), valamint a gazdaságban megmaradó termékek (ugyancsak tételelesen rögzített) mennyiségi és folyóáron átszámított értéke. A kiadásokba beleszámítjuk a termelőeszköz, vetőmag, műtrágya, széna stb. vásárlását, a munkabért (ha van), adót, biztosítást, amortizációt. A két oldal (bevétel és kiadás) egyenlege adja a gazdaság éves működésének mérlegét. Az eredményt azonban egybe kell vetni a család fogyasztásának fedezéséhez szükséges piaci vásárlások, szolgáltatások pénzértékével is (élelmiszervásárlás, ruházkodás, tüzelő, világítás, utiköltség, előfizetések stb.), s e kettő együtteséből kapjuk meg egy önállóan gazdálkodó parasztcsalád évi munkájának pénzre átszámított eredményességét.

Minőségileg nem különbözik a fentiekől a leltár illetve költségvetés készítése a termelőszövetkezeti parasztok esetében sem, csupán az új viszonyoknak megfelelően egyes tételek (pl. szántó, legelő, igavonóállat) eltűnnek, mások (rendszeres munkabér, természetbeni juttatás) megjelennek a mérlegben. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy az ilyen mérlegtípusok a szabadversenyos kapitalizmus közigazdasági gyakorlatára épülnek, abszolút számokat adnak és ezzel a teljesség látszatát keltik.

A mi társadalmi rendszerünkben azonban nem tekinthetők teljesen kielégítőnek, mert nem tudják kimutatni a társadalmi juttatásokat (ingyenes iskola, társadalombiztosítás, szubvencionált árak, közszolgáltatások), illetve ezek hatását, nem alkalmasak arra, hogy a család tényleges munkaráfordítását mérjék, jelezzék. Az ipari munkás és a paraszt szövetkezeti munkaidejét, munkavégzését akár kronométerrel is mérhetjük. Ezt azonban a legkisebb parasztgazdaságban sem tudnánk megtenni. A hagyományos parasztgazdaság ugyanis olyan egység, amelyben a termelőtevékenység és a „magánélet” szférája elválaszthatatlanul összekapcsolódik.

A KÖZÖS BIRTOKLÁSI FORMÁK

A jobbágyfelszabadítás kimondása és a parasztok tényleges birtokbaktatása közötti időkből a korábban kialakult gazdálkodási formák éltek tovább. Az urbéri perek lezárulta után is megmaradt azonban sokféle – és rendkívül sokáig – bizonyos közös gazdálkodás. A századvégen még több mint 3 millió hold volt közös birtoklásban. A rét, legelő, erdő használata közös maradhatott, függetlenül attól, hogy esetleg jogilag a legteljesebb mértékben felosztották. Az ilyen „falusi közbirtokosság”, legeltetési társulat azonban nem jelentett annál többet, minthogy a gazdák birtok-

részeik arányában tartottak állatot a közös legelőn, illetve ennek megfelelő arányban vághattak fát. Külön kiadással ez többnyire nem járt, mivel beruházni nem igen kellett; az utjavítás, a kutépités, a vízlevezető árkok ásása főként közös munkával, kézi erővel történt. Az istállózó állattartás fejlődése, a szántók kiterjedése a közös legelőket sorvasztotta. A község, mint testület tulajdonában lévő földek is apadásnak indultak, s ebben a jegyzői, papi, tanítói stb. illetményföldek kimérése is szerepet játszott. Ennek dacára a századfordulón a közbirtokossági és községi legelők az összlegelőterületnek mintegy a felét tették ki. A közös legelőn szigorú rend uralkodott, a község gondoskodott az állatok őrzéséről, s a kialakult rend megszegőit megbírságozta a bíró.

A közbirtokosság legismertebb fajtája természetesen a nemesi eredetű, ún. „nemesi közbirtokosság” volt. Ez a „feudális részvénytársaság” a tulajdonközösség egyik formáját jelentette. Természetesen nemcsak nemesi, hanem „volt urbéres közbirtokosságok” is fennmaradtak: pontosan ugyanolyan formában működtek, mint a nemesiek. Általában a nem intenzív művelést igénylő birtokrészeket a tulajdonosok összevontan, közösen kezelték. Többnyire egy községhez, bár gyakran több helységhez tartozó erdőt, legelőt, illetve ennek haszonvételeit osztatlan állapotban – választott igazgatókra bízva – birtokolták. Szervezete elsősorban szokásjogon alapult, éppen ezért a közbirtokosság fennmaradt levéltári anyaga is igen sok eltérést mutat. Korszakunkban a nemesi közbirtokosságok száma elég gyors ütemben csökken. Már az 1836. évi törvények is lehetővé tették felosztásukat. A paraszti színvonalon gazdálkodó kisnemesek a jobbágyfelszabadítás után hamarosan beolvadtak a parasztság széles tömegébe. Az 1836-tól megindult tagosítási folyamat is természetesen meggyorsult. Ott azonban, ahol a közbirtokosság a 60-as, 70-es éveket túlélte, ott általában hosszú időre gyökeret vert. Igen elterjedt volt a 80-as évekig a községi vagyon és a közbirtokossági vagyon együttes, a községi előljárók általi igazgatása is.

A közbirtokosságokra vonatkozó forrásanyagot a megyei levéltárak általában külön fondként őrzik. Iratanyagaik gyakran töredékesek, de többnyire átnyulnak az 1848 előtti időszakra, s a már említett szokásjog miatt ennek átnézése is szükségesnek látszik. A legelőhasználati táblázatok, az évi számítások általában igen pontosak, vagy legalábbis annak tekinthetők. Ha másra nem, akkor a legeltetett állatok számának és megosztásának tisztázásához ezek a táblázatok is használhatók. A kiadásokat tükröző sokévi számadások átnézése lehetővé teszi a személyzet (felügyelő, pásztor, pusztabíró) illetményeinek megállapítását, s általában az egykoru legelőgazdálkodás vagy erdőgazdálkodás hagyományos formájának rekonstrukcióját. A társtulajdonosokra utaló megjegyzések a differenciálódás vizsgálatához használhatók: az állatok számából, az illetményrész „árendábadásából”, zálogba vételéből értékes következtetések vonhatók le. Vannak közbirtokosságok, amelyek éppen az 50-es években indulnak virágzásnak. Új alapítóokmány készül, igazgatót és jegyzőt választanak, adóügyeket, őrzési ügyeket tárgyalnak közgyűlésen, regálé-jogokat kezelnek. Az utóbbi típusú közbirtokosságok a 80-as években, a volt nemesi italmérési jog, pontosabban előjog állami megváltásával vagy felszámolódnak, vagy átalakulnak a korábban tárgyalt szerényebb erdő-, illetve legelőközbirtokossággá. A regálébevételek számontartása és a tagok közötti szétosztása meg-

szűnik, a közbirtokosság mint jogi személy esetleg megmarad, jelentősége azonban csökken,

A hegyközség ugyancsak a közös birtoklási formák egyik fajtája. Főként a XIX. század végén pusztító filoxéra utáni szőlőrekonstrukció és gyümölcsstelepités időszakában szaporodott számuk. A hegyközség is önkormányzati szerv, közgyűlése választotta a hegybíró, s az őrzés, védekezés közös költségeinek fedezésére hegyközségi járulékot vehetett ki tagjaira, amit az 1894. évi XII. tc. értelmében a községi pótdadóval együtt lehetett behajtani. A XX. század harmincas éveiben újra szabályozták a hegyközségek szervezetét, előírták a direkt termő szőlőfajták felszámolását, a kártevők elleni szakszerű védekezést,

A közös birtoklási formák felkutatása során – különösen a legelőtársulásoknál, hegyközségeknél – okvetlenül igénybe kell venni a kortársak visszaemlékezéseit. Ha még nem történt meg, a visszaemlékezéseket külön is rögzíteni kell.

A KÖZMUNKÁK

Az összefoglaló név a kapitalista korszakban általában azokat az állam, a megye, a város vagy a község, tehát – a magánérőből végzett munkákkal ellentétben – a közület által végzett beruházások keretében, annak megbízásából végzett nagyobb méretű munkálatokat jelölte, amelyek jelentős erők koncentrálásával kisebb vagy nagyobb területek lakosságának gazdasági életét, termelő munkáját, biztonságát előmozdító vagy megkönnyítő létesítményeket hoztak létre. Leggyakoribbak az ut-, a vasut- és a hidépítés, a folyószabályozás illetve a gátépítés. Ennek egyik válfaja volt az inségmunka, amely nyomorenyhítő célzattal, de az ily módon alacsonyan megszabott bérért is mindig nagy számban jelentkező szegénységgel jó üzletet eredményezve elvégeztetett, közületi szervezési és a közvagyon gyarapító munka volt.

Az egyszerűbb közmunkáknál a megye, a város stb. saját rendes költségvetéséből gondoskodott a munka pénzügyi fedezetéről, vállalkozóknak kiadta a megbízást, majd a munka végeztével átvehette a létesítményt. Nagyobb munkák finanszírozása bonyolultabb volt, kölcsönöket is igénybe kellett venni, annak törlesztéséről gondoskodni stb.

A köznyelv számára a közmunka fogalma bizonyos fokig a robotkötelezettség fogalmával kapcsolódik össze, hatósági rendelet alapján végzett ingyenmunkát jelent. Ez az értelmezés abból adódik, hogy a közmunkának valóban volt olyan válfaja, amely a közérdek szolgálatában végzendő kényszerű, mintegy robotmunkát jelölt, amit kötelezőleg rendeltek el, és általában ingyenes volt. Ennek leggyakoribb formája volt az a községi közmunka, melynek során utak és gátak karbantartására, esetleg középítkezéshez – jogszabályokban rögzített feltételek alapján, de a feudalizmus korából megmaradt kényszerítő szokások igénybevételével – a lakosságot kirendelték. A közmunka fentebb leírt kettős értelme világossá teszi hogy a két fogalom tehát különböző, s nem keverhető össze még akkor sem, ha bizonyos közmunkákhoz (főleg közlekedési utak, vasutak, folyámszabályozások építésének nagy földmunkáihoz) az érdekelt közületek ingyenes közmunkát is rendelkezésre bocsátottak.

Az egyszerűbb közmunkák forrásanyaga főként a községi, szolgabiroi és az alispáni iratok között található. Feltárása és a szűkebben értelmezett helytörténetbe való beépítése nem igen okoz gondot. Az egyszerű fenn tartási és alkalmi (pl. árvízi) munkákat meghaladó vállalkozások vizsgálatának kérdése azonban már több nehézséggel jár. A „közmunkák” történetének feltárása az adott terület vizsgálatának ugyancsak szerves részét kell képeznie. Első pillantásra talán kézenfekvőnek tűnik, különösen kisebb terjedelemben tervezett munkák esetében ettől eltekinteni, és csupán a „végeredmény”-t (pl. a folyamszabályozás befejezését, csatornák, gátak, utvonalak elkészültét) rögzíteni. Nem tekinthetünk el azonban legalábbis két tényező vizsgálatától: milyen anyagi és más természeti megterhelést, illetve munkalehetőséget jelentett egy-egy munkálat a lakosság különféle rétegei számára, továbbá milyen természeti-gazdasági változásokat hozott az adott vidék fejlődése szempontjából. A vasutvonal megépítése, a bekötőtűt elkészülte kézenfekvő változásokat jelent. A többé-kevésbé ártéri területen fekvő községek sorsa szempontjából ugyancsak nyilvánvaló a folyószabályozások jelentősége. A kutatás során azonban figyelniük kell a kevésbé látványos, ugyanakkor a gyakran mindmáig kiható változásokra.

„Az ember azt hiszi, hogy büntetlenül beavatkozhat a természetbe. A természet azonban visszaut.” Ez a megállapítás akár módszertani utmutatásnak is tekinthető az ember természetátalakító tevékenysége, s így a közmunkák egy részének elemzéséhez. A nagy változások ui. eltakarják az eredmények árnyoldalait. A lecsapolások, a kisebb csatornázások például sokszor messzemenően kihatottak még az eredetileg számításba sem vett területek talajvízháztartására. Volt ahol a gátépítések után nőtt a talajvíz szintje, volt ahol olyan mértékben csökkent, hogy idővel más természetési módszerek bevezetésére, esetleg más növénykultúrák meghonosítására, megint másutt az állattartás és növénytermesztés új arányainak kialakítására volt szükség. Ebből a szempontból a magyar földrajzkutatás és a különösen színvonalas vízügyi kutatás eredményeit, megállapításait is ajánlatos hasznosítani. Az idevágó szakirodalom rendkívül gazdag anyaga részben a történeti bibliográfiák, részben a nagy könyvtárak (köztük az Országos Műszaki Könyvtár) szakkatalógusai alapján könnyen összeállítható.

A közmunkákra vonatkozó forrásanyag esetében különösen fontos, hogy – a bevezetőben említett alapelvek szerint – a központi és helyi levéltári anyagot egyaránt átnézzük. Az Országos Levéltár anyagából a Közmunka és Közlekedésügyi Minisztérium mutatóit, illetve iratait kell átvizsgálni. Ez a jogutóda ugyanis a Helytartótanács Közlekedésügyi Osztályának, sőt az 1788–1867 között fennállott Országos Építési Igazgatóságának is. A minisztérium felügyeletet gyakorolt a megyei építkezések felett, s maga is építtetett. Az utak egy része – akárcsak az abszolutizmus korában – állami ut volt; közel 40 000 km volt az un. törvényhatósági közút, s voltak még harmadrendű községi utak. A kormány hatáskörének növekedésével, az állami építészeti hivatalok létesítésével a megyék elvesztették a korábbi építési jogkörüket. Az un. államépítészeti hivatalok, mérnöki hivatalok központi irányítása révén a minisztérium iratai sok részkerésre kiterjedhetnek. Az államvasutak ügyein túl a magánvasutak, a hajózás ellenőrzése, a vizimalmok engedélyezése, a vízrendészeti és vízrajzi ügyek mind ide tartoztak. Az ezekhez kapcsolódó kérdések iratai, mint pl.

a kisajátítási anyagok, – a közmunkák költségeivel összefüggő iratok, pl. a számvevőség anyagában – ugyancsak megtalálhatók. Számos kimutatás, tervezet, visszaéléssel összefüggő vizsgálati anyag, mint „helyi” anyag huzódik meg pl. a keveset mondó „Közmunkaügyek” c. iratgyűjteményekben. 1889-től (a minisztériumok átszervezése következtében) a folyam szabályozások ügye átkerül a Földművelésügyi Minisztériumba. A FM mint minden ilyen jellegű munkában érdekelt szerv, hatalmas iratmennyiséget hagyományozott az Országos Levéltárra. Megtalálhatók itt a felügyeleti jog gyakorlása során keletkezett azon iratok is, amelyek a különféle ármentesítő és belvizlevezető társulatok, talajjavítások ügyeivel foglalkoztak. Itt kell megemlítenünk egyrészt a Vizügyi Levéltár és a MÁV Levéltár hatalmas műszaki anyagát (mindkettőről kiadott repertórium van) és az Országos Levéltárban a VITUKI-val közösen a közelmúltban feltárt döntően műszaki térképanyagot, amelyek jegyzékeinek publikálását is nemrégiben megkezdték.

A helyi levéltárakból a munkálatok részleteiről, másrészt a lakosság által végzett közmunka megszervezéséről gyűjtjük az adatokat. A megyei levéltárakban közmunkalajstromok, összeírások már az 1850-es évektől fellelhetők. Ugyanott őrzik a területükön működő „államépítészeti” hivatalok (az abszolutizmus kori építészeti hivatalok 1851-el kezdődő) anyagát is, és a különféle műszaki testületek iratait egészen a felszabadulásig terjedő időszakból. Közmunkaügyekkel persze a megye szinte minden fóruma kapcsolatba került, így mindenünnen bukkanhatnak fel adatok. Éppen ezért a jól átgondolt terv alapján dolgozó kutató más irányú vizsgálódásai során is szem előtt tartja, hogy egyéb fontosabb kérdésekre (így a közmunkára) vonatkozó adatokat külön kutatócédulára is följegyezze. Az építkezések, közmunkák irodalma rendkívül kiterjedt, mégis egy része nehezen hozzáférhető. Az egykorú szaksajtó és hírlapok természetesen sokat foglalkoztak ezekkel a munkálatokkal, de a cikkek felkutatása eléggé időrabló. Az önálló, nyomtatásban megjelent munkák között igen sok az egykorú, s a későbbi irodalomban nem mindig használt röpiratjellegű kiadvány, amelyek felkutatása azonban igen hasznos, hiszen a kortársak által fölvetett, tehát egykorú szempontok egész sorát nyújthatják a kutatónak. Az ilyen gazdaságpolitikainak nevezhető röpiratoknál messzemenő forráskritikára van szükség, hiszen ezekben többnyire gazdaságossági és műszaki érvek rendszerébe burkolva különféle törekvések jelennek meg.

Külön problémát jelent a történésznek a közműhálózat, fontosabb középület, uthálózat, vagy utvonalevezetés kijelölésének értékelése. Itt is többféle nehézséggel kell megküzdeni. Rendkívül egyszerűnek látszik abból kiindulni, hogy az adott létesítmény mennyire felelt meg a kor technikai (részben esztétikai) színvonalának, illetve mennyire felelt meg a későbbi fejlődés követelményeinek. Mindezt azonban ki kell egészíteni olyan szempontokkal, amelyek az utókor számára látszólag közömbösek mint pl. az építetők pénzügyi viszonyai, az építkezés korszakának pénzügyi viszonyai, az ajánlattevők műszaki képessége és versenyképessége közötti különbségek, a munka sürgőssége stb. (A megyei anyagban pl. az építészeti hivatalok irataiban ehhez meglehetősen sok támpontot kaphatunk, hiszen az abszolutizmus korától kezdve egyaránt maradt ránk tervrajzok és költségvetések, javaslatok, javításokra vonatkozó számítások stb.). Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy mind a folyószabályozásban, mind a városi köz-

műépítkezésekben a technikai fejlődés fordulatokat hozott, továbbá az, hogy főként a városokban nem lehetett túl nagy biztonsággal előre tervezni az ipar illetve a népesség növekedését. Végül nehezíti a helyzetet az is, hogy a műszaki tanulmányok többsége természetesen nem érvényesíti a történetiség szempontjait, s a történész egy-egy ilyen tanulmány olvasásánál a korábbi állapotokra utaló néhány értékelő „jelzőbe kénytelen belekapaszkodni.

A feladat tehát az, hogy az összes lehetséges szempont alapos mérlegelése után mind a nagy dicséretet, mind a lebecsülések mellőzésével azt mutassuk ki, hogy mit jelentett egy-egy ilyen létesítmény a maga előnyeivel és esetleges hátrányaival az adott vidék társadalma számára, kihatásai és problémái milyen új feladatok elé állították az anyagi javak termelőit s a termelés megszervezésében és kézbe tartásában érdekelt uralkodó rétegeket.

A nagyobb közmunkák történetének megírása persze nem csupán egy település vagy tájegység történetének feldolgozása keretében jöhet létre. Mint a helytörténet sajátos válfaja, külön tanulmány tárgyát is képezheti akár egy közműhálózat, akár egy közúti és vasúthálózat, akár egy folyam-szabályozás története. Ilyen esetben nagy levéltári és könyvtári anyag feldolgozásával ugyancsak jelentős eredményre juthatunk. Példának említhetnénk a nagy közmunkák jó történész megközelítésére Pogány Mária: Tőkés vállalkozók és kubikus bér munkások a Tisza szabályozásánál a 19. sz. második felében (Bp. 1966. 120 l.) c. feldolgozását. A technikatörténeti vonatkozások, a munkálatok területileg jelentkező gazdasági, társadalmi hatásának elemzésével kibővítve teljes értékű monografikus feldolgozás készítését eredményezik.

A TÖKÉS NAGYBIRTOK

Magyarországon a tőkés nagybirtok a jobbágyfelszabadulás előtti feudális uradalom jogutóda. A nagybirtok léte döntően meghatározta az ország mezőgazdasági termelésének és agrártársadalmának szerkezetét, s 1945-ig jórészt az agrárfejlődés irányát is. E közismert tény egyben jelzi, hogy a nagybirtok történetének vizsgálata is messze túlmutat az adott uradalom határain, bőséges információt és tanulságot nyújt nagyobb tájegységek fejlődésének megértéséhez. Amikor a bevezetőben szerves egységek vizsgálatáról, gazdasági, társadalmi strukturák egészének elemzéséről beszéltünk, akkor az agrártörténet vonatkozásában elsősorban a nagyüzem és kisüzem összekapcsolására, a nagybirtok – kisbirtok – agrárproletár függőségi láncra és ezek messzeható következményeire is gondoltunk.

A kapitalizmus kori nagybirtok történetének központi forrásanyaga a családi levéltár. A nagybirtok levéltára általában hosszú multra tekint vissza, hiszen egy-egy uradalom a feudalizmus korában mintegy állam volt az államban, jelentős személyzettel, tisztségviselőkkel, hajdukkal esetenként saját börtönnel is rendelkezett. Egy ilyen nagy egység megnyitása és ellenőrzése kiterjedt írásbeliséget kívánt, csakugy mint a különféle perek lefolytatása vagy a levelezés stb. A jobbágyfelszabadítás után a helyzet alapvetően megváltozott, az urbéri viszonyok megszűntek,

a személyzet létszáma csökkent, a robotgazdálkodás s a vele járó komplikált adminisztrációs rendszer tovatünt. Az átalakulás azonban (mint azt a jobbágyfelszabeditás és a parasztkérdés vizsgálatánál is látjuk) hosszú éveket, évtizedeket vett igénybe, s ez a levéltári anyagban is tükröződik. A nagybirtokok családi levéltári anyagában lévő gazdasági rendtartások a belső szabályokat, a cselédek élet- és munkarendjének gyakorlatát, előírásait tartalmazzák. A számadási anyagok az eszközfelhasználásról, a bérekről tájékoztatnak, tulajdonképpen könyvelési anyagnak tekinthetők. A tanácskozási jegyzőkönyvek, a tisztii ülési jegyzőkönyvek az uradalom életének igen fontos forrásai, a személyi kérdésektől kezdve a gazdasági teendők főbb irányának meghatározásáig rendkívül változatos témákat világitanak meg. A jogi hivatal (ügyészi hivatal) sem csupán a birtok jogi helyzetével szorosan összefüggő kérdésekkel foglalkozott, hanem itt készültek a különféle bérleti szerződések, munkaszerződések stb. is.

Az új keletü tőkés nagybirtok (pl. Hatvani–Deutsch) iratanyaga ritkán maradt meg úgy mint az un. történelmi családoké. Egyik oka ennek abban keresendő, hogy már eleve nem fektettek nagy súlyt levéltár létesítésére, másrészt ezek az anyagok gyakran kerültek selejtezésre. Ilyen esetben a közvetett forrásokat (bankok, hatóságok iratai) kell fokozottan igénybe venni. A századfordulón a bankok kezében már amúgy is tekintélyes mennyiségü birtok halmozódott fel, azok kezeléséről ugyancsak a bankok irattárában maradtak feljegyzések.

A nagybirtok történetéhez jól használható nyomtatott források közül az abszolutizmus és a dualizmus időszakára kiemelnénk a Gazdasági Lapok-at és a Falusi Gazdát. Mindkettő tartalmaz uradalomismertetések, többnyire megbízhatónak tűnő leírásokat. Az OMGE kezdeményezésére korán megkezdődött az un. Jóságismertetés c. sorozat kiadása, amelynek keretében a fontosabbnak tartott, vagy esetleg mintául ajánlott mezőgazdasági nagyüzemeket irták le (pl. I. A mágocsi uradalom, Pest 1860; III. A kisjenői uradalom, Pest 1864). Ezen tulmenően a Gazdasági Mérnök, a Köztelek és más folyóiratok áttekintése is szükséges. A mezőgazdasági szaklapok kutatásánál – mint már másutt is jeleztük – ugyancsak tervszerűen kell eljárni, a nem szorosan az adott pillanatban vizsgált kérdésekre vonatkozó információkat is ki kell írni külön cédulákra. A XIX. század végétől a 100 holdon felüli üzemekre a gazdacimtár adatai is rendelkezésünkre állnak, s ez a statisztikai adatgyűjtés eredményeinek jobb felhasználását teszi lehetővé.

A nagybirtok történetének megírásánál lehet a legtöbb remény arra, hogy a források – a megyei anyaggal együtt – elégséges támpontot nyújtsanak az 1848–49-ben végbement változások és események rekonstrukciójához. A sorsdöntő márciusi napoktól kezdve elemezni kell a paraszti szolgáltatások alakulását; milyen mértékben és meddig teljesítették a feudális korszakban kialakult kötelezettségeket. Megfigyelhető az is, hogy milyen lépések történtek a jobbágyfelszabeditás formai végrehajtására, s milyen nézetek alakultak ki az egyes konkrét kérdésekben. A családi levéltár anyagán tul itt kell felhasználni az Országos Levéltár 1848–49-es belügyi és igazságügyminiszteri anyagát, a megyei közgyűlések, alispánok anyagát stb.

1848–49 történetének vizsgálatánál gondot kell fordítani arra, hogy a lehetőségig teljesen feltárjuk a különböző szakaszok eseményeit. A nyári és a kora őszi parasztmozgalmak méretét, céljait, ideológiai színvonalát a megyei jelentésekből, a sajtóból, a családi levéltárban található jelentésekből állíthatjuk össze, amelyek különböző fogalmazásban és színvonalon panaszozzák a parasztok „tulkapásait”. Az ideiglenes osztrák megszállás időszaka ugyancsak tanulságos lehet a parasztság hangulatának, a birtokosok magatartásának megismerése szempontjából. Itt a vizsgálat mind a politikai (Habsburg-pártiság, megalkuvás, forradalmiság), mind a gazdasági (szolgáltatások kérdése, regálék) aspektusokat magába kell hogy foglalja. A honvédseregek megjelenése, a magyar közigazgatás visszatérése ismét új helyzetet teremtett. A változás megint a szolgáltatások, tartozások behajtásán illetve elmaradásán mérhető, ezért is-szükséges tehát, hogy 1848–49-re a lehető legrészletesebben rekonstruálja a szerző a nagybirtok és környéke életét.

Az 1849 után következő időszak központi kérdése a jobbágyfelszabadítás lezárása, a nagybirtok áttérése a feudális gazdálkodásról a tőkés gazdálkodásra. Az uradalmak esetében ennek leírásához a reformkor anyagát is ismerni kell, hiszen már 1832 után számos olyan lépésre (mint pl. legelőelkülönítés) kerül sor, amelynek közvetlen kapcsolódása van a felszabadításhoz. Az urbéri per mint forrás egyes községek esetében kevésbé színes képet ad, mint a nagybirtok esetén. Az egyes községek iratanyagában kevés idevágó irat található, a bírósági anyag pedig sokszor átgondolt, ravaszkodó irományok gyűjteménye. A nagybirtok saját anyaga azonban rengeteget elárul; a különböző községekkel, egyedekkel szemben követett taktika változásait, a mögötte meghuzódó szándékokat jobban nyomom követhetjük ebből. A parasztság számára „sorsdöntő urbéri minősítés” (tehát az irtvány-, a maradvány-, a szőlő és a majorsági zsellérföld kivételével jobbágykézen lévő birtok) körül folyó harc, amelynek lényege a parasztok tulajdonába váltság nélkül kerülő föld minimumának meghatározása volt, a parasztság tudati viszonyaira, a földesur és a jobbágy közötti teljes szakadás tudati tükröződésére, az ellentétes eredetű osztálybeliek pillanatnyi erőviszonyára nyújt tájékoztatást.

A nagybirtok területének általában tekintélyes részét tette ki az erdő. A jobbágyfelszabadítást megelőző évtizedek során a parasztság – akár csak az előző századokban – hatalmas földterületeket tett művelhetővé, kiirtotta az erdőt, átváltoztatta elsőrendű szántóvá. A jobbágyfelszabadítás során az ilyen irtványok nagyobb része jogilag a földesurat illette, azzal a megszorítással, hogy az irtásért fizetni tartozik, azaz „visszaválthatja” a földeket. Sopron megyében pl. az Esterházyak 17 000 kat. h. urasági szántójából 8. 000 kat. h. (azaz 47%), a Széchenyiek szántóinak pedig kb. 70%-a a jobbágyoktól visszavett irtásföld volt. (Soós Imre adatai.) Láthatjuk tehát, hogy az un. maradványföldek mellett az irtványoknak milyen, nagy jelentősége volt mind a parasztság mind a nagybirtok számára. Az urbéri viszonyok megszüntetésének elemzésénél ezért szükség van arra, hogy a lehető legpontosabban táblázatokba, adatsorokba szedjük a különféle jogállású földeket, tisztázzuk a megváltási költségeket.

Nagy hangsúlyt fektetnénk a megváltási feltételek, egyezségek és a korábbi tényleges állapotok s különösképpen a cseremegállapodások tisztázására. Soós Imre már említett Sopron megyei vizsgálatában jelzi, hogy az uradalom holdanként 3 forintot fizetett az irtványföld „visszaváltásaként” a parasztnak, ugyanakkor, amikor a maradványföldért holdanként 24 Ft-ot kapott a paraszttól. Szabad György hívja fel a figyelmet például arra, hogy a papiron esetleg a parasztnak kedvező megállapodások milyen problémákat takarnak: néhány hold maradványföld „ingyenes” átengedéséért, néhol kevés leelőért a parasztnak lemondanak erdőhasználati jogokról, vagy pedig a teljes szántóhoz való ragaszkodás jegyében átengedik a nagybirtoknak leelőjüket, ami viszont évtizedekre súlyosan visszaveti az állattenyésztést. Mind a nagyüzemi, mind pedig a parasztbirtok számára fontos volt, hogy milyen mértékben hasítanak ki leelőt a nagybirtoknak ott, ahol eddig az nem is leelőtett.

Ugyancsak évtizedekig tartott a szőlődézsma megváltása körüli harc. Miután ezt a kérdést 1848-ban nem zárták le törvénnyel, különösen fontos annak vizsgálata, hogy milyen mértékben sikerült a dézsmát a továbbiakban is behajtani, milyen lépések történtek a megváltás egyezség útján történő rendezésére 1868-ig, az új törvény (XXIX. tc.) születéséig.

A nagybirtok és a parasztnak közötti viszony újrendezésének egyik legsúlyosabb kérdése a zsellérprobléma. A teljes jobbágy és az uradalom a jobbágyfelszabadítással formálisan teljesen különváltak egymástól, s ha alacsony szinten is, de a volt telkesek meg tudtak állni a saját lábukon. Nem ez volt azonban a helyzet a zsellérek tekintélyes részénél. A földesuri saját kezelésű tőkés birtok kialakulása (a zsellér szempontjából ezen a nagybani bérbeadás nem változtatott) azt a változást hozta, hogy a birtok robot helyett a konvenciók cselédség munkájával végeztette a művelést, a különféle uton gazdaságilag hozzákötött „szabad parasztnak” dolgozó üzemi részben felszívta a zselléreket. Egy részük teljesen átalakult uradalmi cseléddé, más részük napszámos munkát végzett több-kevesebb időben.

A jobbágyfelszabadítás vizsgálatánál tehát tisztázni kell az átalakulással járó mozzanatok bonyolult rendszerét: területi változások, művelési eltolódások, az új pénzvviszonyok, munkaerőhelyzet, piaci lehetőségek összefüggése. Hosszu folyamatot, általában a reformkortól a századvégig tartó párharcot kell végigkísérni.

A birtokrendezések lezárulta után a kutatást két irányban folytathatjuk. A nagybirtok a saját kezelésű földjei mellett tekintélyes területeket adott bérbé.

A jobbágyfelszabadítás a nagyüzem számára is rengeteg megoldandó feladatot teremtett. Egy évszázadok során kialakult gazdasági mechanizmust kellett néhány év leforgása alatt teljesen átalakítani, új üzemszervezetet teremteni. Kívánatos, hogy a földtehermentesítés kérdésének is megfelelő figyelmet szenteljünk. A volt földesurakról a megváltási összegek részletekben és akadozva folytak be. A magyarországi hitelviszonyok 1849 után egyáltalán nem voltak kedvezőek a nagy mezőgazdasági befektetések számára. Nem csupán a középbirtokos, hanem a nagybirtokos is gyakran kénytelen volt tőkehiány miatt földjének egy részét bérbé adni. A helytörténeti kutatásban választ kell adni arra, hogy a bérbélek milyen faj-

tái terjedtek el, kik voltak a bérlők, milyenek voltak a bérleti feltételek s végül, hogy mennyire volt jövedelmező az uradalom és a bérlő számára ez a gazdálkodási forma. A bérlőkre vonatkozó adatok leginkább az uradalom levéltárából származhatnak, a bérlők saját iratanyaga általában nem maradt meg, eltekintve olyan esettől, amikor pl. arisztokrata a bérlő, s egyéb irataival együtt ezek is megmaradtak, vagy egy község mint testület vesz bérbe nagyobb földterületet. Mindenképpen fontos azonban ennek az új, teljesen kapitalista alapokon álló rétegnek – éppen újdonsága miatt – részletesebb, személyekig menő bemutatása. A bérleti birtok üzletmenetére, a bérlő anyagi viszonyaira vonatkozó adatok – a már említett forráshiányok miatt – fokozott jelentőséggel bírnak. Ugyancsak fontos annak tisztázása, hogy a nagybérlő milyen mértékben, s természetesen milyen feltételek mellett adta tovább az általa bérelt földet parasztnak.

A házi kezelésben maradt birtok iratanyaga megmutatja, hogy mi volt a legfontosabb termelőtevékenység. A kutatómunka során egyrészt a szorosán vett üzletvitelt, a termelés szervezetét, a mennyiségi változásokat és a termelés szerkezetének átalakulását kell feltárni. Az erdőgazdaság, mészégetés, szeszfőzde, nádtermelés stb. vizsgálata – kellő iratanyag alapján – lényegében ugyanugy történik, mint a tőkés ipari vállalatok esetében. Nagyobb gond azonban a nagyüzem szorosán vett mezőgazdasági termelésének rekonstrukciója. Azért, mert a nagybirtokon alkalmazott munkaerőnek csupán egy részét adta a szorosán vett cselédség, tekintélyes részben a tőkés bérmunka sajátos, főként a kelet-európai mezőgazdaságban kialakult formái biztosították a termelés menetét. A nádaratáshoz, favágáshoz és fahordáshoz hosszú időn át igénybe vették a környező parasztság munkáját is. Csakhogy az esetek nagy részében ez nem a bérmunka tiszta formája volt, hanem „ledolgozás”, ti. valamilyen földdarab bérletéért vagy az urbéri per alapján járó váltságdíj fejében a parasztok meghatározott időmennyiség vagy munkamennyiség teljesítésére kötelezték magukat. A jobbágyfelszabadítás során a parasztságtól „joggal” vagy „jogtalanul” elvett földek, használati jogok, a váltságdíj egy részének a gyakorlatilag fizetéképtelen parasztságra történő közvetlen áthárítása biztosították a nagybirtok számára a gazdálkodás átállásának hosszú éveire az olcsó s főként biztos munkaerőt. Látszólag olyan ez, mintha a feudalizmus élne tovább, hiszen a részes művelés, ledolgozás nem új találmányok. A helytörténészek azonban elsősorban nem azt kell ebben keresnie, hogy mi a régi, hanem azt, hogy mi az új. A forma valóban a feudalizmusból öröklődött, a tartalom azonban tőkés: a termelő elszakadt a termelőeszközöktől, végső fokon mint bérmunkás dolgozik egy tőkés profitszerzési rendszerben üzemelő gazdaság számára; termelőerejének mindennapi reprodukcióját nem csupán pénzben, hanem sokszor áttételes formában juttatott bérből (földdarab, termés, rész) biztosítja.

A nagybirtok és a parasztság szoros összefonódása tehát szükségesé teszi, hogy ezt a bonyolult viszonyt mind a paraszti oldalról, mind pedig a nagyüzem szempontjából elemezzük. A nagybirtok ilyen gazdaság- és társadalomtörténeti analizisét végezte el Szabad György: A tatai és gesztesi Esterházy-urada lom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra (Budapest, 1957. 592 l.) c. munkájában. Könyvét a forrásfeldolgozás mintaszerűségéért és a levonható következtetések korlátainak mindenkori jelzéséért is nem csupán a nagybirtok.

hanem a reformkorral kezdődő falusi és kisvárosi agrárfejlődés iránt érdeklődő helytörténész számára is módszertani utmutatásul ajánljuk.

A nagybirtok történetében követhető talán legjobban a gazdasági és társadalmi jelenségek valamint a politikai élet eseményeinek összefonódása. A felszabaduláskor és az azt követő egy-két esztendőben rengeteg levéltári anyag pusztult el a volt nagybirtokok székhelyein, a megmaradt iratok azonban még így is igen sok értékes adatot nyújtanak a kutatóknak, s azt mindenképpen fel kell használni, még akkor is, ha első betekintésre nem látszik sokatmondónak. Az újabb kutatások alapján megállapítható, hogy a nagybirtok a jobbágyfelszabadítással járó átalakulástól a nagybirtokrendszer összeomlásáig, tehát 1945-ig hallatlan folyamatosságot, üzemszerkezete pedig meglepően organikus fejlődést mutat. Az 1918–19-es forradalmak megrázkódtatásait gyorsan kiheverte, az 1918 novemberére előtt kulcsszerepet játszó arisztokraták 1919 augusztusától gyorsan visszazereztek közigazgatási és politikai befolyásukat is. S mint üzem, a nagybirtok változatlanul őrizte a magyar gazdasági életben betöltött kiváltságos helyét. Az említettekől is következik a módszertani alapelv, hogy a jobbágyfelszabadítás utáni nagybirtok kutatása során a kapitalista korszak egészét, tehát az 1945-ig terjedő időszakot kell elemezni, s a periódushatárokat az üzemszerkezet változásai, a birtokterjedés változásai és az országos politikatörténet eseményeinek együttes figyelembevételével kell meghatározni.

A nagybirtok vizsgálatánál a haszonbérelőket és a haszonbérletek különböző formáit (tőkés és paraszti bérlet, társasbérlet) már csak azért is elemezni kell, mert a nagybirtok bevételeinek jelentős része származott belőlük. A bérleti díjak összegét a korábbi birtoktörténeti munkákban megadott értékekkel egybevetve a vizsgált nagybirtok újabb sajátosságaira nyerhetünk adatokat.

A részes művelés végső fokon a bérlet egyik fajtája, amelyben általában a földet hol bevetve, hol vetetlenül kapja a paraszt, s a termék felét, vagy még nagyobb részét kapja betakarítás után a föld tulajdonosa. A XIX. században ez a forma elterjedtebb, a XX. században részaránya csökken. A szakirodalomból tudjuk, hogy főként a munkaigényesebb termékeknel alkalmazta szívesen a beruházások költségeit kerülni, vagy későbbre kitolni igyekvő nagybirtokos. A piacgazdálkodás és a ledolgozási rendszer hosszú időn át jól megférte egymással, s a kutató feladata az, hogy ennek háttérbe szorulását és az árutermelés rendjébe való egyidejű beilleszkedését nyomon kövesse.

A nagybirtokon dolgozó cselédek életével a szociográfia, a szépirodalom már sokat foglalkozott. Ezek a művek (pl. Illyés Gyula: Puszták népe) segíthetnek a cselédsors, az életmód megértésében, de nem pótolhatják a beható vizsgálatot. Minden nagybirtoknak megvolt a maga sajátos viszonya a cselédekhez, s éppen a sokféleség feltárása a helytörténész egyik feladata. A nagybirtok iratai között a kimutatásoktól a büntetéspénzekig sokféle adatot találunk erre.

A nagybirtok esetében mód nyílik arra, hogy elemezzük, illetve, hogy a XIX. század második felétől 1945-ig kövessük nyomon az egyes termelési ágazatok változásait, a gépesítés fejlődését, az állattenyésztés alakulását, a takarmányozást, a trágya- és műtrágyafelhasználást, a vetéstechnika fejlődését, a termésátlagok alakulását. Az állattenyésztés és

a szántóföldi művelés új arányai kialakulásánál aligha szükséges hangsúlyozni, hogy nem elégedhetünk meg az állatok számának vizsgálatával, hanem figyelni kell a fajtaváltás folyamatát is. A számszerű visszaesés (pl. a századfordulón) gyakran takarja azt a tényt, hogy új, értékesebb állatfajták meghonosítására került sor.

Sokkal hálásabb a nagybirtok beruházásainak vizsgálata. Az épületek felhuzására, gépek, tenyészállatok vásárlására rengeteg adat utal, s ezek jól jelzik, hogyan tért át a birtok a feudális robotgazdálkodásról a polgári nagyüzemmé válás útjára, majd hogyan fonódott össze szervesen a tőkés gyáriparral (pl. az ún. ipari növények térhódításával). A nagybirtok beruházásainál már zömmel a kapitalista üzleti szempontok domináltak és racionális üzemszervezési szempontok érvényesültek. Nagy üzletet is jelentett pl. egy színvonalas tenyészistálló fenntartása, mert a versenydíjakon, a fedezési díjakon a lovak és kivált a nagymenő lovak és utódaik adásvételén rengeteget lehetett keresni. Persze felhívjuk a figyelmet arra is, hogy nem minden esetben és nem csupán racionális szempontok vezették a dúsgazdag arisztokráciát, a birtokos osztályok legvagyonosabbjait. A XIX. század 60-as és 70-es éveiben a drága pénzen épült, előkelő márványistálló az ugyancsak vagyont értő diszménes számára például, inkább a birtokos rangjának csillogtatásához, s nem a fajtajavitáshoz volt szükséges. Ismert példa, hogy a századfordulón a gépi aratás már olcsóbb volt, s mégis kitartottak a kézi aratás mellett, mivel az aratási munkalehetőség felkinálásával mindenféle egyéb munka végzésére is rászoríthatták a parasztokat. Itt tehát a rentabilitás közvetett érvényesülésével van dolgunk.

A nagybirtok épületek emelése, állatok, gépek vásárlása mellett talajjavítást is végzett, csatornázott, öntözött, mezei vasutat készített, feldolgozó üzemeket létesített, teherautót vásárolt stb. A földbirtok értékének, az állomány egészének pénzben kifejezett értékéből az évi jövedelem százalékos arányának felvázolására is kísérletet tehetünk.

A kapitalizálódás első nagy szakaszára az „infrastruktúra” fejlesztése, az állóeszköz növekedése jellemző. (A Tóth Tibor által vizsgált mernyei uradalomban pl. 1875 és 1914 között az értékesítés külső feltételeihez szükséges építkezések stb. 91%-kal nőttek, s ezek lényegében nem termelésbővítő hatásúak) de az önköltséget tetemesen növelték.)^{62/} A századvégi részleges agráröllő (ti. romlik az ipari és mezőgazdasági áruk cserearánya) hatására tért hódít a termékek elsődleges házi üzemi feldolgozása. A beruházások hatékonyságának vizsgálata egyben választ adhat arra is, hogyan keresték a továbbhaladás útját a nagybirtok sorsának intézői: a meglévő viszonyok konzerválásával, az olcsó paraszti munka régimódi tömeges alkalmazásával, vagy pedig a gazdálkodás korszerűbb formáinak fokozatos előtérbe állításával.

A SZÖVETKEZETEK

A kapitalizmus kori szövetkezetek termelők, tőkepénzesek, kereskedők különféle haszonszerzési célból alakított, a piaci gazdálkodás üzleti szabályai szerint működő társulásai voltak. A szövetkezetek számos faj-

tájával találkozik a kutató vizsgálódásai során: leggyakrabban az értékesítő, a fogyasztási, a beszerzési, és a hitelszövetkezetek iratai adnak történetileg is fontos információkat. A szövetkezetek sokfélesége ellenére működési elvük azonos; a tagok korlátolt felelősséggel, meghatározott összeg (un. üzletrész) befizetésével biztosítják az üzletmenet alapfeltételeit, s részesednek a haszonból.

A szövetkezetek Magyarországon a XIX. sz. végén, a 80-as évektől terjedtek el, alapításukban a nagybirtokosok egy része is részt vett. Az alapítók abból indultak ki, hogy a mezőgazdaság, s különösen a kisparaszti gazdaság a modern kapitalizmus követelményeihez képest, különösen a gyáriparhoz képest szervezetlen, nem képes kihasználni kellően a konjunktúra, s általában a kereslet növekedése által felbukkanó lehetőségeket. A „szövetkezeti mozgalom” egykori irányítói (mint pl. Károlyi Sándor gróf) ujkonzervatív, szabadverseny-ellenes propagandát hangoztattak, megpróbálták kihasználni a szegényparaszti rétegek ösztönös antikapitalizmusát is. Az agrárius törekvések szolgálatában a szövetkezetek természetesen sokat átvettek azok retrográd antikapitalista ideológiájából is. Mindazonáltal tevékenységük az értékesítés (gyakran a szolid raktározás elnevezés is értékesítést takar) fogyasztási és hitelszövetkezeti uton történő szervezése révén a tőkés piacgazdálkodást fejlesztette, mondhatnánk, a kapitalizmus érdekeit szolgálta. A tőkés piacnak ti. nem az az érdeke, hogy a „kisgazda” „rosszul” értékesítse áruit, hanem az, hogy rendszeresen értékesítsen. Nem az a piacgazdálkodás lényege, hogy az ipar termékeit drágán (de csak alkalmanként) juttassa a parasztnak, hanem az, hogy rendszeres eladásra és vásárlásra kényszerítse őket. S ebben jelentős szerep juthat a szövetkezeteknek.

A fentiekből adódik a módszertani következtetés, hogy a szövetkezetekre vonatkozó egykorú irodalom, különösen a sajtó és a röpiratok felhasználásánál állandóan szem előtt tartandó, hogy az egyes szövetkezetek működésével össze nem függő különböző egykorú politikai vádaskodások a kutatót lehetőleg ne dezorientálják. Ugyancsak az eddig elmondottakból következik, hogy egy-egy szövetkezet történetét nemigen lehet megírni egy másik szövetkezet történetének egyszerű analógiájára. Ha a lényeg mindent azonos is volt, más és más vezetőséggel, gazdálkodásmóddal, üzletkörülménnyel kell számolnunk. Különösen nagy különbségek vannak az országos szövetkezetek központi szervei és a helyi szervek között. (Ld. pl. a „Hangya” csatát.)

A szövetkezeti mozgalomról elég tekintélyes kortárs irodalom található a közkönyvtárakban. Az utóbbi időkből megjelent munkák közül megemlítjük Szilágyi László: *A mezőgazdasági szövetkezeti értékesítés Magyarországon a felszabadulás előtt, I. 1867–1918.* (Bp. 1961.) c. könyvét.

Kevésbé kedvező a helyzet a levéltári források tekintetében. A hitelszövetkezetek (rendkívül változatos nevek alatt: hitelegyesület, segélyegyesület, népbank stb.) pl. többnyire későn, községenként alakultak, kevés iratuk maradt meg. (Ezeket a megyei levéltárak őrzik, a fondjegyzékek külön-külön sorolják fel az egyes szövetkezetek iratanyagát.) Leginkább a jegyzőkönyvek, belépési nyilatkozatok, kölcsönmegszavazási jegyzőkönyvek, előlegek könyve maradt ránk. Igen hasznos a levelezés, a tagnévsor s különösen a mérlegiratok állaga.

A szövetkezet saját iratanyagán kívül számolhatunk a törvényszékek cégirataival, még inkább a megyei levéltárakban őrzött főszolgabírói anyaggal és a főispáni elnöki iratokkal. Nehezebben feltárható, de szükség esetén érdemes próbálkozni azon intézmények (bankok, vállalatok) irataival, amelyek a vizsgált szövetkezettel kapcsolatban állottak. Az Országos Levéltárból a Földművelésügyi Minisztérium anyaga érdemel különösebb figyelmet a szövetkezetek történetének vizsgálatához. Az Országos Levéltár őrzi a legfontosabb szövetkezetek (mint pl. OKH, Hangya) központi iratanyagát, ezek ugyancsak hasznos forrásként használhatók más szövetkezetek vizsgálatához.

A felszabadulás utáni korszak (fogyasztási és értékesítési szövetkezetek) kedvezőbb forrásadottságai főként az 1950-es és 1960-as évek sokrétű feltárását teszik lehetővé. A felszabadulást közvetlenül követő időkből jól használható a megyei levéltárakban található Nemzeti Bizottság iratanyag.

A komolyabb igényű történeti feldolgozás nem érheti be azzal, hogy megrajzolja a szövetkezetnek, csupán mint intézménynek a múltját. A szövetkezetei az adott vidék gazdasági életének szerves részeként kell elemezni, föl kell tárni a szervezkedés konkrét feltételeit és indítékait, s végül hatását a paraszti termelési struktúra további fejlődésére. Mikként a dunántúli tejgazdaságokról készült mintaszerű tanulmányban is láthatjuk: a főváros fejlődése, s általában a városiasodás vezet pl. a tejgazdaságok kialakulásához. Ez viszont előmozdítja a szarvasmarhatenyésztést, növeli a trágyázást, átalakítja a takarmányozás hagyományait stb. Az üzleti jelentések, a mezőgazdasági szaklapok s a gazdacimtár adatai a szövetkezeti tagok viszonyairól (birtokméret, állatállomány, tejhozam) nyújtanak információt, majd nyomon követhető a tagság átrétegződése, a parasztság fokozott bekapcsolódása a századfordulón. Az ilyenféle, nem látványos, de mélyreható változások kimutatása teszi elsősorban létjogosulttá a régi szövetkezetek történetének vizsgálatát.^{63/}

A TÖKÉS IPARI VÁLLALAT^{64/}

A kapitalista üzem a termelőeszközök és a szabad munkaerő összekapcsolására épített olyan produktív társadalmi szervezet, amely előállított termékeivel a fizetőképes kereslet kielégítését hivatott a vállalkozó számára megfelelő profit ellenében biztosítani.

A modern üzemtörténeti kutatás a gazdaságtörténet, a technikatörténet és a társadalomtörténet (történettudomány és szociológia) módszereinek együttes alkalmazásával vizsgálja a kapitalista vállalatok fejlődését.

Az üzemtörténeti kutatás alapfeltétele, hogy a kutató a történeti vizsgálódás általános módszerein túl technikai, illetve technikatörténeti ismeretekkel rendelkezzen. A technikai ismeretek megszerzése időrabló, s esetenként körülményes, ugyanakkor élményszerű, s nemcsak az elkészülő munka színvonala, hanem a történész tudományos és világnézeti fejlődése szempontjából is jelentős.

A technikai ismeretek megszerzésének két útja van: a szakirodalmi felkészülés és a gyakorlati ismerkedés. A történelemsznek mindkét utat végig kell járnia.

Az adott iparágra vonatkozó általános irodalom tanulmányozása után, – ha van – el kell olvasni a szóban forgó üzemre vonatkozó irodalmat is. Ez utóbbi azonban a legmesszebbmenő forráskritikát igényli: a gyár vagy alkalmazottainak kiadványaiból műszaki ismereteket csak állandó kontroll mellett lehet elsajátítani. Minden gyári kiadvány, akkor is ha nem kifejezetten propagandacélú, a vállalatot rendszerint a műszaki haladás uttörőjének, az általa alkalmazott technológiát korszerűnek, szociális létesítményeit példásnak minősíti, vagy ál-szolid fogalmazással annak sejteti. Egy adott üzem műszaki vezetőinek, mérnökeinek tudományos munkássága vállalati kiadványok esetén – ebből a szempontból közvetlenül kevésbé hasznosítható, mivel kutatásaik összirtársadalmi illetve gazdasági jelentőségéről vagy hallgatnak, vagy pedig tulbecsülik azt.

Az üzemtörténetírás egyik tipushibája éppen abban rejlik, hogy a műszaki kérdésekben járatlan kutatót a vállalatok iratanyagában, könyvtárában található kiadványok téves műszaki itéletek levonására csábítják. Pl.: egy elektroncsőgyár mindig az elektroncső fontosságát hangsulyozza, s ha az elektroncsövet új területen (pl. a vasuti vontatásban) is kipróbálják, rögtön annak térhódításáról beszél. Arra persze ritkán találunk anyagot, hogy az új területen történő alkalmazás esetleg soha nem jutott tul a kísérleti stádiumon, az elgondolás tévesnek bizonyult, vagy a fejlődés más irányba kanyarodott. A műszaki ismeretek elsajátításához segítséget nyújthat a forrásértéke miatt ugyis feldolgozásra kerülő szakfolyóirat is. Ilyen pl. a színvonalas, a kor technikáját kezdettől éberén figyelő „Bányászati és Kohászati Lapok”.

A gyakorlati ismeretszerzés legegyszerűbb s legbiztosabb formája a gyárlátogatás. A kutató rendszeresen járja végig az adott üzem egészét, ismerje meg a nyersanyag beszerzéstől a készáruértékesítésig a termelési folyamat minden részletét. Ezekről a kérdésekről az üzem műszaki és gazdasági vezetőivel és a munkásokkal is kell konzultálni, a történeti fejlődés vizsgálata iránt érdeklődők közül valakit (vagy akár többeket célszerű a kutatásba bevonni. Ezen tulmenően rendkívül tanulságos hasonló vagy rokon profilu vállalatok megismerése, tevékenységük összehasonlítás céljából történő tanulmányozása.

Végül megjegyezzük, hogy a rendszeres üzemlátogatás tudományetikai szempontból is nélkülözhetetlen; ennek elmulasztása az egyik legdöntőbb forráscsoport (ti. a tárgyi források és a történetileg kialakult mai organizmus) szándékolt figyelmen kívül hagyását jelentené.

Az üzemtörténet forrásai. A jelentősebb ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi vállalkozások iratanyagát az Országos Levéltár, számos országos jelentőségű vállalatét a Fővárosi Levéltár, másokat a területileg illetékes megyei levéltár, részben pedig az egykoru vállalat mai jogutóda őrzi. Olyan vállalatok esetében, amelyek 1848 előtt keletkeztek, az anyaggyűjtés során az Országos Levéltár feudalizmus kori, 1848–49-es és abszolutizmus kori anyagában, a dualizmus és az ellenforradalmi korszak időszakára a Földművelés- Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumok irataiban, az 1945 utáni időszakra pedig az Új Magyar Központi Levéltárban

örzött minisztériumi anyagokban is kutatni kell. A nagyvállalatok megmaradt iratai az államosítás után az Országos Levéltárba kerültek, a kisebbek iratait a területileg illetékes levéltárak őrzik.

Viszonylag sok elsődleges forrás maradt fenn az üzem, mint tőkés vállalkozás vezetéséről, menetéről. Részvénytársaságok esetében a közgyűlési jegyzőkönyvek, az igazgatóság rendszeres üléseinek jegyzőkönyvei, üzleti jelentései. Fontos források az ingatlan adásvételi, szindikátusi, kartell-, szabadalmi, szolgálati szerződések. Sokszor találunk más vállalatokra is hasznos információkat, pl. a kartell tárgyalásokra vonatkozó anyagok között. Az értékesítéssel esetenként eladási, illetve exportosztályok foglalkoztak, ezek anyaga a piaci viszonyokra, a szállítási gondokra, a kiviteli engedélyek beszerzésére, a vállalat össz-forgalmára nyújt tájékoztatást. A vállalatok jogi képviselőit, az adózás ügyeit a jogügyi osztályok intézték. Irataik között a peranyagok mellett a cégbíróshoz intézett beadványok, a szakvélemények és a szerződés-tervezetek a leggyakoribbak. A könyvelőségek feladata volt a gazdálkodási eredmények nyilvántartása. A bevételek és kiadások, a rentabilitás, a mérlegkészítés iratai a vállalat gazdálkodásának fontos forrásai. Az ügyvezető igazgatóságok irataiból főként a különféle jelentések, javaslatok, a hatósági gyárvizsgálatok jegyzőkönyvei hasznosíthatók. Az un. műszaki osztály iratai elsősorban a termelésre, a technológiára, gépbeszerzésekre, a gazdaságosság műszaki oldalaira nyújtanak tájékoztatást. Az üzemek munkásainak, alkalmazottainak helyzetét főként a személyzeti és munkaügyi osztályok változatos iratanyaga tükrözi. Létszámkimutatások, kartotékok, bér- és fizetési jegyzékek, az órabér és akkordbér iratai tartalmazzák a bérezés alakulását, az üzem dolgozóinak jövedelmét, az esetleges szociális juttatásokat. Az első és második világháború alatt a hadiüzemi parancsnokok is foglalkoztak személyzeti ügyekkel, irataik ha fellelhetők – a munkásmozgalom és a háborús gazdálkodás szempontjából rendkívül fontosak.

A levéltári források mellett a nyomtatott források nyújthatnak közvetlen információkat. A különféle kompaszok, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok évi mérlegadatait közlik. A személyi összefonódások vizsgálatát ezek közül a Leonhard Compass (német) teszi lehetővé, mivel annak jó névmutatója is van. A már említett szakfolyóiratok gyakran szolgálnak közvetlen információval a vizsgált vállalatról, s még inkább várhatunk adatokat a helyi lapokból. A gyárak kiadványai, az üzemek lapjai, évkönyvek, árjegyzékek, reklámok adatai kellő kritikával ugyancsak felhasználhatók. (Ipari termék esetében pl. többnyire nem az az a cél, hogy a reklámanyag, vagy ismertetés valótlan állít, hanem inkább azzal, hogy bizonyos paramétereikről nem szól, vagy csak általánosságban beszél. A termékek gyengéjét pedig hallgatás kíséri. A tőkés piac írott és hallgatóságos szabályai szerint a konkurrencia sem bírálja közvetlenül a kérdéses gyártmányt, általában csak a belső anyagokból, hatósági iratokból vagy szakemberekkel való konzultációk útján állapítható meg egy termék valóságos műszaki értéke és helye.)

Az üzemtörténet forrásanyagának második csoportját, az un. másodlagos forrásokat a hatóságok ellenőrző tevékenysége során keletkezett iratok, az érdekvédelmi szervezet, valamint a külön-

böző nagybankok iratai képezik, mely utóbbiak egy-egy hitelnyújtás alkalmából keletkeztek, amikor a bank pontosan fölmérte a hitelkérő vállalat gazdasági helyzetét, vagyonát, lényegében fölbecsülte a várható forgalmat. Ezek a félig becslésből, félig pontos adatokból (revizori jelentésekből) összeállított anyagok megbízhatók, mivel a bank – tehát egy kívülálló – érdekében készültek, s ezek alapján került sor a hitelnyújtásra, amennyiben a kölcsön visszafizetése biztosítottnak látszott. A magyarországi nagybankok azonban nemcsak hitelezéssel foglalkoztak, hanem számos iparvállalat tartozott érdekeltségi körükbe. A Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Hazai Bank (maguk is részben osztrák vagy német érdekeltségi körbe tartoztak a századfordulón) esetenként érdekkörébe vont magántulajdonban lévő üzemetek, átalakította azokat részvénytársasággá, maga is iparvállalatokat alapított. Sokszor a függés csupán látszólagos. Tudjuk, hogy pl. a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. csupán papíron függött a Hitelbanktól, valójában neki volt nagy befolyása a bank működésére. (Figyelemre méltóan nagy aktivitással alapított vállalatokat az 1980-ban keletkezett Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank, mely azonban a századfordulót követő években a romániai petróleum körüli konkurrenciaharcban megbukott.) A bankok érdekkörébe tartozó vállalatokra vonatkozó iratok (az un. ipari osztályok iratai) a teljes üzletmenet áttekintésére alkalmasak, természetesen hiányoznak azonban a gyárak mindennapi belviszonyait tükröző dokumentumok.

Az érdekvédelmi szervek közül az 1850 után létrehozott s az 1868. VI. tc. által átszervezett Kereskedelmi és Iparkamarák iratai az általános gazdasági helyzetről, a konjunkturaváltozásról, egyes gazdasági ágak, esetenként vállalatok helyzetéről tudósítanak. A Kamarák területileg szervezett érdekképviseleti és tanácsadási szervek voltak, s ez egyben jelzi is irataik korlátozott forrásértékét. A kutatónak tudnia kell, hogy egy kamarán belül kisipar és nagyipar, kereskedelem és pénztőke, ipar és mezőgazdaság érdekeit igyekeztek „egyesíteni”, s sokszor a kisipar és kiskereskedelem képviselői tulsulyra jutottak a gyáriparral szemben. A tőkés gazdaság egyenetlen fejlődéséből adódóan mindig voltak egyik vagy másik területen hullámvölgyek, visszaesések. Ezeket aztán a kamarák többnyire fölnagyitva válsággá kiáltották ki. Nem egyszer válságról beszéltek akkor is, ha elmúlt a konjunktúra, s visszaállt a korábbi fejlődési ritmus. A kamarák az 1870-es évektől rendszeres nyomtatott jelentéseket (pl. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1870–75-ös jelentése) adtak ki. Ennek utóda 1898-tól a Kereskedelmünk és Iparunk az... évben c. évkönyv, melynek kötetei igen gazdag statisztikai adatokat is tartalmaznak.

A gyáripar, ezen belül is a legnagyobbak érdekeit képviselte az 1902-ben alapított Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ), amelynek befolyása a politikai életre az első világháború idején, s még inkább az ellenforradalmi korszakban jelentősen megnőtt. Évi jelentései színvonalas áttekintést nyújtanak az egyes iparágak helyzetéről, lapja a Magyar Gyáripar, a GYOSZ belső ügyeiről is tudósít.

A hatóságok ellenőrző és egyéb, a vállalatokkal kapcsolatos iratai közül a közigazgatási szervek gyárvizsgálati jelentéseit emeljük ki. Az évente publikált iparfelügyelői jelentések a munkásság munkakörülményei-

re, a munkaegészségügyre tartalmaznak fontos adatokat. Ezen túlmenően a főszolgabírói, polgármesteri iratokat, s elsősorban a területileg illetékes cégbiróságok iratait kell számbavenni. Minden céget be kellett a bíróságon jelenteni és a legfontosabb változásokat is közölni kellett. Így a cégbiróság irattárában is mintegy végigkísérhető egy-egy vállalkozás története. Tudni kell azonban, hogy a cégbirósági iratok kutatásához a megfelelő főhatóság engedélye szükséges. A bányakapitányságok iratai értelemszerűen a szén-, érc-, és olajbányászatra vonatkoznak. A feudális időszakban két bányakapitányság volt (az un. felső-magyarországi és alsó-magyarországi) Szomolnok és Selmecebánya székhellyel, illetékességük határa nagyjából a Garam és a Tisza vízgyűjtője közötti vízválasztón húzódott. A dualizmus korában 6 bányakapitányság (budapesti, besztercebányai, nagybányai, oravicai, szepesiglói, zalatnai) működött. A budapestinek volt alárendelve a miskolci és a pécsi bányabiztosság. Irataikból a feltárások megindultára, az engedélyezés kérdéseire, a bányaberendezések állapotára gyűjthetünk adatokat. A Honvédelmi Minisztérium irataiból a két világháború alatt hadiüzemmé nyilvánított vállalatokra (másképpen a katonai megrendelések értékére, összetételére stb.) vonatkozó anyagokat lehet összegyűjteni.

A Tanácsköztársaság időszakából fennmaradt források hiányosságai miatt az üzemtörténészek az államosított vállalatok ellenőrzését gyakorló Pénzügyi Központ iratait és a korszak sajtójának gondos feldolgozását ajánlják kiegészítő megoldásként. A Pénzügyi Központ feladata volt 1948-ban is a tőkés vállalatok felszámolása, a pénzügyek állami igazgatásba vételének irányítása. A felszabadulás utáni időszak üzemtörténetének értékes forrása az egyes üzemi bizottságok iratanyaga. Az üzemi bizottságok a háborús károk kijavításában a termelés megindításában, s nem kis részben a termelés társadalmi ellenőrzése korai formáinak kialakításában fontos szerepet játszottak. A jelenkori üzemtörténet anyagait széles körű forrásfeltárással, az üzemi igazgatósági iratok, a párt- és szakszervezeti bizottságok anyagának a vizsgálatba való bevonásával lehet egybegyűjteni.

Kiegészítő forrásként nemcsak felhasználható, hanem feltétlenül felhasználandó a forráskritikával tévedéseitől lehetőleg megtisztított személyes visszaemlékezés (esetenként írásos visszaemlékezések is fennmaradtak). A kritikus szemmel vizsgálódó kutató hajlamos arra, hogy a rendszerint hibáktól hemzseggő visszaemlékezéseket, mint forrást lebecsülje, holott a baj gyökere gyakran nem az emlékezőben, hanem a kérdező félben keresendő. Gondosan előkészített, az emberi emlékezet sajátosságaival, a régi emlékek többszöri utólagos átrendeződésével is számot vető, egyazon problémát többször, többfelől megközelítő kérdésekkel érdembeli információkhoz juthatunk. Alapvető követelmény azonban minden un. interjú esetében az, hogy a kérdezett számára is tudatosodjék: mi célból tartunk igényt válaszáira, valamint az is, hogy ugyanazon személyekkel az üzemi élet más-más problémáiról több ízben is elbeszélgessünk, s ezzel a hangulati elemek tulburjánzását kiszűrjük, vagy a kérdezettben korábbi alkalommal folytatott beszélgetés után elindított újabb visszaemlékezés sorok eredményeiről is képet kapjunk. A történész által végezhető üzemi felmérések köre viszonylag szűk, a hagyományos történetírói eszközök visszaemlékezések gyűjtésén túlmenően komolyabb vizsgálatra (mai tudatállapot, családstruktúra, életformaelemzés) nem alkalmasak, s csak

társtudományok (szociológia) bevonásával bővíthető a vizsgált kérdések köre. (Kissé más a helyzet, ha kutatócsoport, pl. KISZ tábor áll neki a gyűjtésnek. Ilyen esetben tömeges adatgyűjtés végezhető, lehetőleg kérdőíves módszerrel. Egy ilyen elsődleges funkciója azonban nem az adatgyűjtés, hanem a munka során a gyűjtők gondolkodásában megindult átalakulás.)

Az üzemtörténet tárgyi emlékei részben a helyszínen, tehát a vizsgált vállalat területén tanulmányozhatók (épületek, gépi berendezések, megőrzött darabok, vagy azok mintái, öntési modellek stb.), részben muzeumokban (pl. a budapesti Közlekedési Múzeumban, a Műszaki Múzeumban, a Várpalotai Vegyipari Múzeumban) részben pedig az egykoru megrendelőnél, amennyiben a gyártmányt vagy annak egy részét, egységét ma is használják. Bár 1954 óta a muzeális értékű gépeket védettnek nyilvánították, mindig találni belőlük legalábbis részegységeket az ócskavas között. Ezeket a történész csak a multbeli fejlődés iránt érdeklődő helyi szakemberek segítségével fedezheti fel. A tárgyi emlékek felkutatása azért is rendkívül fontos, mert akárcsak a néprajzi emlékek területén, éppen évtizedünkben megy végbe a géppark és az épületek nagyszabású kicserélése és átalakítása. Míg korábban elsősorban a hagyományos termelés modernizálása, fejlesztése volt előtérben, ma egyre inkább a strukturális átalakítás, a teljesen új üzemszervezet és technikai eljárások bevezetése lép előtérbe, ami viszont együtt jár a hagyományokkal való lehető teljes szakítással. Korábban a gépi berendezések lehető leghosszabb ideig való üzemeltetése látszott gazdaságosnak, a jövőben a viszonylag gyakori gépcserével kell számolni. Így aztán bizonyos gépfajtáknak – akár a népi eszközöknek – még az emléke is elhalványul. A gazdaság s benne az ipar „jelenirányúságú”, a történetiség iránt közömbös. A megmaradt tárgyi emlékek megmentése, mint minden forrásmentés, a történésznek is feladata.

Az üzemtörténeti feldolgozások elterjedt formája a kollektív munka. Rendszerint egy-két műszaki szakember és egy-két történész írja meg a gyár történetét, lehetőleg külön fejezetekben. Ennek a módszernek az a hátránya, hogy a történész az elosztási szféra területén keletkezett iratanyag alapján rekonstruál egy történetet, ami azonban nem a gyár története, hanem egy üzleti vállalkozás története, rosszabb esetben a gyárvezetés hivataltörténete. A műszaki kérdésekkel foglalkozó szakember viszont megírja a technológiatörténetet, rosszabb esetben elvesz az átszervezések és a gépcserék, a gyártrnányadatok részleteiben.

Az üzem termelési és társadalmi szervezet, organikus egység, nem pedig harmonikusan egymásba kapcsolódó fogaskerekekből álló gép. Egyesíti magában az uralkodó társadalmi viszonyokat és a termelési technikát. Szervesen kötődik a tájhoz, városhoz, ugyanakkor része az adott iparágának. Az üzemförténet megírásánál ezeket állandóan szem előtt kell tartani. A jobb megoldás tehát nem az egymás mellett futó párhuzamos tanulmányok készítése, hanem az üzemtörténet olyan megközelítése, ahol a mindenkori központi kérdések tárgyalásának tengelyére, mint egy fővonalra kapcsolódik a többi kérdés bemutatása. Ez a megoldás azonban többszerzős feldolgozás esetén valóban kollektív munkái igényel: a szerzői kollektívának minden lényeges kérdésben együtt kell kialakítania az álláspont-

ját. Ebből következik, hogy a munkában a tagolás, a belső periódushatárok kialakítása az általános történeti periodizáció (pl. alapítás, új telephely, világháború, újjáépítés, államosítás, első ötéves terv, profitváltás, fúzió stb.) mellett az üzem belső fejlődéséből adódó periódusokat is (rekonstrukció, átszervezés, új technológia, piaci kudarcok stb.) be kell iktatni, mert éppen ezeken keresztül mutatható be a vállalat sajátos szerepe, iparágon belüli helye. Az országos gazdasági fejlődés hatása, a tulajdonos vagy a gyárvezetés saját törekvései, az üzem munkatársainak harca kialakítják az üzem arculatát, az iparban sőt a társadalomban (pl. Weiss-Manfred Művek) elfoglalt helyét is jellemzik.

Az üzem arculata kialakulásának és változásának történetét az alapítás gondos megrajzolásával, az egyéni profil, a gyártási eljárások, az üzletpolitika sajátos vonásainak megállapításával kezdjük. Szerepet kap a tőkés személye, a külföldi tőkekapcsolat, az államhoz fűződő szálak, a kartell-szervezetekben való részvétel elemzése. Be kell mutatni, hogy mit, és milyen eszközökkel, milyen módszerekkel gyártottak.

Az üzemen belüli műszaki fejlődést előmozdító és hátráltató tényezőit: a rentabilitási törekvést, a gépesítés általános előrehaladását, a monopolszervezetek létét, a munkásság harcának eredményét, a műszaki és gazdasági vezetők nézetkülönbségei közötti összefüggéseket a forrásadottságoktól függően részletesen föl kell tárnunk.

A közgazdasági mutatókat (összehasonlításhoz: termelékenységi indexek; egy főre, egy órára, egy gépre eső termelés; fajlagos költség-elemek: gépre, órára eső költségek), reálbért, reáljövedelmet mindenkor teljes összefüggés-rendszerükben kell vizsgálni. A reálbér vizsgálata pl. szükségessé teszi a lakás- és kulturális körülmények, a táplálkozás, az öltözködés, a sport, lényegében az egész életforma megközelítését.

A társadalomtörténeti vizsgálat a gyár szervezetét, társadalmát mutatja be, a kizsákmányolás kapitalizmus kori történetét tárja fel. Az osztály és bércategóriák mellett azt is ki kell mutatni, hogy mi határozza meg a további rétegződést, a formális hierarchia mellett mennyire alakul ki egy másik, informálisnak nevezhető hierarchia (pl. származási hely, rokonsági kapcsolatok), s ennek milyen tudati lecsapódásai figyelhetők meg: a „jó szakember”, a „rendes ember”, a „lumpenség” mint a munkások közötti differenciálódás sajátos kritériumai.

A történésznek – mint láttuk – az ipari vállalatokat nem csupán üzleti vállalkozásként kell szemlélnie, hanem amint ez a valóságban is jelentkezik, a gazdasági, társadalmi fejlődés által meghatározott olyan képződményekként, amelyek ugyanakkor a fejlődésnek is állandó előrehajtói. A gyár a maga termékeivel ugyanis nem csupán kielégíti a szükségleteket, hanem a társadalomban jelentkező kereslet jellegét is alakítja, az igényeket saját érdekeinek megfelelően mintegy diktálja. A kutatónak szem előtt kell tartania, hogy a tőkés vállalat sohasem a társadalmi szükségletek „általában” való kielégítésére törekszik, hanem csupán a fizetőképes kereslet kielégítését tüzi, illetve tüzheti ki céljául. Jórészt ebben az irányban kell tehát keresni a magyarázatot olyan gyáralapítási kudarcokra, termékbevezetési kísérletekre, ahol – mivel más konkrét okok nem elegendőek a jelenség megértéséhez – szinte érthetetlennek tűnik a bukás.

Az ipari vállalatok kutatásának kétségtelenül elhanyagolt aspektusa az indirekt hatások és a kooperáció vizsgálata. Pedig minden ujságolvasó em-

bér és minden kezdő történész számára nyilvánvaló, hogy egy gyár nemcsak előállítja a termékeket, hanem maga is hatalmas fogyasztó. A tőkés mindig öntudatosan hivatkozott arra, hogy nemcsak saját munkásainak, hanem külső termelőknek, nyersanyag kitermelőknek, bedolgozók egész sorának “nyujt kenyeret”. Marx kimutatta az árutermelés alapvonásai között azt is, hogy maga a munkás is mint hitelező lép fel, amikor munkaerejét eladja a tőkésnek. Az árutermelésben tehát a tőkés és munkás bonyolult egymásrautaltsága következik be, ez az összekapcsolódás különböző szinteken és formákban üzemen kívül is jelentkezik. A gyártörténeti kutatásnak ezért valójában ki kellene terjeszkednie az adott létesítmény „külső” gazdasági hatásainak vizsgálatára is, tehát arra, honnan és hogyan szerez be nyersanyagokat és félkész árukat; mit jelent a gyár, mint fogyasztó a szállító terület gazdasága szempontjából; milyen hatásai vannak a piacra dobott termékeknek?

Az eddigieket összegezve azt mondhatnánk, hogy a modern gyártörténetnek ugyanakkora súlyt kell fektetnie a gyárnak a gazdaság és társadalom egészének alkotóelemeként történő vizsgálatára, mint magára a szorosan vett konkrét termelési egységre, annak belső életére. A kutató először természetesen a már feltárt és általában is bővebben ismertetett forráscsoportok alapján dolgozhat. Ezek – mint láttuk – elsősorban az adott üzem belső történetére, főként üzlettörténetére vonatkoznak. Gondos kiaknázásuk mellett azonban a történésznek újabb és újabb forrástípusok feltárására kell törekednie, s az eddigiekben még nem, vagy alig használt anyagok feldolgozásának módszerei is ki kell alakítania.

Az üzemtörténet viszonylag új kutatási ág hazánkban. Műveléséhez bizonyos szervezeti keretet nyújt a Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya. A kutató az eddigi szakirodalom tanulmányozása, a levéltárosokkal és műszakiakkal való konzultációk után esetleges további utmutatásért az Üzemtörténeti Szakosztályhoz is fordulhat.

A KISIPAR

A kisipar, mint a feudalizmusból a kapitalista piacgazdálkodásba át-növő s napjainkig továbbélő termelési szervezet a polgári korszak gazdasági fejlődésének is szerves része, a tőkés gazdasági rendszer egyik alap-sejtje. Történetírásunk megállapította, hogy a kisipari üzem, bár fejlődési lehetőségeit a gyáripar megerősödése és az importárúk térhódítása korlátozta, az ipar területén a nagy vállalatok mellett jelentős kiegészítő szerepet játszott. Miután a modern gyáripar a magyar kapitalizmus történetében mindvégig főként és döntő sullyal a fővárosra koncentrált, a kisipar – a fővárosban is meglévő jelentős szerepe mellett – jobban szét-szóródva az ország egész területén, a vidék életében, faluban és kisvárosban egyaránt viszonylag számottevő sullyal jelentkezik. Ennek következtében a helytörténeti kutatásnak fokozottabb figyelemben kell részesítenie a városi és a falusi kisipar történeti kérdéseit.

Kutatásánál – mint ez a fentiekből is következik – két alapvető szempontot kell figyelembe venni: a kisiparnak az adott helység, adott terület mindennapi életében, termelőtevékenységében játszott szerepét, továbbá a kisiparnak az egész ország ipari, gazdasági strukturájában betöltött sze-

repét kell feltárni. A kutató nem érheti be azon – történetileg tehát már túlhaladott – állásfoglalás „megerősítésével”, hogy a kisipar, mint a feudalizmus kori céhesipar maradványa fokozatosan elpusztult, a gyár-ipar versenye a maradék iparosok megkapaszkodását lehetetlenné tette. Holott a másodlagos források nagy része állandóan ezt sugalmazza. Az ipartestületek iratai, részben a szaksajtó és a röpiratok már a múlt század 80-as éveitől ezt a lecsuszást, talajvesztést jelzik, s többnyire a céhes hagyományok megerősítésében, visszaállításában keresik a réteg bajaira a gyógymódot. Valójában nem a kisipar pusztulása, hanem alárendelődése ment végbe. A valamikor az ipart egyedül képviselő réteg a gyárak mögé szorult, a viszonylagos hanyatlás ellen próbált védekezni a céhes hagyományok őrzésével. A helytörténeti kutatót nem tévesztheti meg, hogy forrásanyagának jelentős része, legalábbis a kapitalizmus első negyedszázadából – céhíratok, céhek emlékényaga formájában maradt fenn. A kutatónak ti. nem az a feladata, hogy a céhek létezését és elhalását munkájában mintegy tudomásul vegye, hanem elsősorban az, hogy egy korábbi társadalmi szerkezetből megmaradt forma (pl. a cég) új viszonyokhoz való idomulásáról, az újba való integrálódásáról adjon képet.

A feldolgozás során, ha a források lehetővé teszik, célszerű táblázatot készíteni az iparosokról, mind szakmai (szabó, kovács, lakatos stb.), mind szervezeti (mester, segéd, inas stb.) megoszlás szerint. Fontos lenne számuk, adójuk hosszú távon át történő alakulásának vizsgálata, annak elemzése, hogy pl. az 1869–1890 közötti országosan 20%-ot kitevő átlagnövekedés községi, városi vagy regionális szinten hogyan jelentkezik.

A kisipar tevékenységét az ipartörvények szabályozták. Ezek ismerete az adott periódusok vizsgálatánál az iratanyag módszeres feldolgozásának feltétele. 1848 őszén a magyar kormány lényegében szabaddá tette az iparüzést, 1851-ben azonban Geringer ettől némiképpen visszalépve, általában hatósági engedélyhez köti. Az abszolutizmus intézkedései sajátos keverékét mutatják a liberalizmusnak és konzervativizmusnak. Egészében az abszolutizmus is az iparszabadság alapjára helyezkedett. Az 1860. évi iparrendtartás – bár fenntartja a céheket – a teljes iparszabadságot biztosítja, míg az 1872. VIII. tc. a céheket is megszünteti. Az 1884. évi tc. viszont bizonyos ipari tevékenységeket képesítéshez kötött, az 1922. XII. tc. alapján pedig a kontáripart rendőrileg üldözték. Az állami iparpártoló intézkedésekből a kisipart elsősorban az 1881. XLIV. és az 1890. XIII. tc. érintette vagy érinthette. A céhek megszüntéig a céhíratok képezik az egyik legfontosabb forrást. 1872-től szerepüket átveszik a mestereket tömörítő, helységenként létrejött ipartársulatok, amelyek az iparosok érdekvédelmével, egymás közötti vitás kérdések rendezésével foglalkoztak. A megyei levéltárakban található céhíratok a XVIII. századtól a XIX. század közepéig terjedő időszakban keletkeztek. Általában megmaradt a mesterek névsora, kötelezettségeik jegyzéke, szegődött és felszabadult inasok névjegyzéke, fizetési jegyzék, a társulatok bevételi és kiadási jegyzéke, zárszámadás, határozati javaslatok jegyzőkönyve stb.

Az iparosok ügyeiben illetékes hatóságok (szolgabíró, városi tanács (1929-től polgármester), rendőrkapitány, alispán s felső fokon a földművelődésügyi, majd 1889-től a kereskedelemügyi minisztérium) anyagaiban további adatokat lehet felkutatni.

A kisiparral foglalkozó munkának tehát fel kell tárnia a vizsgált terület iparosainak megoszlását, az ipartestületek munkáját, a hatóságok szerepét, az adózási viszonyokat és az iparosoknak nyújtott esetleges kedvezményeket.

A kisipar termelési vizsgálatával választ kell adni az átstrukturálódás kérdéseire. Háttérbe szorulnak-e a fazekas, cserző, szíjkészítő stb. ágak az adott területeken is? Történetírásunk számára igen hasznos az elhalt, vagy elhaló iparágak bemutatása, továbbá a kontáripár jelentőségének feltárása. Ugyanakkor megvizsgálendő azoknak az ágazatoknak az erősödése, amelyek a gyáriparhoz inkább kapcsolódnak, mint pl. a lakatosipar, a javítással foglalkozó kovácsműhelyek, a szolgáltatóipar.

Az iparnak a község, a város gazdaságában és társadalmában vitt szerepének bemutatása mellett foglalkozni kell a kisipari munka szervezetével, a munkaeszközökkel, az egyes termékek előállításának technikájával, valamint az iparos utánpótlás rendszerével, a tanoncok és segédek területi és társadalmi eredetével, a képzés elméleti (pl. tanonciskola) és gyakorlati (tanoncképzés szokásai) oldalaival. Végül – ha lehetséges – egykoru sajtó, levéltári és hagyományanyag segítségével a kutató kísérletet tehet az iparos életmód, szokások és magatartásformák fölvezetésére. Ez viszont a réteg politikai állásfoglalásának megértéséhez is támpontot nyújthat.

Az egyes levéltári források természetesen nem nyújtanak teljes képet egy-egy város, vidék kisiparáról. Mint más területeken, itt is szükséges minden lehetséges más forrás bevonása, tárgyi emlékek felkutatása. Ha például az egri csizmadiák (majd „lábbelikészítő ipartársulat”) 0,25 fm iratanyaga hiányos, kiegészíthető a polgármester elnöki irataiból, az adóhivatal, a rendőrkapitány stb. irataiból, továbbá az egri ipartársulat irataiból. A helyi muzeumok és könyvtárak további tárgyi és írott forrásokat is nyújthatnak.

A kisipar megőrizte helyét a nemzeti jövedelem megtermelésében az első világháború után is, sőt az ipar által termelt nemzeti jövedelem jelentős (1913 és 1929 között 27%-os) növekedésében számottevő tényező volt. 1929–30-ban a kisipar részesedése az iparnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásában kb. 28%-os, s az ország össz- és nemzeti jövedelméhez kb. 8,3%-kal járult hozzá.^{65/}

A háború utáni években ugyanis, különösen az infláció idején a kisiparosok száma erősen felduzzadt, s bár ezt a szánálási válság megcsappantotta, az évtized végére az egyensúly helyreállt, többek között azért is, hogy míg a kisüzemtulajdonosok száma csökkent, emelkedett viszont a kisiparban foglalkoztatottak száma. A helytörténeti kutatások ebben a vonatkozásban is nyújthatnak újat: aprólékos vizsgálódási módszerükkel választ adhatnak arra a kérdésre, vajon nem éppen a válság által tönkrement önálló – esetleg éppen a segéd nélkül, vagy egyetlen segéddel dolgozók – váltak-e ilyen formán termelőeszközeiket elvesztett kisipari bér munkásokká?

E kérdés eldöntésének még nagyobb fontossága lenne az 1929–33-as gazdasági válság alatt mutatkozó hasonló tendenciájú jelenségek vonatkozásában. Ismert tény, hogy a válság alatt tömegessé vált a kiségziszteneciák tönkremenetele, ám ugyanakkor a kisiparnak az ipar termelésében való részesedése a 30-as években is lényegében változatlan maradt.

Igen fontos kérdése a kisipar vizsgálatának az, hogy jelentős munkaerő-foglalkoztatása mellett milyen a gépi erővel való ellátottsága. Még a 20-as évek végén is rendkívül gyenge volt a gépi erő használat: míg munkáslétszám szempontjából a gyáripár alig haladta meg a kisipart (mintegy 226 000 illetve 206 000), addig az erőgépek teljesítőképessége tekintetében 96,4 és 3,4 %-os volt az arány. A kétszázézer kisipari műhelyből mindössze kb. 10 000 használt összesen kb. 14 000 db erőgépet. Ez a szempont persze önmagában még mindig nem elégséges a kisipari termelésnek az ország (s még kevésbé adott helység) gazdasági életében játszott valószínűs helyének megajzolásához. Fontos ellenható tényező ugyanis az, hogy egy viszonylag gyengén fejlett tőkés országban biztosítható rendkívül olcsó munkaerőre építve, a kisipar minőségi munkája képes felvenni a versenyt a gépesített, tömegtermelő nagyipar termékeivel. A jelentős kisiparral rendelkező falu vagy város műhelyeinek ilyen szempontu vizsgálata azután fontos mutatója a helység gazdaságának, a kisipari réteg gazdasági erejének. Bizonyára kimutatható az is, van-e összefüggés a fejlett módszerekkel, gépi erővel dolgozó kis- és középpolgári réteg megalapozottabb gazdasági helyzete s e réteg társadalmi-társasági életben betöltött szerepe között, s hogy mindez érvényesül-e a helyi politikában, politizálásban is. Az összefüggés nyilvánvalóan az esetek nagy részében nem ilyen direkt rendszerű, de ezt a kérdést érdemes vizsgálni, az összefüggéseket finom módszerekkel konkrét anyagon elemezni.

A MA MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETEI^{66/}

A mai mezőgazdasági termelőszövetkezet a szocialista gazdasági rendszer falusi bázisa. Dolgozóinak döntő többsége az egykor önállóan gazdálkodó parasztokból, azoknak fiaiból kerül ki, akik a termelőtevékenység mellett rendszeresen megtartott közgyűléseken keresztül a gazdálkodás irányításába tevőlegesen is beleszólnak.

A szocialista alapelveket szem előtt tartó szövetkezeti mozgalom megindítására már a negyvenes évek végén kísérletek történtek, ezek azonban a földbirtokos parasztság idegenkedésének és a fentről irányított szervezés erőszakosságának kettős buktatója miatt jó ideig csupán látszateredményeket hoztak. A döntő fordulat 1959–1961 között ment végbe. A nem kevés határozottsággal s nagy körültekintéssel folytatott szervező munka most már tartós eredménnyel járt.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése mezőgazdasági népességünk sokszázados történetének egyik legnagyobb eseménye. Jelentősége – ünnepi tuzások nélkül – csak olyan nagy sorsfordulóhoz mérhető, mint a feudális gazdálkodási rend kialakulása Duna-völgyi történelmünk elején, vagy mint az 1848-as jobbágyfelszabadítás. A parasztság röghöz kötése a kistulajdonon alapuló földbirtokrendszer felszámolásával, a szövetkezetek megteremtésével szünt meg végérvényesen.

A fentiekből következik, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek történetének feldolgozásakor a kutatónak nem szabad megelégednie azzal, hogy ezt az üzefajtát a maga konkrét gazdálkodási feltételei között, szám-

*.

adatokkal illusztrálva bemutassa. Már a gyártörténetről irt fejezetünkben hangsúlyt kapott, hogy egy termelőegységet nem szabad a maga gazdasági és emberi környezetétől elkülönítve vizsgálni. Fokozottan érvényes ez a megállapítás a mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében, hiszen itt még a lakóhely és a munkahely egykori egységéből is sok minden megőrződött, s ezen túlmenően, a tsz a legtöbb falu közösségi élete szerveződésének egyetlen valóságos területe. A szövetkezet működésének eredménye egész községek életére, jólétére és lakói gondolkodásának fejlődésére meghatározó lehet.

A korai (1949–1959) termelőszövetkezetek történetének vizsgálata természetesen a termelés anyagi-műszaki bázisának felmérésével kezdődik. Ebben az időszakban az állati vonóerő és a kézi munka a döntő, hiszen a gépesítés 1949-ben országosan nem haladta meg a 20%-ot, s utána is elsősorban a traktorok száma nőtt. A maitól ugyancsak eltérő vonás, hogy a komolyabb gépek a gépállomások birtokában voltak, ezek szántottak, vetettek és csépeltek a szövetkezeteknek. A gépállomások időszaki beszámolóiból és idényzáró termelési jelentéseiből a vizsgálandó szövetkezetekre azért is nyerhetünk értékes információkat, mert a korai idők tsz-iratai sokszor hiányosak, esetleg megsemmisültek. A gépállomások iratai a megyei levéltárakban, vagy az állomás jogutódainál találhatóak. De találhatóak idevágó adatok, jelentések a pártbizottságok gazdasági osztályainak iratai között is. A gépállomások és szövetkezetek termelési szerződésai alapján nem csupán a végzett munka értékére és elszámolására (pénzben, illetve természetben) hanem a szövetkezetek saját gépesítettségére is következtethetünk. Az 1960-as évek derekától a szövetkezetek saját gépeikkel dolgoznak; vásárolnak, illetve megkapják a megszűnő vagy átalakuló gépállomások közhasználatu gépeit. Ez a szövetkezetek erősítésének jelentős mozzanata. A kutatónak azonban arra is figyelnie kell, hogy a gépek átadása rövid távon nehézségeket is okozhatott a közös gazdaságnak: most már gazdája volt a gépnek, őt terhelték összes költségei, s kiderült, hogy a gépállomás „olcsóbban”, a tényleges áron alul végezte a munkát. Meg kellett tanulni gazdálkodni a gépekkel is.

A korai szövetkezetek a merev gazdaságirányítási elvek és gyakorlat alapján utasításra termeltek. Az un. előirányzatokat részben a korábbi tapasztalatok, részben a minisztériumi tervek alapján a megyék és járássok mezőgazdasági osztályai adták ki. A tanácsok mezőgazdasági és begyűjtési osztályai örködték és irányították az un. beadási kötelezettség teljesítését. Az osztályok irataiból, a községi begyűjtési kimutatásokból, a tsz saját terveiből és jelentéseiből, gyűléseinek jegyzőkönyveiből képet alkothatunk az egész termelésről, amely ez idő tájt két tengely: a termelési előirányzatok teljesítése és a beadási kötelezettségek körül forgott. A beadási kötelezettséget évente miniszteri rendelet írta elő. De figyelembe kell venni az esetenként sorra kerülő mérsékléseket is.

A szerződéses termelés lényegében a vásárló és termelő szoros kapcsolatát hozta létre. Itt a szerződötető vállalat gondoskodott a vetőmagról, műtrágyáról. Ősztönzően hatott, hogy szerződéses termelésre jelentős rövidlejáratu hitelt kaphatott a tsz. S ez a másik pont, ahonnan a tsz történetét külső forrásból is megragadhatjuk. A szövetkezeteknek is vannak saját iratai a hitelügyletekre, de fontosak számunkra a járási tanácsok mezőgazdasági osztályainak és a területileg illetékes Nemzeti Bank-fióknak az

iratai. Ebből ugyanis nemcsak azt tudjuk meg, hogy milyen hitelt vett fel a tsz, hanem azt is, hogy milyen hitellehetőségei voltak, hiszen a megyei pénzvviszonyoktól függött, hogy közép- és hosszulejratu hitelt kaphat-e egy szövetkezet vagy sem. Ugyanígy támpontokat kaphatunk az állami segítség szokásos formájának, a hitelelengedésnek, alkalmazásához.

A beszolgáltatási kötelezettség 1956-ban megszűnt. Az 1956 után alakult tsz-ek önállósága jelentős volt. Ez tovább nőtt a 60-as években. A szövetkezet maga készítette tervét, irányszámokat csupán – az ország kenyérellátása érdekében – a gabonára kapott. Az állami tervezés ezentul már a felvásárlón keresztül (tehát a piac közbeiktatásával) érvényesült, az kapta meg a további irányelveket. Ezzel a közvetett irányítással erősödött meg a tervszerű befolyásolás, mivel szerződések, hitelkedvezmények, felvásárlási árak, szubvenciók komplex alkalmazásával több eredményt lehetett elérni, mint egy-két irányszám teljesítésének adminisztratív erőltetésével.

A szövetkezetek fejlődésének további lépcsője volt a melléküzemágak létesítése, amelyek – ellentmondásoktól természetesen nem mentesen jelentős stabilizáló és felhalmozó szerepet vittek és visznek. S itt a stabilizálás nemcsak közvetlen gazdasági értelemben következett be. A munkaerő helyben tartása, a nők foglalkoztatása és a szakmunkások helyben maradása szempontjából is fontosak a melléküzemek.

A szövetkezet egész termelési strukturájának vizsgálata átfogja a munkaszervezés, gazdálkodás, vagyongyarapodás, munkaegységre eső jövedelem alakításának elemzését is. Végig kell kísérni azt a folyamatot, ahogy a szegénysorsu parasztemberek sokat próbált gyülekezetéből egyik-másik tsz felnövekszik valóságos nagyüzemmé, gazdasági (s egyben természetesen politikai) hatalommá.

A tsz-történet a magyar falukutatás és agrártörténet legjobb hagyományainak lehet és kellene, hogy folytatója legyen. A komplex módszerek alkalmazásának itt tág tere nyílik. A fontos az, hogy a parasztságot és a szövetkezetét a kutató egységben lássa. Hogy tudja: az un. háztáji bizottság iratai éppen úgy fontosak a számára, mint a „munkaegységi kimutatók”. Hogy a tsz története nem hasonlítható egy szálloda, vagy egy takarékpénztár történetéhez. Itt termelő ember és természet kapcsolata közvetlen, az évszázados paraszti hagyományok maradványai tovább élnek, a termelésben kialakult emberi viszonylatok sokkal jobban összefonódnak a falu belső életében kialakult viszonylatokkal, mint a társadalom más részeiben. Összegezően azt mondhatjuk, hogy a termelőszövetkezet egyszerre hordozója, átalakítója és megszüntetője a paraszti mult évszázados hagyományainak.

POLITIKATÖRTÉNET

Azt már előző alfejezetünkben is hangsúlyoztuk, hogy alig képzelhető el társadalomtörténeti vizsgálódás a gazdaságtörténeti fejlődésnek legalábbis főbb vonalait bemutató háttér megrajzolása nélkül. Ennek az alfejezetnek a problematikáját is hasonló gondolattal kell bevezetnünk. Aligha lehet kétséges ugyanis, hogy legalábbis a főbb vonalakat, sajátosságokat bemutató társadalomtörténeti elemzés a forrásanyag kínálta igen gazdag vizsgálati

szempontokat nyújthat a ráépülő politikai-, vagy akár művelődés- és kulturtörténeti feltáró munkának. S különösképpen áll ez a megállapítás a gazdasági és társadalmi viszonyokhoz, mint alaphoz szinte a legközvetlenebbül kapcsolódó, ehhez a szférához ezer szállal kötődő politikai jelenségekre és folyamatokra.

Más vonatkozásban azonban az is igaz, hogy a politikai jelenségek összességének az alapvető gazdasági, társadalmi (objektív) meghatározottságon belül – bármennyire is viszonylag közvetlen szálakkal kötődik az ebben a vonatkozásban szubjektív tényező az objektív körülményekhez – megvan a maga önmozgása is. Az objektív meghatározottság, amely a törvény könyörtelen erejével van mindig jelen, a legritkább esetben törvénytörésre a maga tiszta formájában, aligha hat a társadalom életében drasztikusan, valóban direkt módon. Távol áll tőlünk, hogy jelen munkánkban ennek bővebb teret szentelve, mélyebb elemzést adjunk a történettudomány ezen elméleti (történetfilozófiai) kérdéseiről, csupán éppen a megértés kedvéért röviden érintjük azokat a legfontosabb tényezőket, amelyekkel a történésznek, így a helytörténésznek is számolnia kell, ha a fennmaradt, élettelen forrásokból igazán élő képet akar nyerni a multról. A könyörtelen determinizmus mechanikus értelmezőjét a történelem közismert példákkal ejtheti zavarba. Ott voltak például 1848-ban a Zichy testvérek. Igazán azonos történelmi szituáció, azonos társadalmi, gazdasági környezet (mind makro-, mind mikroszociológiai értelemben), s a család több sarja homlokegyenest ellenkező politikai pályát fut: az egyik, gróf Zichy Jenő, a forradalom és szabadságharc katonája; a másik, gróf Zichy Ferenc, kétségtelenül nem forradalmi alapon, de mégis Széchenyi államtitkára a közlekedés-ügyeknél (igaz, hogy 1849-ben „muszkavezető” lesz); a harmadik, gróf Zichy Ödön, a felkelt hadak első forradalmi statáriális ítéletének eredményeként árulásért kötélen fejezi be pályafutását. Hasonló példákat akár az ellenforradalmi korszakból, a két világháború közötti politikai közéletből is vehetünk. Nem egy alapjában konzervatív, arisztokrata családnak a fiait megtalálhatjuk egyrészt a szélsőjobboldali radikális mozgalmakban, másrészt pedig a hagyományos, konzervatív, kormánypárti körökben. (Pl. a Pálffy-család). Folytathatnánk a példalózást történelmileg akár kevésbé kiélezett helyzetekből is és akár a társadalom más rétegeiből is.

Melyek tehát azok a tényezők, amelyek közbeiktatódásán keresztül hat a történelmi meghatározottság törvénye, amelyek aktív jelenlétének eredményeként az élet a maga kavargó sokszínűségében alakul, amelyek hatásának következtében nincsenek sémák, s amelyek a történelmi fejlődésnek, jelenségeknek – a felszínen – szinte a kiszámíthatatlanságát, a szertelenségét sugallják?

Mindenekelőtt itt van maga az emberi szubjektum, amely pszichikumnál – gondolati-érzelmi világán – megszüri a társadalmi determinációból reá törvényszerűen zuduló, rendkívül összetett hatásokat. Az egyén azonban a maga alkati adottságaival együtt is szűkebb-tágabb társadalmi-társas környezetben él. (Család, barátok, ismerősök, munkatársak, üzlettársak, azonos politikai célokért küzdők szélesebb köre: mozgalom vagy éppen politikai párt; a társadalmi hierarchiában azonos pozíciót elfoglalók egészen tág közössége: társadalmi csoport, réteg, osztály. Ez a szűkebb-tágabb társadalmi környezet – mikro-, illetve makrostrukturák, s ezek rendkívül bonyolult egymásba szövődése vagy egymásmellettsége, esetleg éppen hie-

rarchiája – azután az egyén alapvető érdekeihez (létérdekeihez ugyanis) egy sor járulékos érdek kialakulását, sőt érdekláncolatok, érdekhierarchiák kibontakozását eredményezi. (Osztályérdek, rétegérdek, csoportérdek, családi érdek, egyéni érdek.) Külön kérdés azután, hogy az érdekek láncolatából az objektív érdekek valósan tükröződnek-e az egyén tudatában, avagy hamisan, s csupán vélt érdekek mozgatják-e őt, avagy egész társadalmi osztály, réteg vagy csoport által fel sem ismerhető, valós objektív érdekek helyébe kerülő, hamis tudat által uralkodóvá vált tudati jelenségek. (Ilyen pl. a dolgozó osztályok nacionalizmusa, sovinizmusa.)

Rendkívül nehéz elméleti probléma a nemzeti-nemzetiségi kérdés, de a helytörténésznek nagyon sok esetben kell vele számolnia. A polgári korszak kibontakozásának hajnalán (a XVIII. sz. második felében, utolsó harmadában) itt nálunk Kelet-Európában is napirendre került a nemzet-válás kérdése. A polgári forradalom idejére már a nacionalizmus oly mértékben kifejlődött, s olyan méretűekké váltak a nemzeti-nemzetiségi ellentétek, hogy az egyébként ugyancsak polgárosodni hajlandó nemzetiségeket a polgári átalakulásáért és az állami függetlenségért harcoló magyarsággal szembe lehetett fordítani, s mindezt olyan sikerrel, hogy a 48–49-es gigászi küzdelem vereségének egyik jelentős oka valóban a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldatlansága volt. A nacionalizmus jelensége, s a vele kapcsolatos egész problémakör a XX. században sem veszített jelentőségéből, sőt azt is mondhatnánk, hogy mindmáig hat, ma is, mindennapi életünkben is. Ha vannak kézzel fogható, s mindmáig többszörösen bebizonyosodott tanulságai a kelet-európai népek történelmének, akkor ezeknek talán a legfontosabbika kétségtelenül a nemzeti-nemzetiségi kérdés alakulásának, politikai kezelésének történetéből hámozható ki. A társadalmi köztudatban minden történeti tanulság, a népek legjobbjainak minden óvása ellenére a nacionalizmus mégis többnyire jelen van, olykor egészen elevenen hat, egyeseknél meghatározó tényező bizonyos normák megszabásában és értékek megítélésében, kulturájuk kiművelésében, politikájukban, politizálásukban egyaránt. Különösen fontosnak tűnik erre azoknak a figyelmét felhívni, akik nemzetiségi területek helytörténetével foglalkoznak. A nemzetiségi (kisebbségi) lét (életforma, szokások, vallás, munka, kultúra stb.) olyan nemzeti tudat kialakulását eredményezi, amely kétségtelen sajátos, vélt vagy valós érdekközösségtudaton keresztül sajátos pszichikum kibontakozásához is elvezet mind az egyén mind pedig az egész közösség vonatkozásában. (Ez utóbbi jelenségekkel kellene foglalkoznia az etnopszichológiának.)

Nem kétséges, hogy történelmünk során adódtak olyan szituációk, amikor teljesen azonos, vagy igen megközelítően azonos gazdasági, társadalmi viszonyok között élők nem is jelentéktelen kérdésekben másként és másként határozták meg helyzetüket, s fogalmazták meg teendőiket. A politikai cselekvés síkján tehát eltérő válaszokat adtak a gazdasági, társadalmi helyzetüket tekintve azonos módon élők az eléjük azonos módon kerülő kérdésekre. És történelmünk során csak ritkán adódtak, akkor is csak nagyon rövid időre, s átmeneti jelleggel olyan szituációk, amikor a közös helyzet (legalábbis a döntő többség) közös, osztatlan politikai állásfoglalását váltották volna ki, egyakaratu cselekvésre ösztönöztek volna.

Egyéni pszichikum, alkati tényezők, a személyiség, a különböző szociológiai és szociálpszichológiai összefüggések, az etnoszociológiai és etnopszichológiai jelenségek, a különböző szinteken és különböző képződmények között kialakuló igaz vagy vélt érdekek, ezek (valós vagy hamis) tudati tükröződése: ezek tehát azok a tényezők, amelyek messzemenően motiválják az alapvető, a törvényszerű összefüggést, azt, hogy a gazdasági, társadalmi szituáció határozza meg a politikai szférát. Egészen pontosan talán úgy fogalmazhatnánk, hogy az alapvető törvényszerűség mindezen tényezőkön keresztül, mindezekkel együtt érvényesül. S végül azzal is tisztában kell lennünk, hogy a fentebb jelzett közvetítő tényezők és jelenségek maguk is származékok, végső fokon legbenső lényegükben maguk is a történelmileg kialakult, az adott gazdasági, társadalmi viszonyok meghatározott produktumai. Rendkívül összetett, hallatlanul bonyolult és végtelenül érzékeny, mozgékony mechanizmus eredménye tehát a politikai szféra, a politikum.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a fenti összefüggéseket nem azért vázoltuk, hogy a helytörténetirő ezzel elméleti szinten foglalkozzék. Hanem főként azért, hogy annak a társadalmi közösségnek, amelynek multját kutatása tárgyául választotta, figyeljen fel minden, a források nyújtotta furcsaságára is, még a források (elsősorban) töredékességéből fakadó érthetlenségeire is, s ne meghökkenést tanúsítson ilyen esetekben, hanem elméleti ismeretei alapján igyekezzék a „rejtélyeket” mindenekelőtt megérteni, majd valós összképbe ágyazni. (Ezt tekintjük egyébként az un. intuición egyik alapfeltételének is.)

A politikatörténetről fentiekben elmondott általános elméleti problémák után néhány, a korszakunkra vonatkozó, helytörténeti szempontból is elsődleges konkrét kérdésre hívjuk fel a figyelmet. Mindenekelőtt talán arra, hogy a polgári korszakban megváltozik a politizálás, az egész politikai élet. Ebből a szempontból a polgári átalakulást megelőző, azt éppen előkészítő negyedszázad is jelentős fellendülést eredményezett a vidéken, a megyékben, a megyeházán, az egyes városokban, sőt még a jelentősebb nemesi kuriákon is. A polgári viszonyok uralkodóvá válása azután (a parlamentarizmus kialakulása, a politikai pártok megjelenése, az országgyűlési választások ismétlődése, a politikai népgyűlések beköszönte, a szervezett munkásság fellépése), s mögötte olyan tudományos – technikai fejlődés (a kelet-európai ipari forradalom eredményei, a városok fejlődése és a városiasodás), amelynek következtében a szó szoros értelmében felgyorsul a hírközlés és a hirszerzés (gőzmozdony, távirat, sajtó, napilapok stb.), a társadalomnak soha nem látott széles és új rétegeit vonja be (aktív résztvevőként vagy passzív részesként) a politikai közéletbe. Megváltoznak tehát a politizálás méretei abszolút értelemben, megnövekszik a politizálók száma. Ezt az óriási változást igazán akkor érzékelhetjük, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a politikát közvetlenül gyakorlók körén túl hatalmas rétegeket vont be az új politikai struktúra, a polgári parlamentarizmus akár oly módon is a politikába, hogy – bár ők a maguk egyedeiig lebontva, közvetlenül a legkritikább esetben „politizáltak” tudatosan, mégis – egészükben szüntelenül és szakadatlanul, miközben a politika tárgyát képezték, valójában már a politikai közélet részeseivé is váltak. Esetenként az „aktív” politizálás szerepét is vállalták, vagy főleg kezdetben környezetük „vitte rá” őket: választottak, népgyűléseken vettek

részt, később pedig mind gyakrabban önálló, aktív politikába is kezdtek saját érdekeik védelméért, érvényesítéséért, s még fejlettebb fokon már saját céljaik politikai megfogalmazásáig is eljutottak. (Lásd a század végére kibontakozó agrárszocialista mozgalmat, vagy a szociáldemokrata munkásmozgalmat.) A polgári korszakban a politikai közélet addig soha nem látott mértékben hatja át a társadalom egészét.

A helytörténeti kutató-feltáró munka politikatörténettel kapcsolatos módszertani problémáit részletesebben és konkrétabban az alábbiakban két részre bontva tárgyaljuk. Az első s viszonylag bővebb rész a város-történet mindenekelőtt politikatörténeti módszertani kérdéseivel foglalkozik. A második a megyetörténet néhány fontosabb politikatörténeti problémáját veti fel. Nem tartottuk viszont fontosnak, hogy külön fejezetben tárgyaljuk a falutörténet politikatörténeti módszertani kérdéseit. Azért nem, mert az egyes falvak politikai jelentősége az országos történetben általában nagyon kicsiny, elhanyagolhatónak tartjuk továbbá azért is, mert a falvakon belül általában nem találhatunk sokszínű politikai életet. (Hiányzik a pártokba tömörült polgárság, rendszerint nincsenek munkáspártok, szakszervezetek stb.) Mindez mögött az áll, hogy a falvak döntő többségének mindig is zártabb társadalma a kapitalizmus beköszöntével sem vált lényegesen oldottabbá, s sokkal homogénebb maradt még a két világháború közötti korszakban is, mint a városé. Amennyiben azonban a helytörténész olyan adatokra bukkan, amelyek az általa kiválasztott községben élénk politikai közéletéről tesznek tanubizonyságot (ami, hangsúlyozzuk, egyáltalán nem kizárt, sőt a két világháború között már viszonylag gyakori), azt javasoljuk, kérdései megfogalmazásánál támaszkodjék azokra a szempontokra, amelyeket a várostörténet politikatörténeti módszertani kérdéseinél tárgyalunk. Ne feledkezzék meg arról, hogy a falu lakossága sokkal homogénebb, általában politikailag képzetlenebb, gyakran konzervatívabb, s ezért néha könnyebben manipulálható, mint a városi polgári társadalom. A modern korban már a parasztság politikai mozgalmi is a polgári politikai struktúra részeivé válnak, pártja vagy pártjai a polgári politikai pártok egyikévé.

Végezetül – még ugyancsak általánosságban – arra hívjuk fel a helytörténetkutató figyelmét, hogy a helyi politikatörténet sem független az országos politikai áramlatoktól, az országos politikai összképtől. A helytörténésznek mindig vizsgálnia kell az országos politika és a helyi politika kapcsolódásait, összefüggéseit, mind az állami végrehajtó hatalom és a helyi közigazgatás hivatali-szervezeti kapcsolatain keresztül, mind a parlamenti és pártpolitika és e pártok helyi szerveinek, a községi pártoknak egymáshoz kapcsolódásán keresztül (ennek mindig különös jelentőséggel bíró csomópontjai az országos és a helyi képviselőválasztások), mind pedig az országos és helyi egyesületek, társadalmi szervezetek összeszövődésén, valamint az országos és a helyi sajtó kapcsolatain keresztül. Külön részletes vizsgálódás tárgyát képezik az adott helyhez kötött politizálás szférái: a törvényhatóságok közgyűlései, a városi és a községi képviselőtestületek. (Magukban a városi tanácsokban kevésbé folyt politizálás; ezek elsődlegesen adminisztratív szervek voltak.) Az állami élet politikai mechanizmusán, az uralkodó osztályok politizálásának szféráin és intézményein kívüli

politikai jelenségek, az alapvető osztályok közötti osztályharc politikai jelenségeinek kutatása, feltárása szintén feladata a helytörténettel foglalkozónak. Korszakunkban ilyenek az agrárszocialista mozgalmak, a szocialista, majd a kommunista munkásmozgalom, és vizsgálat tárgyát kell, hogy képezzék a primitív és romantikus antikapitalista megnyilvánulások, a „félresiklott” osztályharc: a keresztényszocializmus, a politikai antiszemitizmus, s ennek különböző formái, a szektákba menekülés stb. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az itt felsorolt szempontok kellő forrásanyag megléte esetén önálló kutatási témákká is válhatnak, önállóságuk azonban erősen viszonylagos, a társadalom életének egyéb szféráival, sőt a politikai mezőny egyéb jelenségeivel való tényleges összefüggésük, egymásra hatásuk, szerves kapcsolódásaik feltárása nélkül öntörvényű fejlődést feltüntető megírásuk szinte értelmetlen. Ezek figyelembe vétele és kellő szintű feltárása nélkül a fentebbi témák kidolgozása szükségszerűen hamis, torz kép megrajzolását eredményezné.

A VÁROSI POLITIKA

A dualizmus kori várostörténeti vizsgálódások eddigi eredményei cáfolhatatlanul bizonyítják, hogy a gazdasági fejlődés, a népességfejlődés (országosan és az adott helységben is), a város népességszámának és kiterjedésének mult század végi, XX. század eleji növekedésével előállott helyi problémák (építészet, igazgatási szervezet stb.) megoldása, vagy ennek kísérlete együttesen, több-kevesebb áttétellel, de mindenképpen döntően formálják a város társadalmát és e társadalom politikai magatartását.^{67/} Az egymástól elkülönülő, távolodó társadalmi osztályok és rétegek utjának vázolását, a gazdasági fejlődés során az adott helységben uralkodó típusúvá vált társadalmi, foglalkozási kategóriák leírását a főbb rétegek életmódjának vizsgálatával lehet kiegészíteni. Vagyoni, jövedelmi viszonyaik összetevőinek felkutatása, a városiasodás és szorosabban a városépítés teremtette előnyökből való részesedésük (életszínvonaluk, lakásviszonyaik) bemutatása ugyanis új szempontot nyit: felveti a családi-rokoni kapcsolatok vizsgálatának, a felsőbb rétegeken belüli egyre szorosabb családi és vagyoni összefonódás, az országos politika, a gazdasági élet vagy a feudális nagybirtok képviselőihez fűződő viszonyok feltárásának szükségességét. Az alsóbb rétegeknél pedig a még élő, sokszor városi életszínvonalukat is befolyásoló falusi kapcsolatok feltérképezése vezethet új felismerésekre. Egyáltalán: szükséges a különböző, a társadalom egyes rétegei társadalmi, társasági és anyagi emelkedésének lehetőségeit vagy korlátait képező, esetleg az őket még megszerzett életmódjuktól is megfosztani készülő tényezők lehetőségig pontos megállapítása. Mindazon tényezők összességének feltárása tehát, amelyek a város gazdasági fejlődésének és erre épülő városiasodásának kihatásaként az egyes rétegeket – gazdasági, társadalmi, társasági helyzetüket, s annak problémáit számukra konkrétan tudatosítva – egyrészt a várospolitikába vagy általában a helyi politikai életbe, illetve magába a munkásmozgalomba bevonják, és annak többé-kevésbé öntudatos, aktív részesévé teszik.

Ahhoz azonban, hogy a fenti példánknál maradva egy város belső politikai strukturáját megrajzolhassuk, további mélyebb társadalmi analízisre is szükség van. Be kell mutatni a városi burzsoáziának a helyi politikában vitt szerepét, válaszolni kell azok körét, akik aktívan vettek részt a várospolitikában. A városi képviselőválasztók névjegyzékei, a virilista lajstromok, a cégjegyzékek azok a források, amelyek alapján erre a kérdésre választ kaphatunk. A városi szabályrendelet alkotás, másrészt a városi gazdálkodás költségvetései és zárszámadásai pedig arra adnak lehetőséget, hogy elemezzük, milyen álláspontot foglalt el az imént jelzett vezető réteg a gyakorlatban a városfejlődés kérdésében. E vizsgálatok eredményeit össze kell hasonlítani (természetesen ahol ez adódik) a városi burzsoáziának az országos képviselőválasztásokon mutatott politikai magatartásával. Milyen programmal fellépő képviselőt támogatnak, melyik párt programját fogadják el, vagy prominensebb képviselőik melyik párt programjával indulnak esetleg maguk is az országos választásokon? Ezek a kérdések az általános várostörténet szempontjából sem közömbösek, mert rávilágítanak arra, hogy milyen volt az adott város politikai vezető rétegének álláspontja a városfejlődés irányával és problémáival kapcsolatban. Meg kell vizsgálnunk, különösen fontos ez a nagyobb városok esetében, mennyire egységes, egységes-e egyáltalán a városi polgárság. Milyen kérdésekben és milyen mélységben éleződnek ki közöttük ellentétek? Fel kell tárnunk, hogy az adott város fejlődésében mennyi szerepe van a helyi polgárságnak, mennyiben szerzi meg a városfejlődés folyamán kibontakozó új funkciókat, valóban a város társadalmából nőnek-e ki ezek, vagy éppen külső erők veszélyeztetik a helyi érdekeket.

Rendkívül érdekes kérdések ezek a magyar társadalom történetében, mert hiszen a polgári forradalmat követő nagy társadalmi átrétegződés folyamatában a feudális elemek hosszú időn át, s éppen a politikai és igazgatási életben (vidéken pedig a várospolitikai fontosabb területein is) jelentős befolyással rendelkeztek, komoly hatalmi pozíciókat tartottak még kézben. Több vidéki városban megmutatkozik ez az ellentmondás, mégpedig az őslakos kis- és középpolgárságnak, ezek egyes pártjainak, vagy a kezükben tartott városigazgatásnak a környező nagybirtokkal, esetleg épenséggel a megyével való szemben állásában. Az esetek többségében az is megfigyelhető, hogy a hagyományosabb helyi polgárság az egyre nagyobb lendülettel kibontakozó kapitalizmus teremtette új rétegekkel, a nagytőkével, annak a városba telepedett képviselőivel is szembekerült. Ezekben a küzdelmekben mutatkozik meg a városi polgár kettős arculata legtisztábban. Polgár ugyan a szónak hagyományos (városlakó) és klasszikus értelmében, de pozícióinak védelmében sokszor deformálódik és egyaránt magán viseli a XIX. századi magyar társadalmi struktúra kettősségének minden a korábbiakhoz képest előnyös és a fejlettebb kapitalista társadalmakhoz képest hátrányos vonását. A várospolitikai ilyen szempontú vizsgálata a tényezők valódi társadalmi súlyának le mérésére is alkalmat ad, s lehetőséget arra, hogy következtetéseket vonjunk le az adott város polgárságának magatartásformáiból annak legbensőbb tartalmára, arra ugyanis: polgári-e igazán, s ha igen, milyen fokon, ha nem, milyen körülmények tették őt gyengévé, vagy egyenesen gerinctelenné, „amely – mint Ady írta –, arra sem volt képes, hogy a sültgalamb bekapására kitérje a száját.”

A várostörténeti munka politikatörténeti fejezetében okvetlenül fel kell tárnunk a város egész gazdálkodásának problematikáját, s ezen belül is elsősorban kölcsöneinek történetét, eladósodásának folyamatát. A város egész gazdálkodásának komplex vizsgálatára van szükség, s ezek során kell például foglalkoznunk a század végén általában előkerülő ún. községesítési irányzattal is, amely mindenekelőtt a városnak, mint közterületnek egyre jelentősebb meggazdagodásával függött össze. A XX. század elején a város már mint kapitalista vállalkozó gyarapítja vagyonát. Ennek eszközeként a közszolgáltatások községesítése, a legnagyobb forgalmat biztosító árucikkek előállításában vagy közvetítésében (vásárcsarnok építése utján pl.) való aktív részvétel, sőt nem egyszer az addig kifejezetten magánvállalkozásnak fenntartott beruházások (lakásépítés pl.) megvalósítása szolgált. Mindez persze a fogyasztók védelmének jelszavával történt, az azonban, hogy melyik párt, vagy melyik képviselő milyen indítékkal hangoztatta – az osztályellentétek elkenése céljából, avagy kifejezetten a javítás őszinte szándékával, humánus társadalmi felelősségtől vezetve –, már messzemenően a politikai mentalitás kérdése, s a helyi politikai pártok értékelésében döntő szempont. Ezeknek a kérdéseknek a tárgyalása során a jó helytörténeti munkában egy-egy fontosabb várospolitikus („városatyja”), vagy akár országos szinten is kiemelkedő közéleti személyiség portréját is meg kell adnunk, hiszen működésük tényleges eredményei folytán alakjuk valóban figyelmet érdemelhet.

A politikai élet feltárásakor be kell mutatnunk a polgári politizálás színterét, helyiségeit, formáit, szervezeteit. (Kaszinók, társaskörök, pártok, párthelyiségek, egyházi szervezetek, pártvacsorák, társas összejövetelek, képviselői beszámoló gyűlések, politikai népgyűlések stb.) Külön kell foglalkozni a polgári pártoknak a helyi önkormányzatban betöltött szerepével, választási politikájukkal, koalíciós törekvéseikkel mind a helyi, mind az országos választásokat illetően.

A várospolitika kapcsán lehet és kell is kitérni a helyi sajtó ismertetésére. A főbb lapcsoportokat, lapokat politikai felfogásuk és társadalmi bázisuk szerint kell bemutatni, s igazán színvonalassá e fejtegetéseket akkor tehetjük, ha megkíséreljük politikai tudatformáló hatásuk elemzését is. Rendszerint kitapintható (pl. a lap példányszámából, terjesztési körzetéből) az is, mennyire sikerült a helyi sajtónak a várost közvetlen környező vidékén politikai központtá tenni, s alkalmassá vált-e a lap arra, hogy a környék falvainak figyelmét is felhívja a város és a városiasodás sajátos kérdéseire, a korszak történetének, a modern kapitalista Magyarország kialakulásának egyik fontos problematikájára.

A két világháború közötti időszakban – különösen a harmincas években –, amikor Gömböstől kezdve az egymást váltó és egyre inkább jobbra tolódó kormánypolitika a sajtó „gleichschaltolására” is kísérletet tesz, rendkívül lényeges annak megállapítása, melyik helyi sajtóorgánum kap állami dotációt, vagy éppen melyik élvezi a legjelentősebb támogatást. Be kell mutatni, hogyan hat ez a lap irányvonalában, politikai vezércikkeiben, általában a helyi politika befolyásolásának módjában. Össze kell hasonlítani a lap egész hangvételét a többi helyi politikai sajtóval, az állami támogatást nem élvező, jobb- és baloldali ellenzéki lapokéval. Ha ilyenek nem léteztek, már az is sokat mondhat a helyi politikai élet szinképéről.

A politikai kérdések vizsgálatában szükségszerűen el kell jutnunk annak a viszonynak az elemzéséhez, amely a városi burzsoázia és a dolgozó tömegek között formálódott. A burzsoá várospolitikai ellenpólusát ugyanis a tőkés társadalmi rendszer uralkodóvá válása idején, már a szabadversenyes kapitalizmus korszakában is a mind jobban erősödő, s az adott városi kereteket tulajdonképpen már a kezdetektől is azonnal meghaladó hatással kibontakozó munkásmozgalom képezte. Hangsúlyozottan szeretnénk a helytörténeti kutatók figyelmét felhívni arra, hogy a helyi munkásmozgalom történetét ne tekintsék abszolút önálló témának, amelyet a városfejlődés történetének egészétől elszakítottan lehet szemlélni és vizsgálni. A városi társadalom munkásosztályának kialakulása ugyanis a legszorosabb szálakkal kötődik maguknak a városban születő kapitalista viszonyoknak uralkodóvá válásához. A város történetének forrásai törvényszerűen bizonyítják e „köldökzsinór” meglétét, s csupán a helyi gazdasági és társadalmi problémák elemzése útján válik érthetővé az is, milyen konkrét kérdések (munkaszervezés, munkaviszonyok, bérvizonyok, szociális ellátottság hiánya, munkaidő, helyi, üzemi hatalmaskodások stb.) tették alkalmassá a helyi kapitalista létesítményekben dolgozó tömeget először nyilván ösztönös, majd szervezett mozgalom kialakítására, termékeny talajjá a szocialista munkásmozgalom eszméinek befogadására. Külön figyelmet érdemel annak vizsgálata, hogyan válnak még a kisebb városok üzemei is olvasztó kohóivá a legkülönbözőbb rétegekből regrutálódó bér munkások proletáriátussá érlelődése folyamatának. A helyi munkásmozgalom konkrét napi küzdelmeinek alakító tényezői közé nem csupán a gazdasági /bér-/harcok tartoznak, hanem a polgári várospolitikai eredményezte számos egyéb probléma is. A városépítési programtól kezdve az egyéb szociális szervezési problémákon keresztül a munkásság kulturális, művelődési viszonyainak tudatos formálásáig, a haladó polgárság által a századforduló körül megindított népművelési törekvésekig, vagy éppen a munkáskultúra manipulálásának kérdéseig.

Az adott helység munkásmozgalmának bemutatásakor rekonstruálni kell azokat a helyeket, ahol az első gyülekezők, az első gyűlések voltak, ahol az első szervezetek megalakultak, továbbá azokat, ahol azután a rendszeres szervezeti élet otthonra lelt. A mozgalom ilyen „gócpontjaként” egyes gyárak, üzemek, munkásotthonok, vendéglők, pártszervezetek, szakszervezetek otthonai jöhetnek számításba, vagy ahol a városi fejlődés még ezek egyikét sem produkálta, egyes lakások, esetleg kirándulóhelyek. Portrét lehet adni a mozgalom nevezetesebb helyi személyiségeiről, vagy méginkább olyan jelesebb, az adott helységből származó országos vezetőiről, akiknek pályája innen indult. Fel kell tárnunk a munkásmozgalom fontosabb, helyi eseményeit, a sztrájkokat, tüntetéseket stb. Be kell mutatni, hogyan politizáltak a helyi vezetők az országgyűlési, méginkább a helyi ún. községi választások alkalmából. Betartották-e a párt központi utasításait, avagy esetleg a helyi viszonyok figyelembevételével más taktikát követtek? Voltak-e elég erősek ahhoz, hogy a helyi törvényhatósági választásokra képviselőiket bejuttassák, vagy eleve a polgári pártok valamelyikét támogatták? Ha voltak képviselőik a helyi önkormányzatban, hogyan kamatoztatták ezt a helyi gazdaság és szociálpolitikában, volt-e befolyásuk a kulturpolitikára? Volt-e önálló koncepciója a helyi vezetésnek e fő kérdéseket illetően?

Megnövekszik a politikatörténeti események feltárásának jelentősége természetesen a forradalmak – a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság – időszakában. Nem érdektelen nyomon követni, hogyan reagál a város 1918-ban a felgyorsult eseményekre. Van-e kezdeményezés a városvezetésben? Eléri-e a nagy sztrájkhullámok a városi munkásság szervezeteit is? Hogyan nyilvánul meg a város közhangulatában, egyes elemeinek magatartásában az összeomlás híre, az őszirózsás forradalom teremtette új helyzet? Csak reagált-e milderre a város, vagy magában a helységben is alakult ki politikai válság, majd forradalmi helyzet? Roppan fontos ugyanezen kérdések nyomkövetése a polgári demokratikus forradalomtól a proletárdiktatura kikiáltásáig terjedő időszakban is. Kezükbe ragadják-e a helyi hatalmat az elnyomott osztályok? Alakulnak-e, s ha igen hogyan politizálnak a helyi tanácsok? Be kell mutatni, hogyan kerül sor a hatalom átvételére 1919. március 21. után, s kik vállaltak vezető szerepet a Tanácsköztársaság idején. Mi lett a „politizálás” új tartalma a proletárforradalom időszakában, s szervezkedtek-e, ha igen, hogyan az ellenforradalmi erők a városban?

Az ellenforradalom felülkerekedése, majd a rendszer berendezkedése természetesen új kérdéseket vet fel. A tőkés rendszer restaurációja sok alapvonást őriz meg a dualizmus időszakából, de számos lényeges új motívum is jelentkezik. Ezekre vonatkozóan nyújtanánk néhány szempontot a következőkben.^{68/}

Természetes, hogy sikeres politikatörténeti elemzés érdekében az új korszakban is át kell tekinteni a gazdasági, társadalmi fejlődés új jelenségeit.

Gazdaságtörténeti vonatkozásban a korszak új motívumai közül csak néhányat, a legfontosabbakat említjük. A háború utáni gazdasági újjárendeződés, a termelés megindítása nehéz körülmények – az ország megváltozott területi helyzete és ennek következtében előállott, meglehetősen szegény nyersanyagellátottsága, valamint a külső piacok jelentős részének elvesztése – közepette ment végbe. Az egész nemzetgazdaság béketermelésre való átállásának folyamán megváltozott az ipar szerkezete is, s már a huszas években „új”, a Monarchia keretei között korábban nálunk alig fejlődő iparágak felfutásának lehetünk tanúi. Ezek a könnyüipar területén jelentkezők, a textiliparra, a bőriparra, a fa- és papíriparra gondolunk itt elsősorban. Igaz, hogy még a jelentős könnyüipari fejlődés is elsősorban Budapestre koncentrált, és az is igaz, hogy a főváros változatlanul megőrizte gazdasági vezető szerepét, de közben egyes vidéki városokban is fellendülést tapasztalhatunk. (Új textilüzemek illetve az évtized folyamán rendkívül nagy jelentőségű beruházások létesültek pl. Mohácson, Magyaróváron, Békéscsabán, Vácott, Győrött, Pápán, Szegeden, Baján, a budapesti elővárosokban: Csepelen, Újpesten, Pesterzsébeten, Kispesten, Pestlőrincen és Kelenföldön; az ország egyik legjelentősebb faipari vállalatát Debrecenben hozták létre; Egerben Hordó- és Faárugyár működött; jelentős papírgyárak üzemeltek Csepelen, Budafokon, Diósgyőrött és Pesterzsébeten.^{69/}

A 20-as évek egyik fontos jelensége a kisipar és a kiskereskedelem súlyának viszonylagos erősödése. Az infláció idején a kis egyszintű vállalatok száma megnövekedett. Ugrásszerűnek mondható a jelenség a szabászatban

(szabók, varrónők) és az elektrotechnikai kisiparban (villany- és rádió-szerelők). 1930-ban a közel 223 000 kisipari üzemből közel 179 000 segéd nélkül vagy (ebből közel 44 000) egy munkással dolgozott. A foglalkoztatott összmunkaerőt tekintve néhány iparágban (a fa-, a ruházati és az építőiparban) a kisipar jelentősége még meg is haladta a nagyiparét, de a vas- és fémiparban, a nyomdaiparban és az élelmiszeriparban is alig volt nagyobb a nagyipar által foglalkoztatott munkások száma (60% körüli), mint a kisiparban.

A kereskedelem terén annak ellenére, hogy a háboru után a belkereskedelem visszahanyatlott, a 20-as években szintén a kis egzisztenciák szaporodását figyelhetjük meg.^{70/} A 20-as évek során évente átlagosan 3500–4000 új kereskedelmi jogosítványt váltottak ki. (A budapesti textilkereskedők száma pl. a háboru előtti 1700 főről 1925-re 5729-re növekedett.) Ez a jelenség nem a belkereskedelmi forgalom megfelelő növekedéséből fakadt, hanem éppen abban leli magyarázatát, hogy a magyar kereskedelem a koncentráltásgnak és a specializáltságnak rendkívül alacsony fokán állott, nem rendelkezett modern, fejlett nagykereskedelmi hálózattal, s az áruházi és szaküzletrendszer is csak éppen kialakulóban volt (ez is csak a fővárosban). Így azután 1930-ban az országban 51 177 az önálló kiskereskedők által fenntartott üzletek száma és ebből csupán 3340 a nagykereskedés (6,5%), 5753 a nagy- és kiskereskedés (11,2 %), a többi a kiskereskedés. Érdeemes megemlíteni hogy az üzletek több, mint fele fűszer- és vegyeskereskedés volt.^{71/}

Itt a legfontosabb jelenségekre vonatkozó országos történeti vizsgálódások eredményeit ismertettük. Meglehet, hogy a statisztika (s maguk a szerzők is) üzemnek veszik a segéd nélkül dolgozó 135 000 iparos azon nem jelentéktelen részét is, amely ez időre már – kivált a ruházati iparban – nem önállóan iparüző, hanem de facto bedolgozó. A ténylegesen önálló mesterek (üzemtulajdonosok) tényleges létszámát az ipartestületi adatok mutatják. A helytörténeti vizsgálódás figyelmét erre kell mindenképp előtérbe hozni. A kiskereskedelem és a kisipar üzletkörén túlmenő vállalkozásokra pedig a cégjegyzék az elsődleges forrás. A helytörténész feladata tehát az, hogy a jelzett források alapján dolgozva, törekedjék a számszerű megállapításokra s esetleges összehasonlításokra. A kutatónak az adott város gazdasági, társadalmi életét vizsgálva arra is figyelnie kell természetesen, mennyiben egyezik a város fejlődése az országos jelenségekkel, mennyiben tér el azoktól, mi a sajátos oka ennek az eltérésnek, s milyen következményekkel jár ez magára a városra nézve, annak társadalmi, politikai és kulturális életére egyaránt. A részletes vizsgálat lehetővé teszi, hogy megállapítsuk: az ipar-, a kereskedelmi vagy a bankélet játszik-e jelentősebb szerepet a városban.

A gazdasági kérdések vizsgálatában természetesen a fentiekben túlmenően meg kell vizsgálni a gazdasági válság hatását. A termelés, a tőkeviszonyok alakulásának bemutatása mellett, s attól elválaszthatatlanul kíván teret a válság szociális hatásának elemzése; a munkanélküliség, a kisipar és a kereskedelem visszaesése, az életszínvonal leromlása.

Nyomon kell kísérni a 30-as évek új problematikáját, a válságból való kilábolás kérdéseit, az állami beavatkozás erősödését, a II. világháboru előkészítésének az adott helységben is megmutató hatását, majd

magukat a háborus gazdasági viszonyokat is. A termelésnek a 30-as évek második felében kezdődő fellendülése megkívánja annak vizsgálatát, hogy mely ágazatokban van felfutás, hol van visszaesés, hogyan befolyásolja mindez a munkaerőhelyzetet, a foglalkoztatottságot, milyen következményekkel jár mindez az életviszonyok alakulására. A háboru időszakában további új kérdések merülnek fel, az állami beavatkozás, a „hadiüzem” rendszer és egyéb intézkedések, amelyek a termelés és ellátás alakulásán kívül a munkaviszonyokat, a dolgozók szociális és politikai helyzetét is erősen befolyásolták.

A város gazdasági képéhez hozzátartozik a város tulajdonában lévő üzemek, a kezelésében álló intézmények helyzetének vizsgálata is. Ezek a lakosság foglalkoztatottsága, ellátása szempontjából fontos szerepet töltek be, termelési és szociális viszonyaik több esetben eltértek az állami vagy magánkézen lévő vállalatokétól. A részletes vizsgálat során felmerülhet az a kérdés is, milyen ütemű és mértékű volt a községesítés, milyen politikai erők állottak mögötte, s talán kimutatható az is, hogy az egyes városi üzemeknek bizonyos politikai mozgalmak vonatkozásában is volt szerepük.

A városiasodás folyamata a két világháború közötti Magyarországon maga is új formákat ölt az építkezésektől kezdve (modern tisztviselő-telepek, proletárnegyedek, nyomortelepek) a modern tömegközlekedési hálózat (villamos, autóbusz stb.) kiszélesedéséig. Budapest természetesen ezen a téren is vezetett, s a főváros kiemelkedő szerepét nem tudta csökkenteni, de egészséges módon még ellensúlyozni sem a vidéki városok fejlődése. A 30-as évek végére az egyenetlenség még kirívóbbá vált, mert a modernizálódás is elsősorban Budapestre koncentrálódott. Az évtized végén mindössze két városnak, Szegednek és Debrecennek volt 100 000 fő feletti lakossága, mindössze 25 városban volt vízvezeték és csak nyolcban csatornázás. A népszámlálások anyagain nyomon követhető a lakosság számának alakulása, a népesség foglalkozási megoszlása, összetétele. A korszak társadalomtörténetének egyik sajátossága az, hogy a Monarchia összeomlása után az ország peremterületeiről rendkívül nagy tömegben menekültek, áramlottak (elsősorban a fővárosba, de általában) a városokba is a régi magyar közigazgatás alkalmazottai, tanárok, tanítók, tisztviselők és azok családjai, akik éveken át súlyos problémát okoztak, mert számukra lakásról, munkaalkalomról, megélhetésről kellett gondoskodni. (Vagonlakóknak is nevezték őket a korszak, és joggal, mert közülük rengetegen valóban vagonlakásban kezdték meg magyarországi életüket.) Jelenlétük nagymértékben befolyásolta a politikai légkört is.

A 30-as évek második felében másirányú népmozgás figyelhető meg: a vidékről, zömmel a mezőgazdaságból indul meg áramlás a városokba. (Itt is elsősorban a fővárosba.) Ez ismét a lakásviszonyok, a kommunális ellátás, az élelmezés terén okoz bizonyos feszültségeket, amely mind a kormánynak, mind a városvezetésnek aggodalmakat okoz, s különböző intézkedésekre kényszeríti őket.

A városok munkásságának szerkezeti alakulása és politikai arculatának formálódása a korszakban szorosan összefüggő jelenség. A szélsőjobb-oldali befolyás terjedésének szempontjából is rendkívül fontos annak vizsgálata, hogy a 30-as években különösen gyorsan feltöltődő munkásosztály honnan, milyen társadalmi rétegekből kapja utánpótlását. Hasonlóan össze-

tett szempontok miatt (társadalmi szerkezet s a politikai történet, a politikai mozgalmak vonatkozásában) fontos a korszakban a városi kispolgárság beható vizsgálata, a városi lakosság egészéhez való arányának, a termelésben elfoglalt helyének, életmódjának, politikai törekvéseinek megállapítása. Ezeknél a vizsgálatoknál az ellenforradalmi rendszer jellegével kapcsolatosan is fontos szempont a felekezeti megoszlás kérdése. Ez utólag segítséget nyújt a liberális, demokrata polgári ellenzék bázisának, befolyásának értékeléséhez, s vizsgálata mindenképpen elkerülhetetlen, mert az 1938. és 1939. évi zsidótörvények a városi lakosság jelentős hányadát érintették.

A gazdasági és társadalmi viszonyok beható és sokoldalú elemzése alapján, vele szerves egységben kerülhet sor a város politikai életének bemutatására.^{72/} Az egyes osztályok, rétegek, csoportok politikai orientációja, sőt tevékenysége – mint erre korábban már utaltunk – nem épül mechanikusan a gazdasági és társadalmi alapokra. A politikai szféra relative nagyhatású önmozgásán keresztül olykor hallatlan erővel hat vissza az őt létrehozó és determináló viszonyokra (gazdaságpolitika, szociálpolitika stb.). Mint szubjektív tényezők egyik legfontosabbika, így módon közvetlenül befolyásolja, módosíthatja s hosszabb-rövidebb távon meg is határozhatja az objektív folyamatokat. Az ellenforradalmi rendszer történetének aprólékos kutatása közben a helytörténeti kutató tömegével találkozhat olyan tényekkel, hogy a gazdasági, társadalmi meghatározottsággal nem áll összhangban a politikai állásfoglalás. A helytörténet írójának éppen ezért fel kell tárnia az egyes társadalmi kategóriákra ható politikai, eszmei befolyást, a környezet, a neveltetés, a hagyomány erejét, az alapvető osztályérdekeken túl a közvetlenebbül ható réteg-, csoport- és egyéni érdekek nyilvánvalóan alapvető hatását, egészében pedig mindazokat a rendkívül kusza és bonyolult viszonyokat, amit éppen a konzervatív diktatórikus ellenforradalmi rendszer politikai mechanizmusa produkált a korszak szereplője számára. A politikai viszonyokat, a pártok helyzetét ugyanis alapvetően az ellenforradalmi berendezkedés jellege szabta meg, amely elsősorban a bal oldal számára állított korlátokat, s noha a szélsőjobboldali radikalizmusnak a konszolidálódott hatalmi rendszert veszélyeztető törekvéseit is igyekezett visszaszorítani, mégis inkább volt nyitott jobb felé, mint a bal oldal számára. Fel kell hát tárni, hogy milyen politikai pártok, szervezetek, egyesületek működtek a városban, honnan, kikből tevődött össze ezek vezető testülete, milyen programmal rendelkeztek, s mely rétegek alkották tömegbázisukat. Külön jelentősége van a középrétegek, s ezen belül a kispolgárság politikai orientálódása, valamint a nem szervezett munkásság – főként a lumpen elemek – politikai mozgása vizsgálatának a szélsőjobboldali mozgalmak 30-as évekbeli előretörése szempontjából.

A pártpolitikai viszonyok elemzésekor a két világháború közötti korszakban a szocialista munkásmozgalom szempontjából új motívumok jelentkeznek. A Kommunisták Magyarországi Pártja az 1921. évi III. tc. alapján törvényen kívül helyezve, illegálisan folytatta tevékenységét, minden esetleges megmozdulására éberrel őrködött a politikai rendőrség. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt működését viszont engedélyezte a rendszer, s így módon a bal oldali, szocialista érzelmű szervezett munkásságnak az egyetlen legális tömegpártja volt. Vele szoros együttműködésben

állottak a munkásság szakmák szerinti szervezését végző és gazdasági érdekvédelmét ellátó tömegszervezetei, a szakszervezetek. A KMP és az MSZDP helyi erőinek, működésüknek bemutatása a maga súlyának megfelelő helyet kell, hogy kapjon a politikátörténeti tanulmányban. A munkásmozgalomban korábban is ismert módszerek, agitációs formák egészülnek ki a korszak jellegzetességeihez idomuló új módszerekkel és formákkal: kulturális mozgalmak, oktató-nevelő munka (ismeretterjesztő előadások intézményesített formákban), énekkarok, irodalmi estek, matinék, szavalókórusok, színjátszók működése, a mozgó könyvtár; a munkás sportélet és a politikai munka egyik jellegzetes formája a turisztika, a tanulmányi kirándulás stb. A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek kulturális nevelő munkáját is rendkívül szigorúan ellenőrizték a rendőrhatalóságok, így ez utóbbi említett megmozdulások részben arra is módot adtak, hogy a rendőrségi ellenőrzéstől kissé függetlenítsék magukat. A munkásmozgalom szervezettségétől függő munkamódszereinek, cselekvési formáinak bemutatásán túl természetesen azt is elemeznie kell a helytörténet írójának, hogy milyen tartalmi megújodást tapasztalhatunk korszakunkban a korábbiakhoz képest, hogy milyen új tartalom tölti meg az új szervezési-szervezeti formákat.

Külön figyelmet kell fordítania a helytörténésznek a főként kis- és a középpolgárság egyes rétegeit tömörítő baloldali ellenzéki pártokra. Ezek még a nehéz politikai viszonyok közepette is őrizték – sokszor szinte romantikusan – a polgári progresszió liberális demokratizmusának hagyományait, s bár politikájuk hatékonysága a korszak egészében nem volt átütő, küzdelmeik eredménye mégis sokszor kimutatható a városi politika néhány motívumában.

Érdemes felfigyelni az ifjusági mozgalmakra, az ifjuság szervezeti életére is. A munkásifjuság megnyerése egyaránt érdeke volt természetesen a szociáldemokrata és a szakszervezeti mozgalomnak, valamint az állami, vagy egyházi szervezeteknek, és a szélsőjobboldali politikának is. Ez utóbbi főként az egyetemi mozgalmakban hatott, de a 30-as évek végén már, majd a háború alatt az egyetemi ifjuság soraiban is fogadtatásra talál a baloldal, a munkásmozgalom.

A város politikai életének feltárásában helyet kell, hogy kapjon a helyi adminisztráció személyi összetételének, a 20-as és a 30-as években beállott változásoknak a vizsgálata, valamint a városi tisztviselői kar politikai magatartásának számbavétele is.

A kérdéseket, szempontokat természetesen lehetne szaporítani, de talán felesleges, hiszen a források maguk vetnek fel új és új szempontokat, kérdéseket és válaszokat, s végül is az élet tarkaságát, sokszínűségét előre gyártott kérdésekkel szegényíteniünk nem szabad. A felsoroltak csak szempontok, javasolt kérdések, alkalmazásuk során nem merevedhetnek sémává. Az, hogy milyen elemüket, milyen mélységig lehet, vagy kell kidolgozni, vagy akár el is hagyni, nagymértékben függ az illető város fejlődésének sajátosságaitól, a fennmaradt forrásanyag mennyiségétől, jellegétől, tartalmától. Ezek ugyanis új és új kérdéseket vethetnek fel, újabb jelenségekre, egyedi sajátosságokra hívhatják fel a figyelmet, s a helytörténész kutató módszerének lényege az kell, hogy legyen, hogy az adott területen lezajló életet, a történelmi folyamatok adott helyen és időben megvalósult jelenségeinek lehető teljességéig történő feltárását, egyediségében való rekonstruálását tegye lehetővé.

POLITIKATÖRTÉNET – MEGYEI KERETEKBE

A várostörténet írásakor felmerülő főbb politikatörténeti kérdések viszonylag részletesebb ismertetése után a megyei keretben tárgyalandó politikatörténeti problémákat már korántsem részletezzük a fenti módon és mértékben. Amit a politikai történettel kapcsolatos kutatási feladatokról, a rekonstrukcióhoz szükséges forráselemző készség, a történeti jelenségek, folyamatok ábrázolásához nélkülözhetetlen metodikai képzettség, illetve metodológiai felkészültség fontosságáról, valamint egyéb általános elvi kérdésekről a korábbiakban írtunk, az úgy véljük maradéktalanul érvényes mondandó a megyei keretekben zajló politikai élet feltárásához, megírásához is. Úgyszintén alkalmazhatók mindazok a szempontok és ötletek is, amelyeket a városi politikai történet feldolgozásához módszertani ajánlasként, megfontolandó javaslatként előző alfejezetünkben említettünk.

Itt most csupán azokra a szempontokra hívjuk fel a figyelmet, amelyek a megyetörténet feltárásakor sajátosan és szükségszerűen adódnak abból, hogy a megye eleve nagyobb, jórészt más strukturájú közigazgatási egység, mint a város, nagyobb lélekszámú lakosságot mondhat magának – rendszerint több város is tartozik hozzá –, hogy éppen ezért mind gazdasági, mind politikai jelentősége általában lényegesen nagyobb a nemzetgazdaság illetve az országos politika egészében is. Nem kétséges pl., hogy a megye élén álló főispán mindig is nagyobb politikai potentát, mint egy város polgármestere, s az sem igényel különösebb bizonyítást, hogy az országos választások idején pl. egy-egy megye lakosságának politikai hangulata (meggyőződése, tudata) erősebb ecsetvonásokat húzhat a „honatyák” összetételét tükröző tablóra, mint egy-egy (természetesen nem nagy) városé. (Hét nagy város kivételével 1939 előtt nyílt szavazásos választások zajlottak még a két világháború között is Magyarországon.)

A megye tehát mindenekelőtt sokszorosan nagyobb közigazgatási, politikai és gazdasági egység, mint a város, ennél fogva az országos történet egészében játszott szerepe is nagyobb lehet. Területe olykor földrajzilag egybeeshet történelmileg kialakult, önálló gazdasági egységet is jelentő tájjal. Feltétlenül ilyennek számít nálunk pl. a mai Győr-Sopron megye, amely a Kisalföld zömét magában foglalja, s hasonló vonást mutatnak ezzel az olyan esetek is, amelyeknél sajátos politikatörténeti hagyomány fűződik az illető közigazgatási egységhez: Békés megye a „Viharsarokkal” azonos, Jász-Kiskun megye a „Jászság”-gal, Hajdu-Bihar vármegye a „Hajduság”-gal. Az ilyen megyéknél a helytörténetírónak az is feladata, hogy feltárja, hogyan őrződött meg a megye mindenkori tudatában, pontosabban a megye különböző társadalmi rétegeinek, különösen politikailag hangadó, vagy magatartást formáló csoportjainak tudatában, ideológiájában az adott történelmi hagyomány. Fel kell természetesen azt is tárnia, hogy a megye vezető körei különböző politikai céljaikért taktikai megfontolásból – eszközként, mozgósító erővel – hogyan ápolták ezeket a tradíciókat, s mikor mit tartottak érdemesnek „bevetni” a köztudatba (a helyi sajtóba pl.)

A megye – mint viszonylag nagyobb területi egység – gazdaságilag s (ennek következtében) társadalmilag heterogénebb, mint a város. A nemzetgazdaság egészét, a nemzeti jövedelem megtermelésében való részese-

dését tekintve rendszerint uralkodó szféra a mezőgazdaság. Különösen áll ez a mult századra, de legtöbb megyénk esetében érvényes volt ez a szocialista átalakulás időszakáig is, még sokszor ott is, ahol a megye egy-egy városában jelentősebb ipari termelés bontakozott ki a XX. század első felében. A megyék társadalmi viszonyainak vizsgálata is hasonló eredményhez vezet. A legtöbb megyében a lakosság lényegesen nagyobb hányada élt az agrárgazdaságból, nagyobb számban tartozott az agrártársadalomhoz. A magyar társadalom sajátos fejlődéséből következő, az ország egészére a századfordulón már jellemző kettős struktúra a megyék jelentősebb részében a XX. század közepéig (legalábbis, ami a városi-polgári lakosságot és a munkásosztályt, tehát a kapitalista társadalmi szerkezetet illeti) még csak tendenciájában megnyilvánuló, inkább kialakulóban, kiteljesedőben lévő folyamat, semmint e megyék társadalmának jellemzésére alkalmas, állapotot tükröző szerkezet. A megyei városokban azonban – mint erről az előzőekben szoltunk már – ha felemásan is, ha számos körülmény által korlátozottan is, de jelen van fejlődőben, egyre erősödőben a formájában is polgári struktúra. Ily módon a megye társadalmi viszonyainak finom vizsgálatát célzó helytörténeti munkának mindig számolnia kell azzal, hogy a várossal szemben a megyei keretben sokkal kevésbé talál homogén társadalmat, minthogy a megyei politika is – éppen a fentiek következtében – jóval összetettebb, lényegesen sokrétűbb felépítésményi jelenség, mint a városi politika.

(A fentiek figyelembe vételével le kell szögeznünk, hogy a megyetörténet művelése összetettebb feladat, min a falu- és várostörténet. Olyan vizsgálatokat követel, mint az országos történeti szintézis, s olyan részismereteket, mintha nagyjából minden település története fel lenne tárva. Messze ezt igazolják az eddig megjelent megyei monográfiák, amelyek közül a legjobbak a szaktudomány mércéjével mérhető igényes és színvonalas művek, s ezek szerzői többségükben szaktörténészek. Akadhat a szerzők között természetesen a szűkebb szakmán kívül álló is – ez esetenként kívánatos lehet –, magas szintű, a szaktörténész felkészültségéhez hasonló elméleti, módszertani igényesség és tájékozottság nélkül azonban nem születethet igazán jó munka.

A megyei keretekben zajló politikai élet rekonstruálására rendszerint a komplex megyetörténet megírásakor van szükség, többnyire a megyei monográfia megfelelő fejezete(i)ként kerül rá sor. Egy megye kiterjedt politikai életének komplex vizsgálata azonban önálló helytörténeti téma is lehet, sőt önálló vizsgálat tárgyát képezheti az országos politikai jelenségek egyikének adott megyében való sajátos megnyilvánulása is. (Pl.: Fejér megye politikai története 1919–1945 között, illetve: A legitimizmus Fejér megyében 1919–1931.) Igen gazdag tematikai választékot nyújt tehát a korszak a kutatóknak. A választható témák értékét a szaktudományos fejlődés által szabott igények mellett elsősorban a realizálhatóság, s annak is legelső feltétele: a rendelkezésre álló forrásanyag jellege és mennyisége szabja meg.

A megyei politikatörténeti jelenségek valóságü megírásának elősegítéséhez itt még egy olyan gondolattal járulnánk hozzá, amelyről a városi politika kérdéseinek tárgyalásakor ugyan nem szoltunk, holott ott is feltétlenül kamatoztatható lehet. A megyei közéletben azonban ez is összetettebb

jelenség. A hatalmi vagy uralkodó elit kérdéséről van szó.

Miként az országos történet feldolgozásában ma már a marxista történetírásnak elengedhetetlen feladata a politikai életnek a korábbiaknál lényegesen differenciáltabb ábrázolása, s miként ehhez alapvetően helyes követelményként jelentkezett az uralkodó elit kérdésének vizsgálata,^{73/} úgy véljük, legalább ilyen fontos a helytörténetírásban is a helyi közigazgatási, politikai egységek keretében zajlott társadalmi, politikai közélet lehetőségig pontos, árnyalt feltárása és ehhez a helyi hatalmi elit kutatása. A történettudománynak a magyar politikai élet folyamatairól eddig alkotott képe eredményeként ma már nyugodtan leszögezhetjük: a felszínen, tehát a mindennapi politikai életben nem a társadalmi formációból következő alapvető választóvonalak mentén, az alapvető osztályellentétek, az osztályharc erővonalainak közvetlen irányában folyt a küzdelem, hanem sokkal inkább a hatalmon lévő, a politikai szférát is kézben tartó uralkodó osztályokon belül, az uralkodó osztályokat alkotó – egymással egyébként az alapkérdésekben mindig összetartozó – rétegek s ezek bizonyos csoportjai között. (Az osztálytársadalomban az uralkodó politika mindig az uralkodó osztályok politikája.) S ez nemcsak az országos politika színterein volt így, hanem a helyi politika berkeiben is. A városi politikában a helyi hatalmat közvetlenül kézben tartók küzdöttek gazdasági, politikai hatalmi pozícióik védelméért, vagy éppen kiterjesztéséért, s a megyében – többnyire még nagyobb hatalmasságok között – a harc lényegében ugyanezért folyt.

Helytörténeti keretben, helyi forrásanyagon – ezt mutatja a helytörténetírói tapasztalat – kiváltképpen meggyőző módon, hallatlanul plasztikusan lehet bemutatni azt, hogy az uralkodó osztályokon belül hogyan különülnek el a hatalmat közvetlenül birtokló csoportok.^{74/} A helyi (hatalmi) elit sokszor szinte rátelepszik a helyi társadalmi, társasági közéletre: a helyi politikára. A helyi gazdaságpolitika, a községpolitika, a helyi politika (választások, törvényhatósági pártok, vagy akár kisebb jelentőségű, politikai színezetű csetepaték), a helyi kulturpolitika (egyházi befolyás, tankerületi ügyek, kulturház, ifjúsági mozgalmak, egyesületek stb.) kézben tartásával sokszor nemzedékeken keresztül ugyanazok a családok irányítják az adott helység, sőt nagyobb közigazgatási egységet jelentő járás vagy megye életét is.

Helyi eliten – hasonló módon, mint az országos uralkodó eliten – az adott helységnek az ország társadalmi, politikai rendszerének egészébe illeszkedő politikai és gazdasági vezetőrétegét, pontosabban e vezetőrétegnek a politikai és a gazdasági hatalom kulcspozícióit közvetlenül kézben tartó csoportjait értjük. A politikai és a gazdasági hatalom döntő pozícióit közvetlenül birtoklók azon körét, amelyben a különböző érdekek összeütközésének folyamán, azoknak eredőjeként a legfontosabb politikai döntések formálódnak és alakulnak ki, s ahol végül e döntéseket – igazgatási, közjogi értelemben véve is – formalizáltan meghozzák. S itt kifejezetten utalnunk kell arra, hogy az elit fogalmán nem az – egyébként a köznyelvben sokszor használt – elsősorban műveltségi tartalmat nyert, az intelligencia és műveltségi szintre alapozott, elkülönültséget vagy ezzel szerzett, tehát magában a korszak társaséletében is szokásos megkülönböztetett figyelmet és megbecsülést élvező csoportot értünk (azaz a

falu vagy kisváros orvosát, iskolaigazgatóját, tanárait, az állatorvost, a papot, a mérnököt, s a felszínen külső látszatra ezekhez csapódó, ezek esetleg kifinomultabb, uri-értelmiségi modorát ellesni és sokszor utánozni igyekvő polgármestert, a jegyzőt, a városi tanács urait, a leggazdagabb polgárokat vagy éppen a legtehetősebb gazdákat s ezek együttes csoportját), mert a felszíni jelenségek mélyén a valós kapcsolatok, az érdekek azonosossága és különbözősége másként rendeződött.

A valóságban ugyanis a helyi tényleges gazdasági hatalmat kézben tartó körök (a helyi tőkés csoportok vezető családjai, az agrártőke leg-hatalmasabbjai vagy éppen a leggazdagabb tőkés bérlők), miközben sűtkéreztek a „művelt” társaság fényében, s miközben támaszkodtak annak simább modorára, elmésségére, kifinomult szokásaira, egyben fel is használták őket saját céljaik támogatására. S az értelmiségi rétegek (akikhez a fent említettek kivül odatartozott az ügyvéd, a helyi „hírharsóna” szerkesztőgárdája, a közigazgatás kvalifikáltabb hivatalnokgarnitúrája stb.) a dolgok sajátos logikája folytán nagyon is „odafigyeltek” a gazdaság és politika helyi potentátjaira, s hogy „kiérdemeljék” azok bizalmát, olykor csupán „kitüntető mosoly”-át, hogy biztosítsák egzisztenciájukat, a maguk területén, jórészt tehát közvetett uton, mindent megtettek annak érdekében, hogy a helyi gazdaságpolitikai intézkedések, a helyi társadalom- és szociálpolitika, a helyi művelődés- és általános kulturpolitika legalábbis ne kerüljön ellentétbe a gazdasági és politikai vezető körök érdekeivel. (Ily módon értelmezhető a politika ebben a vonatkozásban valóban a gazdaság koncentrált kifejeződéseként, így válik a gazdasági, társadalmi élet vezető köreinek politikája uralkodó politikává.) Ilyen áttételek révén is determinálódik az uralkodó politika a társadalmi struktúra hierarchiájának csucsain elhelyezkedők alapvető gazdasági (osztály)érdekei által. És éppen az itt jelzett mechanizmusok révén érthető az is, hogy az uralkodó elitnek a gazdasági hatalmat kézben tartó csoportokon, mint az elit alapvető alkotórészén kivül törvényszerűen járulékos és egyaránt nélkülözhetetlen alkotórészévé válik az a helyi politikai, közigazgatási hatalmat kézben tartó réteg is, s mellette a kultur- művelődéspolitikai helyi diktálóinak azon csoportja is, amelyeknek tagjai maguk közvetlenül sem nem ipari, bank- vagy kereskedelmi tőkések, sem nem agrártőkések.

Az uralkodó elit kategóriája alapján tehát politikai kategória, az uralkodó elit maga, funkcióját tekintve, politikai felépítményi képződmény.

E funkció ellátásához az a szerkezeti modell, amit vázoltunk, az a mechanizmus, amelynek folyamán a gazdasági elit az alapvetően meghatározó, adott konkrét időszakban és adott helyen az elitet alkotó csoportok mindinkább önállósuló mozgása révén módosulhat. A Horthy-korszakban, s különösen a 30-as évek folyamán az uralkodó elit vezető erejévé a tőke és az arisztokrata nagybirtok bizonyos mértékű háttérbe szorításával mindinkább az uri középrétegek, az agrárius fajvédő dzsentri, dzsentroid középbirtokos, katonatiszti, és mindenekelőtt az állami bürokrácia felső rétegei váltak.

Ugy látjuk, hogy ez a folyamat vidéken még erőteljesebb volt. Itt a fináncsőke közvetlen politikai befolyása, már csak jelenlétének korlátozottabb mértéke révén is kisebb, s eleve nagyobb szerephez jutottak a birtokos osztály különböző rétegeinek vezető csoportjai. Néhány megyében a konzervatív arisztokrata nagybirtok legitimista politikai vonala szín-

te két évtizeden át érintetlen marad (pl. Fejér megye), másutt éppen a radikális jobboldali fajvédő agrárius körök, az uri középbirtok exponensei váltak hangadóvá (pl. Csongrád, Hajdu-Bihar.)

(Lényegesen homogénebbnek tűnik a helyi uralkodó elit városaink döntő többségében. Vezérkarában többnyire a felső hivatalnoki réteg, s az egyébként a társasági élet elitjét alkotó értelmiségiek találhatók, de ott vannak a tekintélyesebb polgárok; a helyi kis- és középburzsoázia exponáltabb figurái is. A falu elitje már egészen szűk körű, s benne döntő szerepet a helyi közigazgatás néhány emberén kívül a helyi értelmiség igazán véges számú képviselője játszik (a háttérben néhány kifejezetten gazdag, vagy hagyományokkal rendelkező birtokos családdal, vagy esetleg a helyi iparosok és kereskedők ugyancsak kis számú képviselőjével).

A fentebb elmondottak alapján két kérdés felvetésével szeretnénk a helyi uralkodó elit vizsgálatához hozzájárulni. Az egyik: az elit hierarchiájának és szerkezetének, pontosabban e kettő egymáshoz való viszonyának kérdése; a másik: az eliten belüli vezető, a formalizált vezető és az un. presztizs-, vagy informális vezető, illetve e kettő egymáshoz való viszonyának kérdése, valamint, az utóbbi problémának a kapcsolódása az előzőhöz.

A Horthy-korszak uralkodó elitjét vizsgáló történész teljes joggal beszél az uralkodó elit hierarchikus jellegéről: „A hierarchikus jelleget a jelentős feudális maradványok magyarázzák, a címek és rangok nemcsak politikai, hanem gazdasági és társadalmi viszonylatban is tükrözik ezt a hierarchiát... Kétségtelen, hogy a politikai hatalom vezérkarát a kormánypárt vezető funkcionáriusai, elsősorban a kormányelnök személyesítették meg, utána következtek a kormány tagjai, a parlament kormánypárti képviselői és a főispánok, de az utóbbiakkal legalább egyenrangú politikai pozícióban helyezkedtek el a hadsereg felső vezetői is. Ide sorolható Horthy titkos kamarillája és a főpapság is.

A gazdasági hatalom vezérkara a TÉBE és a GYOSZ, továbbá az OMGE vezetőiből tevődött össze, a termelési viszonyok monopolkapitalista jellege ezen a területen is létrehozta a maga hierarchiáját.

A Horthy-rendszer uralkodó elitjének hierarchikus jellegét a politikai és gazdasági hatalom egymáshoz való viszonya is dokumentálta; nem egyenrangú kategóriákról van szó, a politikai hatalom – ha nem is egyforma sullyal – az egész korszakon keresztül a gazdasági hatalom fölött áll; ez a viszony meghatározza az elit általános belső hierarchiáját és az eliten belül folyó harc fő irányát is. A politikai és gazdasági elit ugyanis állandó harcban áll egymással, mindegyik a másik pozíciójára tör teljes vagy részleges igénytel.

A politikai és gazdasági elit soraiban a jelzett osztályok és rétegek vezető csoportjai foglaltak helyet különböző és időbelileg változó arányban, így az eliten belüli harci folyamat az egyes csoportok társadalmi mozgásának vetülete...”

Világosan meg kell különböztetnünk azonban az uralkodó eliten belüli hierarchiát az elit belső szerkezetétől. Hierarchián az uralkodó elithez tartozó különböző társadalmi rétegekből származók egymás közötti érintkezésének szokásjog, vagy elvéteve írásba foglalt szabályok révén is kialakult rendjét, a címek és rangok alapján tagozódó elkülönültséget, illet-

ve alá- és fölérendeltséget értjük. A belső hierarchiát talán a kaszinó- és klubélet, ennek zárt keretei, illetve a bejutás szabályai tükrözik leginkább. A Nemzeti Casino névsorát évente kinyomtatták. Ennek legexkluzívabb elitje a kb. 60 tagot számláló Magyar Lovaregylet volt. Tagjait „aranypatkósoknak” nevezték. A Nemzeti Casino létszáma 450 körül mozgott, de ide sem volt könnyű a bejutás: tagjai csak született arisztokraták, magasrangu katonatisztek és a kormány tagjai lehettek. Az arisztokrácia mellett ugyanígy megvolt az állami bürokrácia felső rétegének társadalmi szervezete is: az Országos Casino egyes csoportjaiból alakult (az agrárius-fajvédő szövetséget e formákban is kifejezésre juttatva) az Országos Nemzeti Club. Ennek volt exkluzív sportegyesülete az MJSE (Magyar Jogász Sportegyesület), amit bizalmasan, „Miniszterre Segítő Egyletnek” nevezték – nem alaptalanul.

Kétségtelen, hogy itt a magyar társadalom legfelsőbb köreiben divó szokások, életmód, társadalmi szabályok kérdése játssza már a legfontosabb szerepet, s jogosnak tűnik a megállapítás: ha létezik olyan társadalmi alakulat, amelybe a bejutás sokszor még a fináncsökés körök egyébként minden problémát megoldó pénzének révén sem volt lehetséges) (Ullmann György báró állítólag egész vagyont költött arra, hogy bejusson a Nemzeti Casinoba, és még így sem sikerült), de a politikai ranglétrán való emelkedés (a miniszteri poszt pl.) már kinyitotta e zárt körök kapuit, akkor talán nem tévedünk, ha a hatalmi elitnek ezt a belső hierarchiáját mindenekelőtt politikai karakterűnek tekintjük. Az uralkodó elit belső hierarchiája tehát politikai kategória.

Más kérdés az elit strukturája. Már Márkus László is azt állapította meg – miközben az uralkodó elit egyes csoportjainak társadalmi összetételét, céljait, eszmei fegyverzetét és társadalmi bázisát vizsgálta –, hogy az uralkodó elitben három fő csoportot lehet megkülönböztetni: a nagybirtokos, a fináncsökés csoportot és az állami bürokrácia összefoglaló névvel jelezhető csoportját.

Az uralkodó eliten belül a történelmi folytonosságot elsősorban a nagybirtok reprezentánsai képviselték – írja – s tagjai az arisztokrata mammutbirtokosoknak elsősorban azon családjaiból rekrutálódtak, amelyek már a Monarchia idején is aktív politikai szerepet játszottak. Ide tartoztak továbbá a gazdag nagy- és középbirtokos réteg régebbi – több esetben – ellenzéki politikusai, a nagybirtok társadalmi szervezeteinek exponensei, s nem utolsó sorban a katolikus klérus vezérkara. E csoport alsó kategóriáját a leggazdagabb középbirtokos familiák képviselői jelentették.

Az uralkodó eliten belül a második „koalíciós” partner a finánc-tőke vezérkara volt. A gazdasági hatalom szférájában a két világháború közötti Magyarországon kétségtelenül a legnagyobb súlyt képviselte. Társadalmi összetételét tekintve a három csoport között a legegységesebb: a bank-, az ipari- és a kereskedelmi tőke reprezentánsai tartoztak hozzájuk.

A harmadik csoporthoz az állami bürokrácia (a régi és az új) felső és középső rétege tartozott. Ez a réteg „objektíve a történelmi helyzetből adódóan, szubjektíve pedig hajlamánál és jellegénél fogva a legkompatibilsabb és egyben a legszámosabb elemet produkálta az elit számára. Társadalmi összetételét tekintve felismerhető két – hivatási szempontból

elkülönülő – réteg: a katonatiszt és a zömmel jogász végzettséggel rendelkező dzsenti vagy dzsentroid értelmiség; az utóbbin belül is megkülönböztethető a vármegyei és állami funkcionáriusok, továbbá a szabad foglalkozásuk (ügyvéd, újságíró, orvos, tanár) köre. Ez utóbbiak társadalmi, gazdasági vagy politikai szálakkal fűződtek az állami bürokráciához, és foglalkozásuk eltérő jellege ellenére érdekeikben azzal azonosultak.”

Amikor tehát az elit szerkezetéről beszélünk, feltétlenül annak szociális összetételére gondolunk, azaz társadalomtörténeti kategóriaként kell kezelnünk.

A két kategória elméletileg tehát viszonylag tisztán elhatárolható. Az elkülönítésnek a történeti vizsgálódás szempontjából kétségtelenül van jelentősége. De mint láttuk, az országos uralkodó elit vizsgálata is arra enged következtetni, hogy konkrét szituációkban, magában a politikai folyamatban az uralkodó elit egyes csoportjai a kizárólagos hatalom birtoklásáért folyó küzdelmekben koalícióra is léphetnek (a 20-as években pl.), majd (éppen a 30-as években) a koalíciós egyensúlyi helyzet megbillentése révén a nagyobb politikai hatalom megragadásáért egymás elleni harcot is folytathatnak. A 30-as évek folyamán éppen az állami bürokrácia törekedett – szövetkezve a dzsenti-dzsenti közép- és nagybirtokos rétegek egyes képviselőivel (az agrárius-fajvédő politika exponenseivel), valamint az újgazdag keresztény burzsoáziával (az állami vagy félállami tőkés vállalkozások élén, az állami beavatkozás révén a gazdaságpolitika szerencsés nyereszkezőivel) – a kormányzati hatalom teljes megragadására, hogy annak birtokában harcot indítson a gazdasági és a politikai hatalmat hagyományosan kézben tartók főbb pozícióinak megszerzéséért, az őrsváltásért. Tehát a természetesen mindig alapvetően gazdaságilag motivált politikai küzdelmek konkrét alakulásának megfelelően az elit alapjában társadalmi szerkezet szerinti belső elkülönültsége megváltozhat, korszakunkban pedig oly módon változott, hogy az elit három társadalmi hovatartozás szempontjából elkülönülő csoportjából kettőnek (a tőkés és a birtokos csoportoknak) „alsó-középső” fokán elhelyezkedő rétege (a keresztény burzsoázia egyrésztől és a középbirtok másik részről) politikai szövetségre lépett a harmadik csoporttal (a 30-as években az állami bürokráciával) a gazdasági és a politikai hatalomban való fokozottabb részesedés kiharcolására.

A 30-as éveknek az országos uralkodó eliten belül folyó ezen küzdelmei nem maradnak természetesen hatástalanul a helyi elit halmazállapotára sem. E küzdelmek azonban a helyi eliten belül nem csupán a fentebb jelzett horizontálisnak nevezhető elmozdulásokat eredményezték, hanem éppen helytörténeti módszerrel szépen kimutatható vertikális elmozdulást is, amelynek folyamán az állami bürokrácia helyi, megyei közéleti illetve városi politikai exponensei a náluk magasabb szférákban mozgó országos elit megfelelő csoportjaival egyre élénkebb kapcsolatokat igyekeznek kiépíteni. Ezek a kapcsolatok lehettek egyszerű közigazgatási, hivatali jellegűek is, amit az állami bürokrácia fokozott centralizációja nagymértékben elősegített, lehettek ezek félhivatalos-félmagán jellegűek, rokonkapcsolatok például, amelynek érvényesülését az egész magyar „urambátyám” rendszer jelentősen megkönnyítette. Ezen ismert, még a dualizmus időszakából származó formák mellett azonban a 30-as évek újat is

produkált, olyan típusokat, amelyek a legszigorubban következtek a totális törekvéseket hordozó rétegek politikai szervezkedésének új, „dinamikus” módszereiből. A Gömbös-időszakban a kormánypárt jobb- és szélsőjobboldali erői Marton Béla főtitkár vezérletével – Gömbös Gyula miniszterelnök, országos pártelnök elvi vezetésével – megkezdték a kormánypárt totális fasiszta jellegű tömegpárttá való átszervezését. A jól mozgatható, akcióképes tömegpárt dinamikus szervezése 1932 őszén kezdődött, s igen széles, országos méreteket 1935 második felében öltött, amikor megkezdődött a vidék intenzív szervezése. A helyi jobb- és szélsőjobboldali erők igen sok esetben a hagyományos uralkodó osztályok exponenseivel kerültek szembe, a hagyományos helyi gazdasági elittel és ugyanezek legtekintélyesebb, többnyire inkább konzervatív arisztokrata, legitimista politikai potentátjaival, vagy legalábbis a rendszer 20-as években kialakult konzervatív, olykor félliberális ellenforradalmi uralmi módszereit követő politikusi garnitúrájával. Gömbös miniszterelnöki kinevezése után csak néhány megyében került sor a régi garnitúrához tartozó főispánnak ujjal való felváltására, s a vármegyei adminisztrációban is igen sok olyan tisztviselő működött tovább, akinek a „régiság” főispánhoz való igazodása többnyire – mert így láthatta biztonságban egzisztenciáját – alapvetően meghatározta politikai orientációját is. Az ilyen megyékben a helyi hatalmi elit jobb- és szélsőjobboldali exponenseinek (a szegedi fajvédők általános reneszánsza idején) megélnékvül mozgása számos esetben vezetett a helyi jobboldal és a hivatalos helyi politikai vezetés olyan összetűzéseibe, amelyek során a kormánypolitika hivatalos helyi exponensével, a főispánnal szemben a Gömbös-kormány „valódi” hívei a Nemzeti Egység Pártjának élharcos „aktivistái”, vagy éppen fizetett funkcionáriusai a NEP-központ (Marton Béla főtitkár), vagy éppen a kormány vezető személyiségeinek (egy-egy minisztereknek), esetleg más kormányiszervek főnökeinek (mint pl. a Miniszterelnökség Sajtó- és Propaganda Osztályának vezetője: Antal István) közvetlen anyagi és politikai támogatását élvezték.^{75/} „Mikor Gömbös Gyula miniszterelnök lett, az emberek meglepetve látták, hogy végig a magyar közélet egész vonalán azonnal olyan emberek tömege jelentkezett, és mind nagyobb térhódítással áradt szét azon, akiknek nevét azelőtt alig, vagy sohasem hallottuk... Mindinkább felrajzolódtak egy olyan egycélú alakulás körvonalai, amely magához kaparint állást, befolyást és hatalmat...” írta a félliberális, félkonzervatív bulvárlap, a 8 Órai Újság cikkírója.^{75/}

A 30-as évek politikai mozgásának felgyorsulása valóban kedvezett a helyi politikai elitből az országos szintre emelkedésnek. Ez volt egyébként egyik forrása a politikai elit feltöltődésének, és – természetesen a jobboldal, sőt a radikális szélsőjobboldal irányában való viszonylag gyors kiszélesedésének is. (A megyei politikatörténet feltárásánál bizonyára hasznosíthatók a fenti szempontok is, arról nem is szólva, mennyire hiányoznak – éppen az országos történet aspektusából – az ilyen típusú vizsgálódások történeti irodalmunkból.)

A hatalmi elit politikai hierarchiájának, társadalmi strukturájának problematikáját vizsgáló módszertani fejtegetéseinket – miután megkíséreltük a két kategória elméleti elkülönítését, s miután bemutattuk, hogy e két probléma mi módon függ össze, s hogyan változik jelentéstartalmuk a

konkrét történeti folyamatban – nem is zárhatnánk mással, mint annak hangsúlyozásával, hogy a hatalmi elit kérdései mind országos, mind helyi viszonylatban megnyugtató módon, a történeti valóságot feltáró igény-nyel csupán annak külső folyamatoktól és belső állapotától meghatározott mozgásában, valóságos dinamizmusában vizsgálhatók igazán eredményes módon. A helytörténetírásban a helyi elit vizsgálata – mint erre fentebb már utaltunk – szakmailag indokolt. Sikerral kecsegtető kutatását számos fontos tényező teszi lehetővé. Már említettük azt, hogy a helyi forrásanyagban többnyire megfogható, véges számú emberről, családról van itt szó. A társadalmi, gazdasági kapcsolódások többnyire egészen kézzelfoghatóak, gondoljunk csak a virilista jegyzékekre, a helyi törvényhatósági választásokra, annak eredményeire, a cégjegyzékekre, a kompaszokra (az ismétlődő nevek), ahol az igazgatósági vagy részvénytársasági elnökségi tagságok, részesedések foghatóak meg, a tiszti cím- és névtárakra, gazdanévtárakra stb. Rendkívül nagy segítséget nyújt a helyi sajtó, annak szerkesztősége, a sajtóban szellőztetett panamák stb., és ugyan- csak fontos szálakra bukkanhatunk a helyi közigazgatási bíróság anyagai- ban csakugy, mint a főispáni és az alispáni bizalmas iratokban. Fontos- nak tartjuk ebből a szempontból a tőkés vállalatok levéltárainak kutatását is, hiszen egy-egy a politikai berkekben közvetlenül kevésbé mozgó gyá- ros magánleveleiből számos esetben derülhet ki, hogy nagyonis erős be- folyása volt egyik-másik politikai, kormányzati, közigazgatási tisztség be- töltésénél, a jelöltek kiválasztásánál. Ugyanilyen fontosak lehetnek a csa- ládi levéltárak és az egyházi levéltárak anyagai is.

A helyi hatalmi elitekkel kapcsolatban, mint ezt fentebb jeleztük, még egy kérdéskörrel szeretnénk utalásszerűen foglalkozni, s ez a viszonylag nem tulságosan tág körben még megfogható vezető kérdése. Tisztában vagyunk azzal, hogy a fentiekben már exponált két fogalom: a formális vezető és az ún. presztizs- vagy informális vezető – a szociológia és a szociálpszichológia fogalmi körébe tartozik. Ugy véljük azonban, hogy egy viszonylag szűk (társadalom- és politikatörténeti) kép- ződmény, a helyi hatalmi elit, bizonyos fokig szociológiai módszerrel, szociológiai jelenségként is vizsgálható. Kellő mennyiségű és információ- értékű forrás esetén ugyanis a mult fennmaradt tényeit, a mult kísérlete- zője- által rögzített megfigyelésekként is kezelhetjük.

Nem kétséges, hogy az elitnek, mint társadalmi, politikai, szocio- lógiai képződménynek az adott politikai, kormányzati rendszer bizonyos in- tézményesített (formalizált) szervezetet, vagy szervezeti kereteket is köl- csönöz. (Ez indirekt módon ugyancsak arra utal, hogy az uralkodó elit politikai kategória.) Azt már láttuk, hogy az állami élet különböző felső szintű intézményeinek vezetői és az uralkodó elit vezérkara nem teljesen esik egybe, de ki tagadná, hogy a miniszterelnök és a kormány tagjai az országos uralkodó elitnek ugyancsak igen előkelő, ha nem éppen az első- rangu személyiségei, s az sem kétséges, hogy a megye „krémjében” a fő- ispán – mint a megye első számú embere, a politikai, közigazgatási hata- lom első számú letéteményese, a helyi társadalmi, társasági élet irigyelt méltósága – ugyancsak előkelő, ha nem éppen a legelőkelőbb szerepet kap- ja. Folytathatnánk a sort: a város első rangú embere a polgármester, a járásé a főszolgabíró és így tovább. Megfigyelhető azonban az is, hogy e formalizált vezető, akinek intézményesítetten összpontosul kezében a poli-

tikai hatalom, nem mindig, sőt talán nyugodtan állíthatjuk sokszor nem az a személy, aki az adott közegben a legtöbb kérdésben igazán mérvadó, akinek véleménye, óhaja, esetleg még elejtett megjegyzése is hatásosabban befolyásolja az adott csoport döntéseit mint a formalizált vezető. Gyakran maga a vezető politikus is az informális, a presztizs-vezető irányítása alá kerül. Az országos uralkodó eliten belül a 30-as évek közepén dúló küzdelmekből remek példára utalhatunk a formalizált vezető és a presztizs-vezető működésére és összecsapására is. Amikor Gömbös Gyula miniszterelnök lett, s ezzel a kormánypárt „vezére” is egyben, a NEP döntő többsége még mindig Bethlen István grófot tekintette valódi vezérének. „István gazda” – ahogyan őt korábbi hívei nevezték – ennek megfelelően politizált, Gömbössel érezte a maga hatalmi fölényét, s a miniszterelnök 1935 tavaszáig csak úgy vihette keresztül akarát a parlamentben, ha Bethlen áldását adta rá.

Ipari gazdaságpolitikai kérdésekben a fináncsóke legexponáltabb képviselői – a GYOSZ vezérkara pl. –, s agrárgazdasági kérdéseknél a mammutbirtokos arisztokraták vagy éppen a „magas” klérus vezetői személyiségei emelkedtek a tényleges politikai, kormányzati posztot birtokló vezetők fölé.

Az országos politika szférájához képest jóval inkább értékesíthetők a szociológia és a szociálpszichológia módszerei illetve kategóriái a helyi hatalmi elit vizsgálatában. Néhány szempontra hívánk fel ezzel kapcsolatban a helytörténészek figyelmét. Célszerű megvizsgálni például, hogy akadt-e a megye törvényhatósági bizottságának ülésein olyan képviselő, aki akarát, ha kellett, – megnyerve a bizottságot – még a főispánnal szemben is keresztül tudta vinni. Volt-e olyan befolyásos helyi nagybirtokos, vagy tőkés, akit a helyi politizálásban a helyi elit inkább követett, mint kinevezett, vagy választott hivatali, politikai főnökeit? Voltak-e a megye előkelőségei között olyan személyiségek, akik az egész megyei vezetés véleményét alapvetően befolyásolni, „hangolni” tudták?

Ezekre a kérdésekre természetesen a várostörténeti vizsgálódásoknál is fel kell figyelniünk. Elemeznünk kell azt is, milyen forrásokból táplálkozik az informális vezető presztizsének ilyen fajta növekedése. Gazdasági, politikai, társadalmi, társasági, esetleg műveltségi tényezők egyaránt számításba jöhetnek. (A „jó gazda”, a befolyásos, a fontos kapcsolatokkal rendelkező ember stb.)

Formális és informális vezető kérdése a helyi hatalmi eliten belül – ime a differenciált helytörténetírás egyik lehető vizsgálati tárgya. Rendkívül tanulságos eredményekre vezethet e kérdések megválaszolása, s összevetése a hatalmi elit hierarchiájának és strukturájának problematikájával. Nem lenne minden tanulság nélküli, ha Magyarország minden megyéjének helyi hatalmi elitjét feltárná a kutató munka, és bemutatná, van-e összefüggés a helyi elit hierarchiájának, strukturájának 20-as és 30-as évekbeli módosulásai, valamint a legbefolyásosabb vezetők személyiségei, társadalmi hovatartozása között, s van-e továbbá (ha igen, milyen) összefüggés másrészt a helyi elitek hierarchiájának, strukturájának változásai és a két világháború közötti politikai rendszer strukturájának, mechanizmusának és dinamizmusának módosulásai, változásai között. Az osztályuralom valóságos megértéséhez ugyanis működésének valóságos áttételeit, rejtett szabályozó tényezőit is ismerni kell. Ezen részismeretek teszik

lehetővé, hogy az uralkodó osztály és az osztályuralom kategóriája ne misztifikálódjék, hanem története a maga valóságában, bonyolult változásaiban mutakozzék meg a kutató és az olvasó előtt egyaránt.

Ugy véljük, hogy az ilyen munkálatok jelentősen járulhatnak hozzá Magyarország új- és legújabb kori történeti szintéziséhez is, s a helytörténetírás fontos egyéb feladatai között ennek a szempontnak ugyancsak előkelő helyen kell szerepelnie.

KULTÚR- ILL. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET A HELYTÖRTÉNETIRÁSBAN

A művelődéstörténet fogalma a történetírás ismétlődő vitáinak középpontjában áll mind a mai napig. Abból adódik ez mindenekelőtt, hogy a kultúra illetve a művelődés fogalmának szélesebb és szűkebb értelmezése egyaránt lehetséges, s a kérdés az, melyiket fogadjuk el a kutatási koncepció és a feladatok meghatározásánál.

A szűkebb értelemben vett kultúrtörténet egy szintézisben összevontan tárgyalja a műveltséget, a művészetet, megnyilvánulásait és intézményeit, ezentul további részleteket épít be a termelésről, a társadalomról és a politikáról szóló fejezetekbe például úgy, hogy a szerszámok fejlődését a termelésnél, az ideológiai összefüggéseket a politikatörténetnél tárgyalja. A szélesebb értelemben vett kultúrtörténet az anyagi és a szellemi kultúra egészét mint egységet tüzi ki vizsgálata céljául, s az előbbihez képest megvan az az előnye, hogy organikus, szintetikus látásmódot igényel és fejleszt ki.

A kulturát, mint történeti jelenségkomplexumot valóban nehéz a gazdaság-, a társadalom- és a politikatörténettől elhatárolni, hiszen – talán korábbi fejezeteinkből is kitűnik – az emberi tevékenység egyes területeit elméleti-módszertani szempontból, a vizsgálódás aspektusából különválaszthatjuk ugyan, de nem szakíthatjuk el egymástól. Az emberi társadalom olyan termelőszervezet, amely a maga létfeltételeit termeli, s ebben az eszmék termelése az anyagi termeléssel egyenrangú funkció. A kultúra – Makkai László egyik elemzéséből kiindulva – az emberi céloknak alárendelt, átalakított természet, elsősorban maga a kultúra által átalakuló, változó emberi természet, a termelőtevékenység létérdekei által meghatározott szellemi és normarendszer. A világnézet, a mentalitás, az alkotó cselekvés és a passzivitás együttese alkotja a modern felfogásban a kultúrtörténet modelljét.

A helytörténésznek hasznára válhat az ezzel kapcsolatos viták ismerete, segítheti őt konkrét, sokszor sajnos csak szórványos részadatok rendszerbeállításában, s ezáltal tényleges értelmezésében. Gyakorlati megfontolások alapján – számolva a rendelkezésünkre álló kerettel is – most mégis a szűkebb értelemben vett (tehát a „szellemi”) kultúra kérdéseire térhetünk ki, s azon belül is csupán egyes problémakörök jelzésére szorítkozunk.

A kultúra hivatalos intézményrendszerének keretében az iskolák és az egyházak művelődés- és ideológiaközvetítő szerepét tartjuk fontosnak hangsúlyozni.

Egy helység egyházának, templomának története, más források híján, hosszú századokon át egy település szinte teljes szellemi életének

történetét jelenti. Egyház és kultúra, tudjuk, nagy mértékben összefonódott, hiszen a templomi ígahirdetés nemcsak nevelő, hanem oktató funkciót is betöltött, a templom képei és szobrai, domborművei pedig tan-könyvként hatottak a hívekre. Közműveltséget, mentalitást, erkölcsöt formált az egyház. A 18. századtól erősödő azon törekvés, hogy az oktatás mindinkább világi legyen, még az 1848-as forradalom után is lassan hozott eredményeket. Egyház és oktatás szétválása végérvényesen csak 1948-ban következett be. A kutató számára ez a hosszú összefonódás rendkívül fontos.

Az egyháztörténet évszázados előzményeiből következik, hogy a kutatónak a vizsgált felekezet általános történetét ismernie kell, különben jelenségek egész sorozata maradhat érthetetlen számára.

Levéltári forrásként a lelkészi hivatal anyaga éppugy számításba jön, mint a központi szervek irattára. Vallási és világi ügyek rendszeresen összekapcsolódnak, ezért a tanácsulések jegyzőkönyve, a telekkönyv, az alapítványi ügyek iratai, a kegyur családi anyaga egyaránt szolgálhat forráshelyül. A kulturtörténet vizsgálói az egyházak prédikációs gyűjteményeinek fontosságára hívják fel a figyelmet, mint elsőrangu forrásra, amit a lelkész könyvtárányagával lehet kiegészíteni, s adott esetben az is tanulságos, hol tanult, tehát milyen gondolkodást, ismeretanyagot hozott magával a felsőoktatásból. Egy mozgékony, céltudatos lelkész még a századforduló után is befolyásolni tudta egyházközsége kulturális – szellemi életén túl a gazdasági életet, például növényi kulturák elterjedését, erőltethette a gyermekek továbbtanulását, s új lehetőségei nyitak az egyleti vagy szövetekezeti mozgalom kibontakozása idején.

A népoktatás rendszeresítése, kötelezővé tétele a polgári korszak terméke. 1868-tól az iskolahálózat gyors fejlődésen megy át, az analfabétizmus rohamosan csökken. Minden egységesítő törekvés ellenére azonban városenként, régióként nagy eltéréseket figyelhetünk meg, s az iskolák vizsgálata hosszú távu tapasztalatok levonását teszi lehetővé. Kanyar József összesítéséből tudjuk, hogy még a fejlett Dunántulon is máig ható nyoma van annak, hogy az iskolákkal 100 évvel ezelőtt jobban ellátott vidékek előnyét a többi területek milyen nehezen tudták behozni. Egy-egy iskolaközpont nemcsak kulturasugárzó erőt, hanem elszívó hatást is kifejt, s ezzel az intézményrendszer régió belüli további sorsát döntően befolyásolja.

Ugy véljük, hogy egy város gimnáziumának, szerencsés forrásadottságok esetén egy falu iskolájának, vagy a 16 éven felülieket gyakorlati céllal oktató, 1880-tól indított földművesiskolának a története önmagában is alkalmas korszerű helytörténeti feldolgozásra.

Az iskola- és általában az oktatástörténet kérdéseinek helyi anyagon való feldolgozását különösen fontossá teszi az a körülmény, hogy a polgári korszak Országos Levéltárban őrzött Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumainak iratanyaga csaknem teljes egészében megsemmisült.

A helyi kulturális intézmények egész sorát hozta létre már a polgári rendszerben a művelődésterjesztő hazafias felbuzdulás vagy az ezzel összefonódó lokálpatriotizmus. Első helyen a kisebb-nagyobb muzeumokat említenénk, amelyek gyarapításához módos paraszttól iparoson és kereskedőn át a nagybirtokosig, tárgyakkal és pénzzel szinte mindenki

hozzájárult. Napjaink emlékszobaállító mozgalmának ez volt a multszázi előzménye. A könyvtárak, és az olvasóköri létesítése egybevágott azzal a politikai igénnyel is, hogy a modern állam polgára legalább elemi szinten ismerje az államéletet, a legfontosabbnak tartott vitakérdéseket. A szocialista mozgalom pedig a polgári rend elleni harcra is előkészítette híveit a maga kulturális szervezeteivel. A helyi egyesületek (egy közepes városban több tucatnyi működött egyidejűleg) mint a tanítóegyesületek, orvos- és gyógyszerészegyesületek egyszerre töltötték be az ismeretközvetítés és az érdekszövetség funkcióját, míg az irodalmi és színjátszó egyesületek a helyi művészeti kezdeményezések számára jelentettek fórumot. Kultúra és gazdaság határán álló tevékenységet fejtett ki a városszépítési egyesület, a polgári kor egyik kedvelt egyesületi típusa. A tudomány fejlődése szempontjából is nagy megbecsülésre tett szert egyik-másik megye történeti-régészeti egyesülete, ahol régészeti emlékek számbavételét, ásatásokat vagy ezzel összefüggő szakkutatásokat kezdeményeztek, s gyakran rendszeres kiadványokban publikáltak.

A művelődési lapok története jelzi, hogy a helyi kulturális élet fejlődése megszakításokkal teli folyamat. Egy nagyobb megye a polgári korszak egy évszázada alatt száznál több hírlapot is mondhat magáénak, míg a kulturális lapok száma ennek töredékét teszi ki, s még ezek jó része is néhány szám után rendszerint megszűnt. Érthetővé teszi ezt az, hogy az egykoru politikai lapoknak is volt irodalmi rovata, ország-szerte elterjedtek a nagy kulturális folyóiratok, s a helyi irodalmi lap iránti igények csekély mértékét az analfabétizmus mellett az határozta meg, hogy egy átlagos megyében csupán pár tucat ember (színművész, újságíró) volt, aki valóban kötődött a művészetekhez, az irodalomhoz.

A kulturális intézmények keretein a tömegek jelentős része kívülrekedett persze mindenkor. A magas kulturát és tömegkulturát elválasztó szakadék azért is volt rendkívül nagy, mert a kettő között a fejlettség és az elmaradottság ellentmondása mellett a teljesen eltérő jellegek ellentmondása is feszült. A 19. század nagy írói és politikusai is elcsodálkoztak azon a teljesen más kulturális felfogáson és gondolkodáson, amelyet a parasztságnál (mondhatjuk: a népnél) tapasztaltak. A polgári korszak teszi azután egységesebbé az egész társadalom gondolkodását, amikor megpróbálja össznemzetiként elfogadtatni a politikai és művelődési vezető rétegek érték- és ízlésrendjét.

A régi tömegkultúra milyenségére rendkívül nehéz megbízható adatokat gyűjteni. A korai időszakból fellelhető leírások a külső szemlélő értetlenségével, vagy szakszerűtlen jóindulatával készültek, a néprajz is sokáig csak egy-egy kiragadott mozzanatot vizsgált, az egyház beérte néhány babona vagy pogány szokás, gondolat alkalmi ostromozásával. A tömegek multbeli gondolkodása, külön kulturájának egész strukturája lényegében rejtve maradt, leginkább egyes írók, falukutatók, szociográfusok mutattak iránta fogékonyságot.

A nép kulturájára, gondolkodásmódjára az anyagot a hagyományos történetírói, valamint a néprajzi és a szociológiai módszerek egymást kiegészítő, sőt egymást át- meg átszövő felhasználásával kell egybegyűjteni.

Mindazt, amit a polgári társadalom tömegkultúra címén a széles néprétegeknek felkinált, sokszor vagyunk hajlamosak úgy értékelni, hogy

az a nép számára adekvát anyag, annak gondolkodási, műveltségi szintjén áll, tehát mintegy azt tükrözi vissza. Tudnunk kell azonban, hogy a filléres néplapok korlátolt színvonala nem a népi gondolkodás elmaradottságának tükré volt, hanem abból adódott, hogy a gondolkodást, a normákat egyesítő törekvéseket ügybuzgón végző ujságírók a nép más típusu kulturáját lényegében nem értették, azt csupán fejletlenebb kulturának tekintették, s a nép e más-műveltségéhez az utat saját műveltségi szintjük leszállított variánsaival próbálták megteremteni. A néplapok, népszinművek ritkán bölcs, de annál gyakrabban ostoba parasztfigurája például legfeljebb a paraszti polgárosodás vontatottságával szembeni türelmetlenségre és elégedetlenségre, a magatartásbeli szokások változására, éppenséggel a polgár-értelmiség társadalmi pozíciójából fogant sajnálkozó, olykor kifejezetten lenéző alapállására, felfelé pislogó társadalmi gögijére nyújthat információt, de magáról a parasztságról csak periférikus adatot szolgáltat. A századvégen az értékes népi faldiszek közé bekerülő izlésromboló olajnyomatok (Petőfi halála, Kossuth bucsuja stb.) biztosan nem az ábrázolástechnika, hanem a téma (példánkban a nemzeti szabadságharc) iránti tömeges vonzódásról, a vele való gondolati-érzelmi azonosulásról mondanak.

Korszakunk kezdetén még javában virágzik a népművészet, hogy aztán a paraszti termelőmunka racionalizálódásával, s munkaszervezés átalakulásával a magyarlakta területek jelentős részén pár évtized alatt hanyatlásnak induljon. A népi művészet tovább él ugyan, termeli a maga faragványait, kopjafáit, festett ládáit, butorait, szőtteseit, himzéseit, párnáit, fáradhatatlanul dalolják a népdalokat, ropják a népi táncokat, tovább viszik a népi játékokat, de a népművészet még a lassan polgárosuló faluban sem tudja követni kellően az életforma átalakulását, a szerzőszámok és a lakberendezés modernizálódását. Ebben az átmenetben szorít magának helyet az iparilag előállított olcsó olajnyomat, az olvasnitudás elterjedtével a ponyván árult betyártörténet, vagy az annál is gyengébb szerelmi és rémregény, a hasznost és szórakoztatót kombináló naptár, az inkább városi igényeket kielégítő népszinmű. A népzene már a századfordulóra erősen visszaszorul, a „cigányzene”, a népies műdal a fő zenei szórakozás, hogy aztán a közvéleményben a kettő közötti különbség tudata is elmosódjon.

Ebben a történeti átalakulási folyamatban vizsgálva kell a kutatás során részben feltárni, részben értékelni a népi művészet tárgyi emlékeit (fafaragások, butorok, festmények, diszitőelemek, disztárgyak, textiliák stb.) mind az előállítási technika, mind a felhasznált (egyre nagyobb arányban gyári) anyagok, mind pedig a felhasználó közösség szempontjából. Amíg azonban a népi művészet tárgyi emlékeit részben fellelhetjük, részben datálni tudjuk, a régi népi szellemi kultúra autonóm termékeit, konkrét szintjét elsősorban néprajzi-szociológiai módszerrel próbáljuk felkutatni.

A népi kultúra néhány kérdésének felvillantása után befejezésül – ugyan csak érintőlegesen – a magatartás és életmód alakulásában jelentős szerepet játszó, a társadalmi életben ténylegesen ható értékekről adunk vázlatos áttekintést.

A vallásosság mértékének és jellegének vizsgálata látszólag kevés hasznosítható információt ígér a kutatásnak. A történeti átalakulás folyama-

tában azonban a vallásosság mértéke is meghatározó tényező. A tudat fejlődése szempontjából fontos, és csak helyi vizsgálat után tanulmányozható, hogy az új fogalmak, nézetek milyen régi fogalmak és nézetek helyét veszik át, s milyen korábbi erkölcsi értékek, világmépelemek felhasználásával épültek be az ember mai gondolkodásába, milyen régi beidegzettségek vagy tudati elemek könnyítették meg, katalizálták új eszmények befogadását. Konkrétabb fogalmazásban arról beszélhetnénk, hogy a 19. században a falvak népét is ébresztgető szocialista ideológia teljes emberi egyenlőségtézisei sok esetben éppen a vallás által hirdetett – főként tulvilági – egyenlőség hit révén váltak adott esetben könnyebben befogadhatóvá. Az ilyen általánosító megállapítás azonban csak akkor érvényes, ha valamilyen konkrét bizonyíték is van rá. A munkás- és parasztmozgalmak politikai vizsgálata során brosurák, nyomtatványok, énekek, levelek, vallomások árulkodnak a vallási beütésekről, de megkísérelendő ezek mai megfigyelések és interjúk által történő részleges kiegészítése. Az istenfélelem és az isteni segítségbe vetett hit közötti arányeltolódások, az alázatról és az önálló cselekvésről alkotott elképzelések egymáshoz való viszonya támpontot nyújt arra, hogy az elmúlt hosszú évtizedekben a vallásosság az adott területen milyen hajlamok kialakulásában játszott szerepet.

Régi tudati és információs elemek nemcsak könnyítik, vagy gátolják a szellemi kapunyitást vagy új információk befogadását, hanem természetes módon beépülnek az új gondolatokba. A kutatónak tudnia kell, hogy a fejlődés ezen a területen sem egyenes vonalú. A különféle népek egyenranguságának, természetes egyenjoguságának tétele például népi szinten általában nem természettudományos ismereten, politikai gyakorlat leszárt elvi tapasztalatain nyugszik, hanem valahol ott kapja megalapozását, „hogy minden ember egyforma, hiszen mindnyájan Adámtól és Évától származunk”. Ezeket a mozzanatokat azért kell kiemelni, mert a történelmi változások a kortársak, de gyakran az utókor számára is váratlan villámcsapásként hatnak, a történésznek azonban keresnie kell azokat a szinte láthatatlan utakat-módokat, amelyeken keresztül akár egy mozdulatlanak tűnő falu gondolkodása, minden külső látszat ellenére megváltozik.

A vallásossággal szorosan összefonódik az általános erkölcsi értérend. Első megközelítési szinten természetesen a hatósági iratok adnak – persze csak történész szemmel nézve – megbízható információt. A vizsgált korszak államhatalma az egyházzal rokon erkölcsi felfogást tesztelt meg maga is, az ellene vétőket üldözte, vagy diszkriminálta. A tolvaj börtönbe került, a duhajkodót megbüntették, a házasságtörő asszonyt kiközösítették, a törvénytelen gyermeket megvetették. Ugyanakkor az egyes kisebb közösségek, régiók nem feltétlenül követték a nagy átlagot, vagy pláne nem a „hivatalos” erkölcsi felfogást. A házasságtörést helyenként kevésbé vették zokon, a lopás is más megítélés alá esett például egymásik állattartó vidéken. A rendőrhatalom, a bíróság irataitól a közigazgatási bizottság rendszeres jelentésein át akár a főispáni iratokig menve – tehát távolról sem csak egyházi és rendőri anyagokban – találhatunk adatokat a vizsgált terület erkölcsi arculatáról. Különös forráskritikai gondra akkor van szükség, amikor az iratok csak általánosságban beszélnek, mert akkor nem tudható, mennyire tükrözik a valóságot, vagy mennyire valami-

lyen erkölcsnemesítő szándéku, de esetleg életidegen tisztviselő megbotránkozásait.

Rég kialakult módszert követve, a bejegyzett bűnesetek csoportosításával kialakíthatjuk egy-egy adott korszak erkölcsi-jogi konfliktusainak vonulatát. Finomabb bontás lehetősége esetén kísérletet tehetünk a periodizálásra is, tehát annak vizsgálatára, hogy több éves időszakban milyen rendszerességek tapasztalhatók pl. a birtokkonfliktus, az erdőháborítás, az italozás, a nagy verekedések stb. gyakoriságában. Az iratokból nyert kép persze csak szegényes tükre a valóságnak, hiszen a multbeli értékrendet (ki jó gazda, ki a jó ember, milyen az öntudatos polgár, milyen az illetudó viselkedése stb.) ebből nem lehet részleteiben rekonstruálni, márcsak azért sem, mert a konfliktusoknak csupán töredéke, jobbára csak a szélsőséges esetek, kerültek a hatóságok elé. Még megfoghatatlanabbak a kialakult erkölcsök, normák betartását biztosító eszközök és hagyományok; itt már a néprajzos és szociológus szakember segítségére van szükség, ha nem akarjuk – főként egy falu esetében – azt a súlyos kérdést megkerülni: hogyan biztosította az államhatalom (vármegye) a maga gépezetével és a kisebb közösség a maga belső kényszerítő erejével mind a szélesebb, mind a szűkebb értelemben vett rend fenntartását. Márpedig egy közösség értékrendjének megismerése mind a közösség ideológiai-politikai élete, mind pedig a termelőtevékenység szempontjából egyaránt hasznos.

Az új- és legújabbkori (korábról öröklött) Mágikus hitvilág távolról sem olyan elhanyagolható, mint azt a felvilágosodás és a tudományok egykoru előrehaladtával gondolnánk. A mult században még igen széles néprétegek számára a világ alakításának eszköztárában nemcsak a tapasztalat, a racionális eszközválasztás szerepelt, hanem az istenhez való fohászkodás, sőt a mágia. A történész számára a babona, a mágia része a népi gondolkodás egészének, amelyben a természettudományos ismeretek, vallási tanok keverednek a csodatevés, varázslás hitével. A mágia első számú művelői a kuruzslók, javasasszonyok, de a mindennapi ember is alkalmazhatott varázsfogásokat. (Elegendő itt csupán a talált lópatkó hátunk mögé dobásának szerencsehozó szerepére utalni.)

A racionális és az irracionális elemeket ötvöző népi hitvilág feltárása a néprajz szakmai módszereivel történik. Mivel azonban ennek ma már szinte kizárólag a mult megismerésében van jelentősége, legalább a vizsgálandó kérdések egy részére utalnunk kell. A születéstől a halálig végigkísérte az embert, átfogta a termelő munkát, áthatotta a környezetet a természetfölötti erők jelenléte, tevékenysége. Az embernek úgy kellett tehát élnie, hogy születéstől halálig ezeket objektív realitásoknak tekintette, „köztük” mozogva, „velük” is számolva alakította saját sorsát. Következésképpen az egészséges gyermek születésének, fogantatásának például nemcsak tudományos feltételeit ismerte, hanem másfajta, babonás kritériumait is. A keresztelés, névadás ugyancsak meghatározott rend szerint történt, s a kutató számára nemcsak hasznos, hanem érdekes is, mondjuk egy esküvő tudományos megfigyelése, a régi szokások elemeinek (hogyan kell megkérni a menyasszonyt, a kiszakítás ceremóniája, mit nem illik tenni a menyasszonynak, mi a többi asszony helye az esküvő rendjében stb.) egyenkénti leírása.

A hitvilág megismerésének egyik legtöbbet nyújtó területe az ember és a halál viszonya. A temetési szertartások a legközvetlenebb kapcsolatot jelentették a tulvilággal, s egy olyan korban, amikor szinte majd mindenki odahaza halt meg és otthonról temették, a halottal való tartóssabb együttélés természetes volt. Az erre vonatkozó képzetek és ismeretek gazdag tárházából ma már elég keveset lehet kérdések útján meg tudni. A megkérdezettek nem szívesen vallják be, hogy pl. a halálnak vannak „előjelei” (megváltozik az állatok viselkedése, a lakás gerendáriszei pattognak stb.), hogy esetleg gyorsan gyertyát gyújtanak, hogy a halottat nem fürdetheti bárki, hogy „merre van” a halott lelke a temetésig stb. Néprajzos munkatárssal legalább 50–60 olyan megfigyelést tehetünk egy haláleset kapcsán, amit aztán rendszerbe is foglalhatunk, megadva egy konkrét falu temetési szokásait. Itt azonban ismét arra a régi tapasztalatra kell utalni, hogy ti. nem elég elbeszélés alapján rekonstrukcióval kísérletezni, hanem magunk végezzük – elejétől végig – a megfigyelését.

A népi hitvilág elemeit szükséges vizsgálni más területeken is, mint pl. a rontás, kísértetek, csodás jelek, megszabadítás, védekezés stb. Az egyik legfontosabb terület a népi gyógymódoké, ahol meg kell próbálni szakértői segítséggel különválasztani a mágikus elemet az értelmes kezeléstől, vagy a nem mágikus, de téves felismeréseken alapuló fogásoktól, szerektől. A gyógymódok vizsgálata azonban visszavezet a népi tudományok tárgyköréhez, amit a népi meteorológiához hasonlóan a termelő tevékenység feltárása során kell megvizsgálnunk.

A kulturtörténet tehát iskolák, kollégiumok, színházak, nyomdák, könyvtárak, társaskörök és egyesületek egyenként is vizsgálható, önmagukban is fontos témáin túl a népi kultúra egy sor jelentős kérdésének megválaszolására hívja fel a figyelmet. Olyan mozzanatokra, ahol tudomány és oktatás, tradíció és újítás, mentalitás, hiedelem és ismeret fonódik össze elválaszthatatlanul a termelő tevékenységgel a társadalom önreprodukciónak, örök megújulási folyamatában.

Fejezetünket nem tekintjük teljesnek vagy lezártnak. Egy kerek összkép azonban megkívánta, hogy a kulturtörténetre, erre a fontos, és módszertanában kevésbé kidolgozott kutatási szférára is kitérjünk. Olyan terület ez, amelyen a helytörténész, a maga feltáró és elemző munkájával az elmélet, a módszertani elvek kidolgozásához tevőlegesen hozzájárulhat.

JEGYZETEK

- 1) Vö.: Vörös Károly ismertetése Gombár József: Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. Debrecen, 1962. 111 l. c. művéről. – Századok 1964. 830–831. 1.
- 2) Az 1477 időszaki sajtótermék megoszlása a következő: Minden városban volt ujság, sőt 72 község is rendelkezett saját ujsággal. Az egészből 68 volt napilap, 315 hetilap, 563 pedig havonta megjelenő folyóirat. A többi egyéb időszaki sajtóterméknek minősült. Budapesten 21 napilap, 170 hetilap látott napvilágot és 463 havonta megjelenő folyóirat. = Barangolás a statisztika berkeiben. Rádióelőadás. 1936. aug. 27. OL. K 615. Rádió műsoranyag. 306. cs.
- 3) Mig 1914-ben a 18 milliós Magyarországon minden 377 lakosra, addig 1921-ben a 8 milliós Magyarországon már minden 134,4 lakosra jut egy állami tisztviselő. Vö.: Szaboles Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920–1926. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 27 1.
- 4) Glatz Ferenc: Helytörténeti forráskiadásunk módszertani kérdéseiről. (Forráskiadványok 1918–1919 történetéről.) Századok, 1971. 5. sz. 1100–1109. 1.
- 5) Századok, 1868. 3. sz. 205–209. 1.
- 6) Századok, 1872. 5. sz. 412–416. 1.
- 7) Századok, 1894. (XXVIII.) 364–371. 1.
- 8) Magyar Gazdák Szemléje, 1899.
- 9) L. a Faluszövetség felhívását = A Falu, V. évf. 14. 1.; Bodor Antal munkáit: A falu megismerése Bp. 1933., A falukutatás vezérfonala Bp. 1935.; Eperjessy Kálmán: A magyar falu településtörténetc. Bp. 1940.
- 10) A magyar történetírás új utjai. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1931.

- 11) Kring (Komjáthy) Miklós: Helytörténelem. Célok és módszerek. A Bessenyei Társaság kiadványai, 4. sz. Nyiregyháza, 1941. 10 1. 3. old.
- 12) L.: Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új utjai. = Domanovszky emlékkönyv. Bp. 1937. 664–714. 1.
E rövid történelmi áttekintésben Szántó Imre: A helytörténelmi kutatások elméleti és módszertani kérdései c. jegyzetének második fejezetére is támaszkodhattunk. (Bp. 1968. Tankönyvkiadó, 204. 1. 16–28. oldalak.)
- 13) Váczy Péter: A helytörténelmi kutatás problémái. = Budapesti Szemle, 1931. 647., 648., 649. sz. 53–82. 1.
- 14) E vizsgálathoz Váczy Péter olyan kiindulási pontot keres, amelyet egyaránt vehet alapul a helytörténelmi és az általánosabb kérdésekkel foglalkozó országos történelmi. Így jut el elemzésében eleve a megye kereteihez, a megyetörténelmihez. Számára tehát a megyetörténelmi természetesen létjogosult téma, amely mint helytörténelmi alkalmas arra, hogy a kutató az elmúlt emberi élet teljességét tekintse vizsgálata tárgyának. Úgy véli azonban, hogy a helytörténelmi eleve nem lehet specialistája a teljes emberi, társadalmi, gazdasági, politikai, jogi, kulturális stb. élet minden vonatkozásának, illetve minden olyan szaktudománynak, amely az egyes jelenségekkel foglalkozik. Így a helytörténelmi módszer sajátos belső ellentmondást hordoz magában, „ahelyett, hogy elősegítené a részletkutatást, azt inkább meggátolja. A helytörténelmi nem mélyedhet bele a szervesen egy ténycsoportba tartozó kérdések tanulmányozásába, mert kutatását nem egy problémakörben, hanem sokféle irányban heterogén anyagon kell lefolytatnia.”
Konkrét kérdések során bizonyítja továbbá, hogy a helytörténelmi módszer önmagában aligha nyújt igazán értékes nézőpontot az általánosabb országos történelmi számára, ha művelője az országos történelmi eredményeit figyelmen kívül hagyja. „Az általános történelmi tanítja meg látni a helytörténelmi, ad fel problémákat, nyújt megoldásokat...” Ugyancsak rosszul értelmezett helytörténelmi módszer az, amelyik szigorúan betartja a területi elvet, újabb példák során bizonyítja Váczy Péter, hogy a helytörténelmi kutatás akkor hoz igazán új értéket a történelmi tudomány számára, ha a helyi jelenségeket, anyagokat kiegészíti más vidékek adataival. „Ezekre a pótlásokra, mankókra – írja – nem lenne szüksége a helytörténelmi, ha meg tudna állni a maga lábán. Egy ponton túl kimerülni látszik a helytörténelmi anyagkészlet, s éppen a mélyebb megismerés érdekében a helytörténelmi szükségét érzi, hogy más vidékeken is körültekintsen. Átlépi megyéje határát, hogy innen is, onnan is értékes holmit csempésszen át. Nem azért, hogy megyéje talaját elveszítse lába alól, hanem hogy inkább abban jobban, mélyebben megfogódzzék. Hogy a tudományosság követelményének megfelelően, maga hagyja el tulajdon területét, szűk hazáját, s ezen a vándorúton olyan eszközökhöz folyamodik, amelyeket különben az általános

nos történet alkalmaz, egyetemesebb jellegű tények ábrázolásánál.” (Ezekben a gondolatokban Váczy Péter – úgy véljük – még kimondatlanul ugyan, de az összehasonlító módszer elengedhetetlen alkalmazásának követelményét hangsúlyozza, amely módszer nélkül, meggyőződésünk szerint a ma modern marxista történettudománya sem tehet lépést előre sem az egyetemesség irányában, sem a mikrovizsgálatok, a helytörténet irányában.) Véleménye szerint a fentiek olyan alapvető módszertani követelmények, amelyek lényegében egyaránt érvényesek a középkor s az ujkor – noha „az új kor a helytörténet igazi kora”, írja – kutatásában. (Az ujkori helytörténet bizonyos, a részkutatások kiterjeszkedésében megmutatkozó előnye az ujkor forrásadottságaiból származik elsősorban, nem annyira magából a helytörténeti módszerből – hiszen „a teljesebb forráskészlet az ujkori kutatásnak általános előnye a középkori tanulmánnyal szemben. Az általános történet maga is kiterjesztheti érdeklődési körét az ujkorban olyan területre, amely a középkornál fogyatékos emlékei miatt szóba sem jöhet.”)

- 15) Századok, 1932. 103–109.1.
- 16) Szántó Imre: A helytörténeti kutatások elméleti és módszertani kérdései c. jegyzetében (Bp. 1968, Tankönyvkiadó 204 l.) így ír erről: „A helytörténet kategóriájába nemcsak egy-egy település (falu, város) történelmi monográfiája tartozik. Önkéntelenül is ide értjük pl. egy-egy üzem, iparág, intézmény, szervezet történetét is. De ide tartozónak érezzük a nagyobb földrajzi-igazgatási egységek, kisebb-nagyobb tájak, több községből összetevődő körzetek, történelmi birtokkomplexumok, járások, megyék történetét is.” 13. 1.
- 17) Székely György: Az Országos Helytörténeti Bizottság feladatai. Bp. 1967. Országos Népművelési Tanács, 13 p. 10. 1.
- 18) Hanzo Lajos: A helytörténeti kutatások időszerű kérdései. = Tanulmányok a neveléstudományok köréből. Bp. 1963. 279–325. 1.
- 19) Szabad György: A Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztályának célkitűzéseiről. Történelem 11. Bp. 1971, 299. 1. (A TIT központi kiadványa.)
- 20) Szabad György: A helytörténet és az országos történet viszonyáról. = Levéltári Szemle 1973. 1. sz. 34–38. 1.
- 21) Orosz István: A parasztság XVI–XVIII. századi társadalmi szerkezetének helytörténeti vizsgálata. Kézirat 9 l.
- 22) Glatz Ferenc: Gondolatok a munkásmozgalomtörténet és a helytörténet kérdéséről. = Párttörténeti Közlemények, 1971. 2. sz. 118–122. 1. Uő.: Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarországi történetéből. Bp. 1971. 306 p. 11–13. 1.

- 23) Szabad György: A Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztályának célkitűzéseiről. Történelem 11. Bp. 1971. 299. 1.
(A TIT központi kiadványa)
- 24) Vö.: L. M. Munby: Az angol helytörténet és amatőr művelői. = Századok, 1966. 1207–1217. 1., valamint Szántó Imre: i. m. 18. 1.
- 25) Mályusz Elemér: 1526 előtti okleveleink forrásértéke. = Történelmi Szemle. 1967. 416–429. 1.
- 26) Vö.: L. M. Munby: i. m.
- 27) Mályusz Elemér már 1931-ben így érvel: „A mai falu hosszú történeti fejlődés eredménye. Képét, amint az ma az idegenek elé tűnik, a természeti és földrajzi adottságokon kívül az emberi kéz formálta ki, története tehát annak a munkának az előadása, amely a lakosság mai otthonát megteremtette...” amelynek révén „a lakosság faluja határait tolta ki..., újabb és újabb területeket tett művelhetővé.” (A népiség története. A magyar történetírás új utjai. Bp. 1931. 252–253. 1.)
- 28) Vö.: H. P. R. Finberg angol professzor kérdésfelvetésével. Local History in the University (A helytörténet az egyetemen) Leicester University Press, 1964. 7. 1. Idézi: L. M. Munby: i. m.
- 29) Előbbire kitünő példa: Tatabánya története I–II. 1972. utóbbira: Tanulmányok a ráckevei járás multjából. Ráckeve, 1972.
- 30) A helytörténeti kutatások támogatására, a helytörténetírás színvonalának emelésére a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya 1965-ben valamennyi – akkor még Állami – Levéltár igazgatójának körlevelet adott ki, amelyben összeállította az egy helység történetéhez szükséges minimális forrásbázis jegyzékét, továbbá megadta a vonatkozó legfontosabb történeti irodalmat.
- 31) Ez a felosztás sem egységes természetesen módszertani irodalmunkban. Szántó Imre pl. az írott emlékek (források) sorában említ minden a multra vonatkozó írásos dokumentumot, tehát a könyvészeti forrásanyagot (a módszertani munkákat, a bibliográfiákat, a történelmi feldolgozásokat, a nem kimondottan történelmi, hanem a rokon- és segédtudományok szakirodalmát), a levéltári forrásanyagot, a történeti statisztikát. Bár elismeri, hogy levéltári forrás, mégis külön fejezetben tárgyalja a térképet, tervrajzot, látképet, alaprajzot, mint forrást, de külön fejezetben nem beszél a sajtóról, mint történelmi forrásról. Érdemtelenül röviden említi egyetlen bekezdésben. (Szántó Imre: A helytörténeti kutatások elméleti és módszertani kérdései. Bp. 1968.) Lederer Emma viszont a tudományos történeti műveket – akár polgári, akár marxista szerzők művei – nem tekinti történelmi forrásnak. Az írott források sorában a két alapvető nagy

csoporton, a célzatos és a spontán létrejövő források csoportján kívül átmeneti jellegű kategóriának tartja a törvényeket, az időszakai sajtót, az ujságot, a röplapot, a statisztikát, de nem beszél a különböző térképekről, látképekről, alaprajzokról, tervrajzokról. (Lederer Emma: A történelem tárgya, módszere, a segéd- és rokntudományok elemei. Bp. 1971.) Az Eckermann–Mohr féle Einführung in das Studium der Geschichte (Berlin, é. n.) a történelmi források hat csoportjáról beszél: 1. tárgyi források, 2. írásos emlékek, 3. szájhagyomány, 4. nyelvi-nyelvészeti források, 5. etnográfiai források, 6. film-dokumentum anyag. Az írott forrásokat a legújabb korra vonatkozóan a következő csoportosításban hozza: levéltári anyagok, nyomtatott források, ujságok, folyóiratok, évkönyvek, statisztikák, történelmi naptárak, kézikönyvek, bibliográfiák, kronológiák, memoárok, naplók, életrajzok, beszédek, cikkek, veteránvisszaemlékezések, forrásgyűjtemények, dokumentumok, perek jegyzőkönyvei. (Az impozáns, rendszerezett munka ugyanis korszakonként tárgyalja a különböző forráscsoportokat. A történelmi szempont ilyen érvényesítése szimpatikusnak tűnik, a rendszer egészét azonban nem érezzük meggyőzőnek.)

- 32) A falu- illetve városkép kérdésére, továbbá a településforma, majd a különböző használati tárgyak helytörténelmi forrásként kezelésére 1. bővebben Szántó Imre: i. m. 46–53. 1.
- 33) Szakszerű gyűjtésükre, tárolásukra 1. Gerelyes Ede: A magyar munkásmozgalom története tárgyi emlékeinek gyűjtése. Bp. 1963.
- 34) A visszaemlékezések felvételével kapcsolatos következő megállapításainkat Rákosi Sándor: Utmutató a felszabadulás időszakának helytörténelmi kutatásához című munkájából vettük át. (Bp. 1969. Országos Népművelési Tanács, 46 l.)
- 35) Gecsényi Lajos: Munkásmozgalomtörténet a helytörténetírásban. (Bp. 1969. Országos Népművelési Tanács, 42 l.)
- 36) A fentiekben túl még sok hasznos észrevételt közölnek és jó tanácsot adnak: Rákosi Sándor i.m., valamint Gecsényi Lajos i.m.
- 37) Lásd: Lederer Emma már idézett munkáját, vagy Szántó Imre már ugyancsak idézett művét. Dékány István: A történettudomány módszertana (Budapest, 1925. 74 l.) c. munkájában azonban különbséget tesz a „nyelv-kifejezés-képessége” s a nyelv egésze között. Előbbit „A szóhagyomány és fajai” c. alfejezetében, utóbbit pedig „A jelenkorra maradt intézmények és népszokások (élő hagyományok)” c. alfejezetében tárgyalja, amelyben „intézményen” a történetnek azokat a mozzanatait érti, „amelyek hosszú korokon át tartósan vonulnak végig, mintegy tárgyszerű keretei az életnek”.
- 38) Lásd erről bővebben Szántó Imre i.m. 59–71. 1.

- 39) Lederer Emma azért volt kénytelen harmadik csoportot is képezni, mert még a polgári történetírásnak főként a középkorra vonatkozó módszertanával vitázva szükségét érezte az elbeszélő források-oklevelek szembeállítás meghaladásának. A források létrejöttének körülményeit tekintve – ami önmagában helyes szempont – célzatos és spontán forráscsoportot különböztetett meg. Ebben a két kategóriában természetesen nem tudott elhelyezni mindent. Csakhogy a források osztályozásában nem is a célzatos illetve a spontán szembeállítása hoz megoldást – Lederer sem ebben az értelemben fogalmazta meg először az első kategóriát („a történeti eseményeket az utókor számára feljegyző”) hanem az, hogy az adott korszak
- a) az utókor számára vagy
 - b) a saját szükségleteit, belső igényeit kielégítendő, tehát a mindenkori jelen számára hozza-e elsősorban létre az írott anyagot. (Lederer Emma ott vált át, amikor a második csoportban a „társadalmi és gazdasági fejlődés során spontán létrejövő” forrásokról beszél. Indokolatlannak tartjuk ezt a szempontot, mert a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális élet egész mechanizmusának biztosítását szolgáló írásbeliség (az okiratba foglalás, majd az egyes akták, ügyek keletkezése, később a tömegkommunikációs eszközök s ezek írásbeliségének térhódítása, vagy akár a gazdasági életből fakadó térképkészítés stb.) mind-mind a társadalmi lét szükségszerűen kialakuló, szerteágazó, differenciálódó és egyre bonyolultabbá váló új- és új igényeinek tudatos kielégítésére jött létre, egyáltalán nem spontán módon.)
- 40) Lederer Emma: i. m. 33–39. 1.
- 41) u. o.
- 42) A szempontokat Rákosi Sándor i. m. 38. oldaláról vettük át.
- 43) Széchenyi István: Napló. Bp. 1978, 7.1.
- 44) L.: Pest-Budai hétköznapiak. Egykoru naplók és emlékiratok tükrében 1805–1848. Vörös Károly összeállítása, Budapest, 1966.
- 45) A helyi lapok forrásértékének kérdéseit tárgyaló rész szempontjait Rákosi Sándor idézett munkájából vettük át.
- 46) A térképről szóló egész fejezetünk alapja: Szántó Imre jegyzetének megfelelő fejezetc. Bővebben: i. m. 96–98. 1.
- 47) Lederer Emma – mint láttuk – a gazdasági és társadalmi élet fejlődése, menete során spontán létrejött feljegyzésekről ír. (1. Bevezetés 77. old.) Szántó Imre pedig úgy fogalmaz, hogy a levéltári források „az írásbeliség elterjedésével a közigazgatási tevékenység szükségszerű termékei.”
- 48) L.: Lederer Emma i. m. 104. 1.

- 49) Vö.: Lederer Emma: A történelem tárgya, módszere, a segéd- és rokintudományok, elemei. Kézirat. Bp. 1971. 93–95. 1., valamint 103. old. Az alfejezet közigazgatástörténeti vonatkozásaira 1.: Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus-kori levéltár. Budapest, 1965. 552 1.
- 50) Az alfejezet gondolatmenetét lényegében Lederer Emma idézett munkájának 105–107. oldaláról vettük át.
- 51) A továbbiakban az 1867-től 1944-ig terjedő időszak problematikájának tárgyalásában – adatokat és gondolatmenetet egyaránt átvéve – egyértelműen Vörös Károly: A polgári kori magyar törvényhatósági igazgatás (1867–1944) című munkájára támaszkodunk. Levéltárak Országos Központja kiad. Sokszorosított kézirat. Budapest, 1956. 81 1.
- 52) Ezekre vonatkozóan lásd Vörös Károly idézett munkáját, amely teljes pontossággal írja le a vármegye és a városok működésének egész mechanizmusát, egyes tisztviselőinek feladatát és helyét a tisztikarban.
- 53) Névai László – Szilbereky Jenő: Polgári eljárásjog Bp. 1974, Tankönyvkiadó. 658 p. 108. 1.
- 54) Gecsényi Lajos: Munkásmozgalomtörténet a helytörténetírásban, Budapest, 1969. 42. 1.
- 55) V. ö.: Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István: Változások a kormánypárt parlamenti képviselőinek társadalmi összetételében (1931–1939) Századok, 1967. 3–4. sz. 602–620. 1.
- 56) A fejezetet mindenekelőtt Beér János – Kovács István – Száméi Lajos: Magyar államjog c. egyetemi tankönyvének (Tankönyvkiadó, 1969. Budapest) megfelelő fejezeteire alapozva foglaltuk össze.
- 57) A felszabadulás korszakának levéltári kutatásaira vonatkozó megjegyzéseinkben Rákosi Sándor: Utmutató a felszabadulás időszakának helytörténeti kutatásához című módszertani tanulmánya, a vonatkozásban igen kiváló, megfelelő fejezetére támaszkodtunk. Megjelent az Országos Népművelési Tanács kiadásában, Budapest, 1969. 46. 1. V. ö.: 21. és 25–36. oldalakkal.
- 58) Az itt tárgyalt kérdések részletes elemzését nyújtja: Boris Schneider: Einführung in die neure Geschichte (Stuttgart–Berlin–Bern, 1974. 174 l.) c. könyve.
- 59) Az 1848–49-es parasztmozgalmak irodalmából ld.: Ember Győző: Irtatok az 1848. évi magyarországi parasztmozgalmak történetéhez Budapest, 1951. 280. 1. Szabó István: A jobbágybirtok problémái 1848–49-ben (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből Bp. 1948, 311–396.1.)

Spira György: Parasztágunk és az első magyar polgári forradalom nemesi vezetése. – Századok, 1948. 1–4. 101–149. 1. Barta István: A kormány parasztpolitikája 1849-ben Századok, 1955. 6. sz. 849–881., 1956. 1–2. sz. 4–68. 1. Varga János: A jobbágyielszabadítás kivívása 1848-ban Bp. 1971. 367. 1.

- 60) A jobbágyfelszabadításra vonatkozó forrásanyag felhasználásához a szakirodalomból előzetes elolvasásra ajánljuk Für Lajos: Jobbágyföld – parasztföld c. tanulmányát (ld. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I kötetben. Szerk. Szabó István, Budapest, 1965. 33–153. 1.); a kérdés egy nagy uradalom kapcsán történő vizsgálatához Szabad György: A tatai és gesztesi Esterházy uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra (Bp. 1957. 592. 1.) c. munkáját, továbbá Sándor Pál: A birtokrendezési periratok Bp. 1973. 105. 1.
- 61) A paraszti birtok vizsgálatához felhasználtuk: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1844–1914 I–II. c. nagy összefoglaló tanulmánygyűjteményt (szerk.: Szabó István Bp. 1965. 479. 756.), továbbá Szabad György: A rendszeres kataszteri munkálatok agrártörténeti értékesítésével foglalkozó kísérletek célkitűzéseiről. = Agrártörténeti Szemle, 1966. 1–2. sz. 13–16. 1.; Báli János: Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében. Uo. : 18–43.; Fegyő János: Gelej az 1889. és az 1910. évi kataszteri felmérések tükrében, Uo. : 46–71. ; Orosz. István: Mándok birtokviszonyainak változásai 1870–1909. Acta U niversitates Debrecensis de Ludovic Kossuth Nominatae. Series Historica II. 1963. ; Tóth Tibor: Adács község birtokviszonyai 1850–1877. = Agrártörténeti Szemle, 1966. 3. sz. 363–376.; Sándor Pál: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti-statisztikai forrásai, módszerei és újabb eredményei. = Agrártörténeti Szemle, 1964.; Sándor Pál: A parasztbirtok Borosjenőn, különös tekintettel a szőlőbirtoklásra (1851). – Agrártörténeti Szemle 1964. 4. sz. 547–552.); Sándor Pál: Az 1849 utáni parasztbirtok történeti-statisztikai vizsgálatához Fejér megyében. = Agrártörténeti Szemle 1970. 3–4., Uo.: Adatok a parasztbirtok történeti-statisztikai vizsgálatához Veszprém megyében. = Veszprém megyei múzeumok közleményei 9. köt. (1970.) 153–179.1., uő.: A birtokrendezési periratok Bp. 1973. 105. 1.; Vörös Antal: A paraszti termelőmunka és életforma jellegének változásai a Dunántulon 1850–1914. = Történelmi Szemle, 1966. 2. sz. 162–186. 1.
- 62) Tóth Tibor: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Bp. 1978, Akad. Kiadó. 177 1. (Agrártörténeti tanulmányok. 5.)
- 63) Vörös Antal: A tejjgazdaságok kialakulása a Dunántulon 1880–1895. = Agrártörténeti Szemle, 1965. 4. sz. 471–495. 1.

- 64) Az üzemtörténetről szóló rész összeállításánál felhasználtuk Hanák Péter: Az üzem történet kutatásának problémái. = Századok, 1968. 5–6. sz. 915–940. 1.; Hanák Péter – Hanák Katalin: A Magyar Pamut-
ipar története Bp., 1964. 448 1.; Jenei Károly: Az üzemtörténetírás
tárgya és levéltárt forrását. = Levéltári Szemle, 1970. 3. sz. 335–
849. 1. .Sárközi Zoltán: Utmutató az üzemtörténeti kutatásokhoz Bp.
1970. 34. 1. (Az Országos Népművelési Tanács kiadványa.); Hans
Katlant: Wie schreiben wir Betriebsgeschichte? Berlin, 1963. 203. 1.
- 65) Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gazdasága az első vi-
lágháború után 1919–1989 Bp., 1966. Akad. Kiadó, 287. 1.
- 66) A termelőszövetkezetekről szóló irodalomból elsősorban Mészáros
Károly: A termelőszövetkezet történet feldolgozásának helytörténeti
kérdései c. tanulmányát (Történelmi Szemle, 1967.3. sz. 337–343. 1.); és
Szakács Sándor: A nagyigmándi Jókai termelőszövetkezet története c.
mintaszerű feldolgozását (Agrártörténeti Szemle 1975. 1–2. sz. 54–
128. 1.) hasznosítottuk.
- 67) A várostörténeti feldolgozásokra vonatkozó .módszertani ajánlásaink
egy részét – néhány esetben pedig éppen az általa felvetett kérdések
alapján új szempontokat felvetve – átvettük Vörös Károly: A. főváros
világvárossá fejlődésének korszakában c. tanulmányából. Megj.: Bu-
dapest helytörténeti kézikönyve. (Szerk. . Gerelyes Ede, Bp. 1971,
49 – 63. 1.)
- 68) Vö.: L. Nagy Zsuzsa: Az ellenforradalmi korszak a fővárosban.
Megj. ; Uo. 64–71. 1.
- 69) Vö.: Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gazdasága az
első világháború után (1919–1929) Akad. Kiadó, Budapest, 1966. 353–
371. 1.
- 70) A belső kereskedelem visszahanyatlásának okai között mindenekelőtt
a területi változásokat kell figyelembe vennünk. Számos nagyobb vá-
ros, amely korábban széles terület kereskedelmi központja volt, most
a határ szélére kerülve elveszti korábbi gócpont szerepét. (Eszter-
gom, Miskolc, Szeged, Mohács, Pécs, Szombathely, Nagykanizsa, Kő-
szeg, Sopron, Győr stb.)
- 71) Vö. : Berend–Ránki i. m. 270–278. 1.
- 72) A politikatörténetre vonatkozó megjegyzéseink zömére vonatkozóan is.
1.: L. Nagy Zsuzsa i.m. 71–73. 1.
- 73) Az országos uralkodó eliteire vonatkozó megállapításainkat itt és a kö-
vetkezőkben Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jel-
legéről c. tanulmányára alapozzuk, illetve abból vesszük át. = Törté-
nelmi Szemle, 1903. 4. sz. 444–468. 1.

- 74) Baranyi Béla: Gondolatok az uralkodó elitről, valamint egy helyi elit történetéről a debreceni virilizmus kapcsán (1870–1930). = Acta Universitatis Debreceniensis, Series Historica XIV. 1972, 4–67. 1.
- 75) Vö.: Glatz Ferenc – Stier Miklós: Megyei küzdelmek a gombosi reformtörekvések körül. = Történelmi Szemle, 1971. 1–2. sz. 159–187. 1.
- 76) 8 Órai Ujság, 1936. szeptember 15.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Megjelent; 14, 53 A/5 iv terjedelemben
7807–80, Népművelési Propaganda Iroda, Budapest
Felelős vezető: Vymeták Ferenc